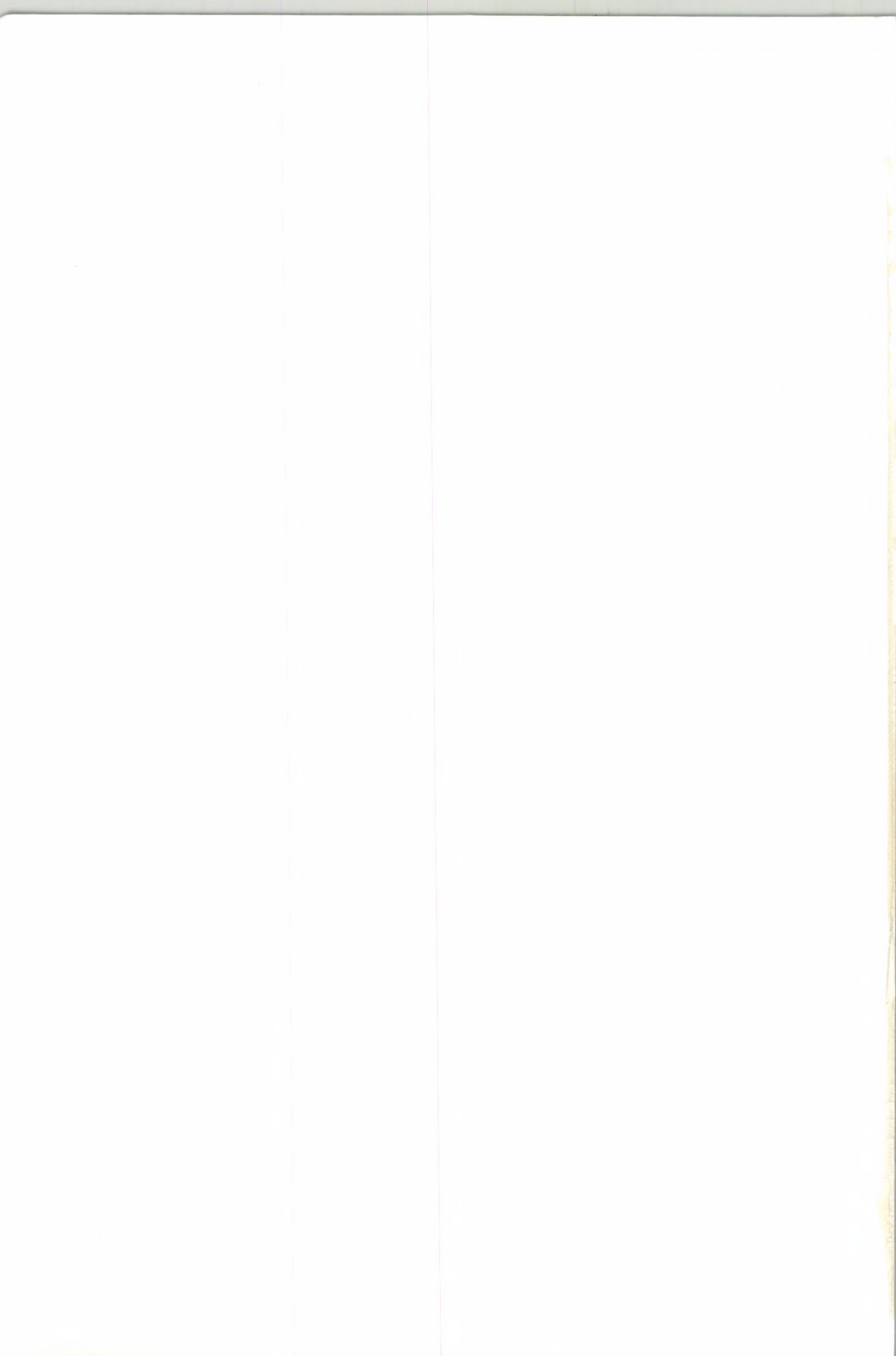

FOLIA HISTORICA

XXVIII.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 2013

FOLIA HISTORICA

XXVIII.

2012

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2013

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

főszerkesztő
Kovács Tibor

szerkesztő
Szvitek Róbert József

szerkesztőbizottság
Gerelyes Ibolya
Ihász István
Kiss Erika
Cs. Lengyel Beatrix
Pallos Lajos
Tamás Edit

© Magyar Nemzeti Múzeum, 2013

ISSN 0133 6622

A kötet megjelenését támogatta Nemzeti Kulturális Alap

Felelős kiadó: a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

600 példányban

Felelős vezető: Sárvári László

Kiadványterv: Vári Ágnes

TARTALOM

FOLIA HISTORICA 2012

I. TANULMÁNYOK

Kovács Mária-Márta	
A segélykérő körutak szerepe az úrasztali készletek alakulásában	5
Tompos Lilla	
Az edelényi kastély falképeinek viselettörténeti tanulságai	21

II. KÖZLEMÉNYEK

Ewa Letkiewicz	
The Hungarian King's Daughter Kinga's 13 th Century Jewel in Polish Collections	41
Héczey-Markó Ágnes-Rácz Miklós	
Perényi Péter sírköve az abaújvári református templomban	55
G. Héri Vera	
Szemelvények a Jankovich-gyűjtemény arany emlékérméiből	73
Enzsöl Imre	
Erzsébet Krisztina császárné és magyar királyné emlékérméi a Magyar Nemzeti Múzeumban	91
Ridovics Anna	
Igaz vagy hamis, egy legenda nyomában: Kovács Károly, az első magyar tájtékpipa metsző munkája a Magyar Nemzeti Múzeumban?	113
Baják László	
Szilassy József élete és halotti címere	135
Kovács S. Tibor	
Bem József (Józef Bem) tábornok díszszablyája	145
Fülöp András	
Falkutatás gróf Batthyány Lajosné dácai kastélyában	155
Kollár Csilla	
Virágok és legyezők.	
Zsolnay Júlia alkotásai a Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteményében	177

Radnóti Klára	
Moór Emánuel és dupla klaviatúras zongorája	201
Berczellyné Szilágyi Réka	
Emlékművekhez készült szobormodellek, szobormásolatok a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tárában	217

III. MŰHELY

Tamás Edit	
Történelmi családok a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma kiállításain	243
Tamás Edit	
Felfedező magyar vadászok Időszaki kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeumában Sárospatakon 2012. május 11.–2012. október 30.	261

Kovács Mária-Márta

A SEGÉLYKÉRŐ KÖRUTAK SZEREPE AZ ÚRASZTALI KÉSZLETEK ALAKULÁSÁBAN

Az egyházi ingóságok adományozóinak vizsgálatakor megválaszolatlan kérdések sora merül fel, a kutató nem létező összefüggéseket keresve próbálja magyarázni a földrajzilag egymástól távol eső vidékek egyházközségei és patrónusai közti kapcsolatot. Olykor tisztázatlan birtokviszonyokkal, genealógiai adatok hiányával indokoljuk az eredménytelen kutatásokat. Még érdekesebb a helyzet, amikor két egyházközség viszonyára kell fényt deríteni, ugyanis nem egy esetben olvashatjuk a klenódiумok és textíliák felirataiban, hogy eredetileg más eklézsia tulajdonát képezték. Hasonló kérdésekre, ok-okozati viszonyokra derült fény a kézdimátisfalvi egyházközség úrasztali készletének vizsgálata során. Az esperesi vizitáció alkalmával jegyzőkönyvbe vett klenódiумlajstrom utolsó tétele hívta fel a figyelmemet egy szokatlan bejegyzésre, a „hozott a legatus második expediciójából” kijelentés értelmezése indította el kutatásaimat a segélykérő körutak szerepéről az úrasztali készletek alakulásában. A segélykérés eddig legismertebb módzata az albizálás volt.¹ A gyakorlatban ehhez hasonló módon zajlott az egyházközségek megsegítésére hirdetett kéregetés is. Lássuk mi is volt ez a gyűjtőkörút, hogyan zajlott és milyen célra hirdették meg?

A segélykérő körutak gyakorlata a református egyházban

Az Erdélyi Református Egyházkerület gyülekezeteire vonatkozó történeti források, valamint a fennmaradt úrasztali készletek vizsgálatával a 18. századtól általános egyházi gyakorlatnak tekinthető segélykérő körutak mikéntjének újabb részleteit ismerhetjük meg. A pénzgyűjtő körutakról, mint az egyházközségek egyik anyagi forrásáról, Buzogány Dezső írt rövid összefoglalót A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere című forráskiadvány bevezető tanulmányában; ez a témában eddig egyedülálló.² A gyülekezetek nagyobb károk vagy kiadások esetén nemcsak az egyházközség tagjainak pénzalapjait vették igénybe, hanem a szűkebb és tágabb ér-

1 A magyar protestáns lelkészjelöltek külföldi tanulmányaik költségeinek előteremtésére itthoni mecénásokat kerestek meg és segílyt kértek. Albizálás erdélyi városokban és falvakban. Kiss Sámuel enyedi diák gyűjtőútja 1797. Kísérőtanulmánnyal közreadja: Tonk Sándor. Szeged, 1991.

2 A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere III. Összeáll., s. a. r., bev. tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közléteszi: Buzogány Dezső-Ősz Sándor Előd. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 2/3.) Kolozsvár, 2007. 44–45.

telemben vett tájegységek egyházközségeinek, patrónusainak támogatását is kérték. Az adománygyűjtő körút törvényes eljárását az 1773-ban Marosvécsen tartott generális zsinat is meghatározta: „a tiszteletes seniorok, mikor a leveleket subscribállyák, szorgalmason feltegyék, meddig tartson azon levélnek ereje, expirante termino a kolduló levél bévetessék, és akiknek illik, a kéregetőktől a libellus szerént stricte számot végyenek, [...] a legatusok pedig mikor más tractusba érkeznek, tartozzanak legelsőbben is a tiszteletes seniorokat requirálni.”³ A kéregető levelet, alapos vizsgálat után a királyi főkormányzók állította ki.⁴ Ezt támasztja alá a rákosdi templom javítására meghirdetett gyűjtőút, amelynek végrehajtására a főkormányzói jóváhagyás megérkezése után került sor.⁵ Az 1793-ban Déván tartott generális zsinat⁶ is előírta, hogyan kell hivatali úton eljárni a segélykérés ügyében. Az egyházközség ahhoz, hogy kéregető levelet nyerjen, kérését az esperesi hivatal elé kellett terjessze, amelyet az oculáris revízió, az egyházmegyei küldöttek felülvizsgálata követett. Amennyiben indokoltnak látták az egyházközség kérését, az esperes kinevezte a legátust vagy legátusokat, és az egyházmegyei gondnokok beleegyezésével felterjesztette az ügyet a Főkonzisztóriumhoz. Az egyházközség a küldött kibocsátására a királyi főkormányzektól várhatta az engedélyt, a kéregető levél kiállításában a főkonzisztórium közbenjárás döntő fontosságú volt.⁷ A kéregető levél pontosan meghatározta a körút időtartamát, némelykor a küldött nevét is tartalmazta. A kéregetést nem minden esetben hagyták jóvá, például az erdőcsinádi eklézsiának templomépítésre kért gyűjtőútját 1781-ben nem engedélyezte a generális zsinat, hanem a helybeli Szucsáki Ferencre hárította a templom építési költségeinek fedezését.⁸

A legátus az esperes és a kurátorok pecsétjével ellátott kéregető levéllel, valamint számozott jegyzőkönyvvel, libellussal indulhatott útnak.⁹ Az esperes jelölte meg, hogy melyik egyházmegyében kereshetik meg a „benefactorokat”, a kéregető levelet minden egyházmegyében láttamoznia kellett az esperesnek, aki meghatározta a kéregetés időtartamát az adott régióban. A küldött érkezését istentiszteleten hirdették ki, ott került

3 Erdélyi református zsinatok iratai III. 1771–1789. S. a. r.: Buzogány Dezső–Dáné Veronka–Kolumbán Vilmos József–Sipos Gábor. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 1/3.) Kolozsvár, 2001. 28.

4 Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. VI. K–Ki. Anyagát gyűjt. és szerk.: Szabó T. Attila. Bp.–Bukarest, 1993. 414.

5 A hunyad-zarándi református III. i. m. 44., 300.

6 Erdélyi református zsinatok iratai IV. 1790–1800. S. a. r.: Buzogány Dezső–Dáné Veronka–Kolumbán Vilmos József–Sipos Gábor. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 1/4.) Kolozsvár, 2001. 56.

7 Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár. Kolozsvár. Az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára (továbbiakban ErdRefFőkonzisztLvt) 1795/26., 1796/103., 1797/143.

8 Erdélyi református zsinatok iratai III. i. m. 163.

9 Erdélyi református zsinatok iratai IV. i. m. 56.

sor a publikációra, azaz az adakozásra való felhívásra.¹⁰ A libellusba az adományozók jegyezték be a felajánlott összeget, az egyházközségi adományokat a lelkész vezette be.

A kiküldött személy gyakran a tanító volt, de legtöbb esetben a gyülekezeti tagok közül választották,¹¹ aki Erdélyt bejárva segílyt gyűjtött a meghirdetett célra. Az orbaiszéki Tamásfalva elégett templomának javítására 1723-ban a vizitáció elrendelte, hogy követet küldjenek ki „mind ide Háromszékre mind pedig országunk más tartományira”.¹² A legátus útiköltségét és fáradságát a begyűjtött pénzből fizették ki; ennek összege változó volt. Adataink szerint, a vajdahunyadi egyházközség számára a bethleni Bethlen családtól gyűlt 90, és más kegyes adakozóktól gyűlt 35 magyar forint és 32 dénár-ból „excindáltatott [kiszakított] a collectornak a kegyes adakozóktól gyűlt pénznek tertialissa [harmada], 11 hft. 77 dr., a gróff Bethlen familiától 18 hft. 13 dr.”. Útiköltségre 5 magyar forintot és 42 dénárt kapott.¹³ A kézdimátisfalvi legátus 1779-ben a begyűjtött összegből „a magát illető részen kívül az ekklezsiának kész pénzt hft. 18 dr. 88” adott át, a Donát Józsefnétől kapott 3 magyar forintnak egyharmada szintén őt illette.¹⁴ A Székelyudvarhelyi Református Kollégium számára 1813-ban Orbaiszéken gyűjtött 5 ½ véka gabonából fél vékát adtak az egyházfinak két napi fáradságáért,¹⁵ szintén az orbai egyházmegyében 1815-ben gyűjtött 29 rajnai forintból a legátus 2 rft. 54 dr. tarthatott meg.¹⁶ A fizetség nem volt egységes, a bejárt terület távolságától, a körút időtartamától függött.

A gyűjtőutakra általában építkezések, templomjavítások alkalmával került sor, az egyházközségi kimutatások, kurátori számadások számtalan adata bizonyítja, hogy ez jól bevált, törvényes gyakorlat volt a 18. századi református egyházban. A Türelmi rendelet (1781) után és a 19. század első felében se szeri, se száma a templom és más egyházi épületek javítására és építésére kért gyűjtési engedélyeknek.¹⁷ Gyakran olvashatunk arról a számadásokban, hogy az egyházi a kéregető eklézsia megsegítésére különböző nagyságú pénzösszeget utalt ki, vagy a perselypénzből adtak templom vagy égett

10 Tóth Levente: Református egyház és nemesség kapcsolata Berettyó-felvidéken. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Theologia Reformata Transylvanica* 52. (2007) 1–2. sz. 103–130., 119.

11 Az Orbai református egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei I. (1677–1752). Közzéteszi: Csáki Árpád és Szőcsné Gazda Enikő. Sepsiszentgyörgy, 2001. 158.

12 Uo.

13 A hunyad-zarándi református III. i. m. 449.

14 A Kézdi-Orbai Református Egyházmegye Levéltára. Kézdivásárhely. Kézdi Egyházmegye Visitationalis jegyzőkönyve (továbbiakban KOEmLvt–KézdiJkv) (1775–1803). fol. 168.

15 Az Országos Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága – Arhivele Naționale Direcția Județeană Harghita. A Székelyudvarhelyi Református Kollégium Levéltára (továbbiakban CsÁLvt–SzudvRefKollLvt) 21. cs. fol. 183.

16 Uo. fol. 179.

17 Templomok és más egyházi épületek építése és javítása 1700–1850. Az Egyházkerületi Központi Gyűjtőlevéltár betűrendes mutatói alapján összeállít.: B. Nagy Margit. 1961. Kézirat az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárában.

egyházközség számára.¹⁸ A tűz vagy háború pusztította egyházak alkották a kéregetők másik csoportját, akiket nemcsak pénzadományokkal, hanem úrasztali edényekkel és textíliákkal is segítettek a gyülekezetek és patrónusok. A számadások a református kollégiumok segítésére meghirdetett gyűjtésekről is szolgáltatnak adatokat, ezek esetében a pénzadományok mellett gyakran gabonával is segítették az alamizsnakérőket.¹⁹

A gyűjtőutak szerepe az úrasztali készletek alakulásában

A segélykérő körutak pénzbeli hozadéka mellett e gyakorlatnak az úrasztali készletek módosulásában is jelentős szerepe volt. A kézdimátisfalvi egyházközség készletéből kiindulva kezdtem el vizsgálni az esperesi vizitációs jegyzőkönyvek klenódiümösszeírásait; ezt az elmúlt években megsokasodott egyháztörténeti forráskiadványok tették lehetővé. A belőlük származó szórványos adatok vizsgálatával lehetővé vált ennek az eddig nem sok figyelemre méltatott egyházi gyakorlatnak a körvonalazása, hiszen a gyűjtőkörút nemcsak pénzszerzési lehetőség volt, hanem textíliák, ezüst- és óntárgyak gyűjtésére is alkalma nyílt ezáltal a kéregető egyházközségnek. A segélykérő körutak javarésze, ahogy a fentiekben láttuk, az egyházi építkezésekkel függött össze, azonban a tűz, árvíz vagy háborús pusztítások gyakran teljes úrasztali készlet beszerzését tették szükségessé,

18 A hosdátai egyházközség 1804-ben „templom számára kéregetőknek, égett helységeknek, peregrinusoknak és supplicansoknak 3 magyar forintot és 72 dénárt” adott (A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere II. Összeáll., s. a. r., bev. tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közzéteszi: Buzogány Dezső-Ősz Sándor Előd. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 2/2.) Kolozsvár, 2005. 132.); a kristyori egyház 1804-ben a szárazajtai eklézsia számára adott 1 magyar forintot (Uo. 366.); a nagypestényi egyház 1805-ben az albsi eklézsianak 28 dénárt adakozott (A hunyad-zarándi református III. i. m. 150.); a nagyrápolti egyház 1803-ban a perselypénzből a parajdi, kükülővári és ajtai eklézsiai számára 1 forint 8 dénárt, 1807-ben 6 kéregető eklézsianak 2 forint 42 dénárt ajándékozott (Uo. 202., 207.). A rákosdi egyházközség 1764-ben a szentgericei eklézsia követének 14 dénárt, 1767-ben a marosjárai eklézsianak 18 dénárt, a marosszéki tompai eklézsia számára 18 dénárt, a karatnai, boszi és nagygalambfalvi templomok „restauratiojokra” 56 dénárt, az istvánházi eklézsia számára 28 dénárt, a görcsöni eklézsianak 17 dénárt, a sajószentandrási református eklézsianak 14 dénárt, 1769-ben a szentháromsági református eklézsia templomára 14 dénárt, az ardói református eklézsia számára 6 dénárt, az ernyei parókiára 12 dénárt, a gyürei református eklézsia számára 30 dénárt, a bölöni eklézsianak 14 dénárt adott. (Uo. 275., 278., 280., 281., 285.) Az erdővidéki Nagybacon 1730-ban a kercsédi eklézsianak 68 dénárt, 1731-ben a csomafái egyházközségnek 34 dénárt, 1744-ben a balavásári eklézsianak 34 dénárt, 1745-ben az oroszfalvi és havadtői egyházközségeknek 20–20 dénárt, a siklódinak 14 dénárt adott. 1751-ben a magyarhermányi toronyépítést 3 forinttal, 1753-ban a kőrösi és szentiváni eklézsiaikat 28–28 dénárral támogatta. (Nagybaconi Református Egyházközség Levéltára. Nagybacon. Számadási jegyzőkönyv 1720–1772.) A sepsiszéki Aldoboly 1732-ben az árkosi „parochialis jószágára” 68 dénárt, majd 1738-ban a fejerdi templom számára 24 dénárt adott. (Aldobolyi Református Egyházközség Levéltára. Aldoboly. Számadási jegyzőkönyv 1708–1801.)

19 A Székelyudvarhelyi Református Kollégiumnak több kéregető levelét és jegyzőkönyvét (libellus) ismerjük az 1810-es évekből, amelyekben jogi tanári állás létrehozására, diákok élelmezésére kértek segítséget Háromszéken. CsÁLvt-SzudvRefKollLvt 7. cs. fol. 385–389.; 21. cs. fol. 178–179., 182–184. Az adatokat Tóth Leventének köszönöm.

amelyre kiváló alkalmat kínáltak a gyűjtőkörutak. Az úrasztali ón- és ötvöstárgyak adományozásában a bejárt terület egyházközségei, a helyi patrónusok és a városi céhek egyaránt jeleskedtek.

Az egymást úrasztali felszereléssel segítő gyülekezetek között több támogatási módozatot ismerünk. A legkézzelfoghatóbb és ugyanakkor leggyakoribb az anya- és leányegyházak közötti segítségnyújtás, a mater régi úrasztali felszerelését gyakran a filiában találjuk. Számtalan adat szól arról, hogy az anyaegyházközség textíliával és klenódiummal segítette filiáját.²⁰ A levéltári adatok mellett a fennmaradt tárgyak feliratai tanúskodnak erről a folyamatról, így például a 19. század első felében alakult csüdötélki leányegyházközségben találjuk a dicsőszentmártoni eklézsia 17. századi ónkannáját és virágos díszítésű réztálját.²¹

Az újonnan alakuló, vagy kis lélekszámú egyházközségek felszerelése gyakran a környező eklézsiák támogatásával jött létre, az egyháztagok adományait a környék gyülekezetei egészítették ki. Az egyházközségek használaton kívüli úrasztali edényekkel és textíliáikkal segítették a szegényebbeket. Erre vonatkozó megkötéseket az adományozók is tettek, a gazdag úrasztali készlettel rendelkező zabolai egyházközség számára 1736-ban Szilvási Boldizsárné Bethlen Borbála azzal a feltétellel adományozott abroszt, hogy ha „valamely szegény ecclesiának szüksége lesz reája, oda adattassék”.²²

20 A kálnoki eklézsia a 18. század közepén „varrott kendő”-vel támogatta a sepsikőröspataki filiát. (A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790. S. a. r., bev. tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: Kolombán Vilmos József. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 3.) Kolozsvár, 2005. 130.) Az uzdiszentpéteri egyház „zöld selyemmel négy szegeletin virágokra varrott patyolat keszkenő”-t adott a tusoni leányegyházközségnek. (A Görgényi Református Egyházmegye Levéltára. Szászrégen. PROTOCOLLUM VISITATORIUM VENERABILIS DIOECESIOS GÖRGÉNYENSIS sub PRO-SENIORATU JOHANNIS SIMON COMPACTUM ANNO DOMINI MDCCLIX. (továbbiakban GörgényProt) fol. 126.) Tancs ónkannát adományozott a kiszűlpösi filiának. (Uo. fol. 133.) A haranglábi eklézsia óntányért adományozott a désfalvi filiának. (A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere II. Összeáll., s. a. r., bev. tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közléteszi: Buzogány Dezső–Ősz Sándor Előd–Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó–Kovács Mária-Márta–Sipos Dávid. (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania 1/2.) Kolozsvár, 2009. 31.) Az ádámosi leányegyházat ónkannával segítette a sövényfalvi mater. (A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere IV. Összeáll., s. a. r., bev. tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közléteszi: Buzogány Dezső–Kovács Mária-Márta–Ősz Sándor Előd–Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó–Sipos Dávid. (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania 1/4.) Kolozsvár, 2012. 430.) A székelydályai egyházközség 1715-ben ezüst poharát az égei filiának adta. (Az Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára. Székelyudvarhely. Liber ecclesiarum secundum helveticam confessionem reformatarum in Dioecesi Udvarhelyiensi existentium... confieri et adornari curavit reverendus ac clarissimus vir Stephanus A. Szokolyai minister ecclesiae reformate Udvarhelyiensi et senior ejusdem dioecesis opere et industria manuum Martini P. Csernátfalusi pro nunc ministri ecclesiae Farczádiensis anno 1715. (továbbiakban UdvarhelyiProt) fol. 34.) A székelykeresztúri anyaegyház kehellyel és abrosszal segítette filiáját, Csekefálvát. (Uo. fol. 98.)

21 Kovács Mária-Márta: A Küküllői Református Egyházmegye ötvösművészeti és önművészeti emlékei II. In: A történelmi Küküllői II. i. m. 462., 517., 535.

22 Az orbai református i. m. 254.

Az esperesi vizitáció is feladatának tekintette az egyházmegyén belüli egyházközségek támogatását, gyakran olvashatjuk, hogy a gyülekezetek a vizitáció felszólítására újonnan alakuló, vagy szegényebb eklézsiáknak adományozták használaton kívüli ingóságait.²³

Azokon a településeken, ahol nem patrónusi támogatással alakult a református egyházközség, annak úrasztali készlettel való felszerelésében a környező gyülekezetek is jelentős szerepet vállaltak. Ennek példája a Sepsí egyházmegyében az 1746-ban megalkuló sepsiszentiványi leányegyházközség, amelynek úrasztali készlete jórészt a környező (Uzon, Lisznyó) és az egyházmegyén belüli gyülekezetek (Árkos, Nagyborosnyó) adományából származik.²⁴ A források alapján ez történhetett úgy, hogy a vizitáció szólította fel az egyházközséget az adományozásra vagy tehette jószántából is.²⁵

A református egyház az évszázadok folyamán nem tette lehetővé gazdag gyűjtemények kialakulását, az úrasztali edények teaurálását, mivel a liturgiában szerepüket vesztett klenódiúmkokat a szegényebb eklézsiák megsegítésére fordították. A sepsiszéki árkosi „kicsiny eklézsia” úrasztali készletét a gidófalvi egyházközség ónpalackkal és ónkehellyel gyarapította a 18. század első felében,²⁶ majd a század végén a szemerjai egyházközség újabb ónpalackot adományozott.²⁷ Az étfalva-zoltáni társegyházat templomának felszentelése alkalmából a dálnoki egyházközség ónkannával ajándékozta meg.²⁸ A kökői úrasztali készletet a 18. század első felében a sepsiszentgyörgyi eklézsia egy kendővel gyarapította, használaton kívüli pulpitusát is annak ajánlotta.²⁹ A kézdiszéki Lécfalva keresztelő ónkannáját 1780-ban az eresztevényi gyülekezetnek adományozta,³⁰ Bita virágos díszítésű óntányérját 1775 után ajándékozta az albisi eklézsiának.³¹ Az orbaiszéki Papolc gyolcs abrosszal segítette a kőrösi egyházközséget.³² A görgényi egyházmegyében a tusoni leányegyházat Disznajó két ónkannával támogatta,³³ a görgényi egyházközség lengyolcsból készült abroszt adott a ludvégi gyülekezetnek.³⁴ A sáromberki eklézsia ónkannával támogatta az uzdiszentpéterit.³⁵ A kükül-

23 Az árkosi egyházközség pléhből való kelyhet adományozott a „szentiványi infans reformata ecclesianak az visitatio intimatiojából”. A Sepsí Református i. m. 50.

24 Uo. 196.

25 A nagyborosnyói eklézsia „egy régi srófos, de fedél nélkül való négyszegű ón palackkocsát” adott, „mellyet a tekintetes patronatus és eklézsia önként conferála és ada a sz[ent]iványi infans eklézsiának”. Uo. 172.

26 Uo. 49.

27 Cs. *Bogáts Dénes*: Szemerja község és református egyházának története. Sepsiszentgyörgy, 1943. 60.

28 KOEmLvt-KezdiJkv (1759–1767). fol. 149.

29 A Sepsí Református i. m. 150.

30 KOEmLvt-KezdiJkv (1775–1803). fol. 185.

31 Uo. fol. 40.

32 Az orbai református i. m. 9.

33 GörgényProt fol. 19. Az adatokat Ősz Sándor Elődnek köszönöm.

34 Uo. fol. 75.

35 Uo. fol. 125.

lői Kőródszentmárton úrasztali készletét a küküllőpócsfalvi egyházközség 1738-ban abrosszal³⁶ és a 18. század második felében ön pohárral,³⁷ a héderfaji egyházközség rece-táblás abrosszal gyarapította.³⁸

Az udvarhelyi egyházmegyében az 1720-ban „tűz által megemésztett” bözödi egyházközséget textiliákkal és török szőnyeggel támogatták a mohai,³⁹ bögözi,⁴⁰ agyagfalvi és rugonfalvi⁴¹ eklézsiák. A károk pótlására valószínűleg (erre vonatkozó forrással nem rendelkezünk) segélykérő körutat szerveztek, amely során a sepsi egyházmegyében is járt a legátus, mivel az eresztevényi egyházközség „sáhos” abroszt adományozott a bözödi eklézsianak.⁴² A segélykérő körutak során földrajzilag távol eső egyházközségek segítettek egymást. Az eresztevényi egyházközség a 18. század első felében gyolcs kendővel támogatta a szilágysági Magyaroroszlót.⁴³ Tűz pusztította el 1745-ben a sepsiszéki Zalán úrasztali készletét is, amelynek helyreállításában Mikó Ferenc és Séra László mellett a kézdi egyházmegyéhez tartozó Dálnok is részt vállalt, kender abroszt és kendőt adományozva.⁴⁴ A görgényi egyházmegyéhez tartozó Oroszfájának sákrámentumi eszközei a kurátor házánál támadt tűz martalékaul estek, a készlet helyreállításához a sárpataki eklézsia félejteles ónkannát adományozott.⁴⁵

Az elnéptelenedés lejtőjén elinduló asszonynépi egyházközség templom- és parókiális ház építésére nyert kéregető levelet 1800-ban.⁴⁶ A gyűjtőkörút során a sepsiszéki Gidófalva kender abrosszal,⁴⁷ a küküllői Harangláb ön tányérral⁴⁸ támogatta.

A hunyad-zarándi egyházmegyében 1784-ben a Horea, Cloșca és Crișan vezette felkelés pusztította végig a gyülekezeteket, amely következtében több egyházközség klenódiumai és textiliái elvesztek. A vizitációs jegyzőkönyvek adatai mellett Intze István esperes 1785-ben készített összeírása tudósít az egyházközségeknek okozott károkról.⁴⁹ Algyógyon a templomot romba döntötték, a klenódiumok és textiliák jórésze elveszett.

36 A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere III. Összeáll., s. a. r., bev. tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közléteszi: Buzogány Dezső-Kovács Mária-Márta-Ősz Sándor Előd-Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó-Sipos Dávid. (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania 1/3.) Kolozsvár, 2009. 126.

37 Uo. 129.

38 A történelmi Küküllői II. i. m. 307.

39 UdvarhelyiProt fol. 56.

40 Uo. fol. 68–69.

41 Uo. fol. 92.

42 A Sepsi Református i. m. 83.

43 Uo. 83.

44 Uo. 230.

45 GörgényProt fol. 82.

46 ErdRefFőkonzisztLvt 1800/180.

47 A Sepsi Református i. m. 108.

48 A történelmi Küküllői II. i. m. 253.

49 ErdReffőkonzisztLvt 1785/72.

Az anyagi károk pótlására 1786. júniusában Háromszéken szerveztek segélykérő körutat. Ekkor a kézdivásárhelyi egyházközség keresztelő ónkannát, a kézdimátisfalvi eklézsia „arannyas” óntányért adományozott Algyógyra.⁵⁰ Adatok hiányában csak ezt a két darabot sikerült azonosítani, de feltételezhető, hogy a javarészt kicserélődött klenódi-umok és textíliák közül még több is származik Háromszékről. A kézdimartonfalvi református egyházközség 1786. június 9-én „hat csillagú kötéses” abrosszal és szkófiomos keszkenővel segítette az „oláhok alatt elpusztult” eklézsiaikat.⁵¹

A nagyrapolti egyházközség ónkannája is a zendülésben veszett el,⁵² a magyarfülpösi (Görgényi Egyházmegye) egyházközség 17. századi ónkannájának átadásával segítette 1786-ban; erről a fennmaradt kanna felirata tanúskodik.⁵³ Hátszeg vidékére 1788-ban a Karánsebesnél győzedelmeskedő török portyázók törtek be, pusztításuk következtében dőlt romba a fehérvízi templom, a borbátvízi templomot szintén elpusztították.⁵⁴ „Kegyessalamizsnálkodás” tette lehetővé a fehérvízi templom javítását,⁵⁵ s ennek során a „borzási” egyházközség 17. századi ónkannát adományozott.⁵⁶ A segélykérő körút idejét és helyszínét adatok hiányában nem ismerjük, az azonban bizonyos, hogy 1792 után és 1796 előtt zajlott, mivel az 1792. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv összeírása még nem említi az ónkannát.⁵⁷ Azt sem tudjuk pontosan, hogy melyik egyházmegyében zajlott a kéregetés, ugyanis Borzás nevű egyházközség a széki és szilágysági egyházmegyében is volt.

A „Hora és török pusztítás után” a geryeszegi egyházközség ónkannával támogatta a borbátvízi eklézsiait,⁵⁸ ugyanakkor textíliái közül egy abrossz és keszkenőt is ajándékozott, a leltár bejegyzése azonban nem nevezi meg a gyülekezetet.⁵⁹ A vizitációs jegyzőkönyvek klenódi- és textillajstromainak utólagos bejegyzéseiben gyakran találkozzunk az „ajándékba ment” kifejezéssel anélkül, hogy megnevezték volna a megsegített gyülekezetet.⁶⁰

50 A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere I. Összeáll., s. a. r., bev. tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közzéteszi: Buzogány Dezső-Ősz Sándor Előd. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 2/1.) Kolozsvár, 2003. 66.

51 KOEmLvt-KezdiJkv (1775–1803). fol. 176.

52 ErdRefFőkonzisztLvt 1785/72.

53 „A M(agyar) FULPOSI REF(ormata) / EKL(ézsia) ATTA / 1786-bAN.” A hunyad-zarándi református III. i. m. 551.

54 Az osztrák-orosz-török háborúban 1788. szeptember 20-án a törökök Karánsebesnél legyőzték az osztrák-orosz szövetségeseiket. A hunyad-zarándi református I. i. m. 13.

55 Uo. 319.

56 Uo. 315.

57 Uo. 313.

58 Uo. 187.

59 GörgényProt fol. 39.

60 Az 1780-as kézdimátisfalvi jegyzőkönyvben felsorolt textíliák közül kettőt utólag ajándékba adtak, egyikről feltételezzük, hogy 1784 után a tányérral együtt Algyógyra került. KOEmLvt-KezdiJkv (1775–1803). fol. 181.

A dévai gyülekezet Bethlenből származó aranyozott ezüst tányérjáról korábban⁶¹ azt feltételeztük, hogy a marosillyei egyházat támogató bethleni Bethlen család közvetítésével került a 19. század elején Dévára, mivel eredetileg Bethlen Elek adományozta a bethleni várbeli templom számára.⁶² A bethleni várat a Rákóczi szabadságharc után rombolták le, a vártemplom ekkor szűnt meg,⁶³ kegyeszei a bethleni református templom tulajdonába kerültek, ahonnan a 18. század végén a tányért Dévára adományozták, az átadás körülményeit nem ismerjük. Ebben az esetben csupán a fennmaradt tárgy tanúskodik a segélykérő közbenjárásról.

A gyűjtőutak alkalmával az egyházközségek mellett a legátus által bejárt terület tehetősebb tagjai, a városi céhek⁶⁴ is segítették a rászorulókat textíliákkal és klenódiumokkal. Mivel jelen pillanatig nem sikerült nyomára bukkanni egyetlen olyan libellusnak sem, amelybe a pénzadományok mellett ingóságokat is bevezettek volna, ezért a jegyzőkönyvek és a fennmaradt emlékanyag szórványos adataival kell beérnünk. A tárgyak felirataiban szereplő adományozók azonosítását az eddig tisztázatlan birtokviszonyok és genealógiai adatok hiánya nehezíti, így az egyházközségi adományoknál jóval nehezebb meghatározni a patrónus és eklézsia közti viszonyt, megállapítani azt, hogy mikor beszélhetünk segélykérő közbenjárásról.

A segélykérő körút közvetlen hatását az úrasztali készlet alakulására a kézdimátisfalvi egyházközség esetén keresztül mutatjuk be. A kézdimátisfalvi egyház úrasztali készlete jelentősen károsodott az 1778-as tűzvész alkalmával, ekkor a kurátornál álló eklézsialáda a benne lévő klenódiumokkal együtt elégett. A 18. század folyamán többször leltárba vett úrasztali edények és textíliák java része megsemmisült,⁶⁵ az 1779-es jegyzék adatai szerint két szőnyeg, a keresztelő kanna és az ónpalack élte túl a katasztrófát.⁶⁶ Az említett keresztelő kanna nem szerepel a korábbi összeírásokban, a későbbi leltárak sem tartalmazzák. Az eklézsia „romlásának s sacramentumhoz való edény és ruhabéli

61 Kovács Mária-Márta: 16–18. századi ötvösmunkák a dévai és hátszegi gyülekezetekben. Református Szemle 100. (2007) 4. sz. 834–862. 840.

62 L. a tányér feliratát uo.

63 Szolnok–Dobokavármegye monográfiája. II. Szerk.: Kádár József. Deés, 1900. 179., 185.

64 A városi céhek adományából származó úrasztali edényekről bővebben I. Kovács Mária-Márta: Céhedények egyházi funkcióban. In: Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 60. születésnapjára. Szerk.: Kovács Zsolt–Sarkadi Nagy Emese–Weisz Attila. Kolozsvár, 2011. 181–195.

65 1735: „Egy aranyas ezüst pohár. Egy ötödfél fertályos ón palack. Egy ón talpas pohárocaska tángyérával. Három ón tángyér.” (KOEmLvt–Kezdijkv (1735–1743) fol. 10.); 1759: „Egy aranyas ezüst pohár, egy ötödfél fertályos ón palack, két ón tányérok.” (KOEmLvt–Kezdijkv (1759–1767) fol. 3.) Az 1762., 1767. és 1775. évi vizitációs jegyzőkönyv tételei azonosak az 1759-es összeírással. (KOEmLvt–Kezdijkv (1759–1767) fol. 54., fol. 171.; KOEmLvt–Kezdijkv (1775–1803) fol. 10.)

66 1779: „Hanem amelyek egyebütt voltak, úgymint: két szőnyegek, egy keresztelő kanna és egy ötödfél fertályos szegeletes ón palack, fedél nélkül meg vagynak.” KOEmLvt–Kezdijkv (1775–1803) fol. 167.

kárainak helyre állítások végett” segélykérő körutat kérelmeztek, amelyre vonatkozó írott forrással nem rendelkezünk, csupán az 1779. és 1780. évi vizitációs jegyzőkönyvek szórványos adatai alapján sikerült rekonstruálni a történetet.

Az 1779. év első felében két gyűjtőútra került sor, a legátus mindkét alkalommal Márkosfalvi Keresztes Ferenc volt.⁶⁷ Az első körút időtartamát nem ismerjük, az adományokból ítélve a Hunyad-Zarándi Egyházmegyében, Déva környékén zajlott, ahol az egyházközségek és a nemesi családok adományaiából gazdag úrasztali készlet gyűlt. A hunyadi egyházmegyében a legátus 1778 végén, 1779 januárjában kéregethetett, mivel az 1779. január 22-én Déván folytatott vizitáció jegyzőkönyve így emlékezik meg róla: „feles asztali szent készülettje lévén ezen nemes ekkléziának, melyel nem mindenikkel él az ekklézia, [...] most azért közelebb a mátsfalvi reformata kisedek ekkléziának adott két selyem keszkenőt”.⁶⁸ A hunyad-zarándi patronusok közül Barcsai Lajosné Bethlen Zsuzsanna talpas ezüst poharat, (1. kép) selyem kendőt, az Algyógyon lakó Kun István és Bethlen Zsuzsanna abroszt és ezüst tányért,⁶⁹ (2. kép) Győrffi Anna szkófiomos kendőt, Zejk Jánosné Naláczai Borbála szintén abroszt ajándékozott az elégett egyházközségnek. A dévai gyülekezet két virágos díszítésű kendővel, idős Balia Sámuel dévai kurátor ónfedelű mázas bokállal segítette a kézdimátsfalvi ekléziát.⁷⁰ A dévai egyházközség számára Bánffi Dénesné Barcsai Ágnes 1777-ban azzal a feltétellel ajándékozott új úrasztali edényeket és textíliákat, hogy a régi darabok közül adassanak más kisebb ekléziák számára. A kicserélt textíliák között szerepelt az a zöld, ezüst virágos, selyem kendő is, amelyet a mátsfalvi egyházközségnek ajándékoztak.⁷¹

67 KOEmLvt-Kezdi]kv (1775–1803) fol. 168.

68 A hunyad-zarándi református I. i. m. 297.

69 Az 1779. szeptember 1-én adományozott tányért az 1780. évi vizitáció alkalmával vették leltárba. KOEmLvt-Kezdi]kv (1775–1803) fol. 181.

70 Uo. fol. 167.: „In Anno 1778 [I]ste]nnek szabados itéletiből a falunak nagy része el égvén, és abban a megye bírónak is minden épületei, akinél állott az Ekk[é]zi]a ládája, azon ládával együtt az abban lévő minden sacramentumhoz való edények és ruhák el égtének. De az Úr [I]ste]n a kegyes jó patronusok, patronák és benefactorok által az Úrnak asztalát ismét adornálta a következő specificatiók szerint: 1. Egy ezüst aranyas pohár, Pitter Vollbert ötves mesterember inscriptiojával, gróf Bethlen Susánna Bartsai Lajosné asszony ő nagysága collatuma. 2. Egy gyönyörűségees veres sellyemmel s arannyal varrott virágos, körös-körül veres aranyas csipkével megkerült fátyol keszkenő, ugyanazon méltóságos gróf Bethlen Susánna collatuma. 3. Egy sáhos rojtos végű abrosz méltóságos gróf Kun Istvánné asszony collatuma. 4. Egy kamuka virágos, mindkét végin rojtos abrosz méltóságos báró Naláczai Borbára idős Zejk Jánosné ő nagysága collatuma. 5. Egy fehér selyem és arany szkófiomos, arany fonallal körül varrott keszkenő báró Győrffi Anna kisasszony ő nagysága collatuma. 6. Egy zöld és sárga sellyemmel, ezüst fonallal varrott, virágos keszkenő dévai ekklézia collatuma. 7. Más kék és sárga sellyemmel varrott arany fonalas, két végin virágos keszkenő, ugyan a dévai ekklézia collatuma. 8. Egy szegedi zöld ónos fedeles kanna dévai senior Balia Sámuel collatuma.”

71 A hunyad-zarándi református I. i. m. 294.

1. kép

A Bethlen Zsuzsanna-féle talpas pohár, 17. század második fele, Brassó, Michael Prodner (1662–1694)
(A szerző felvétele)

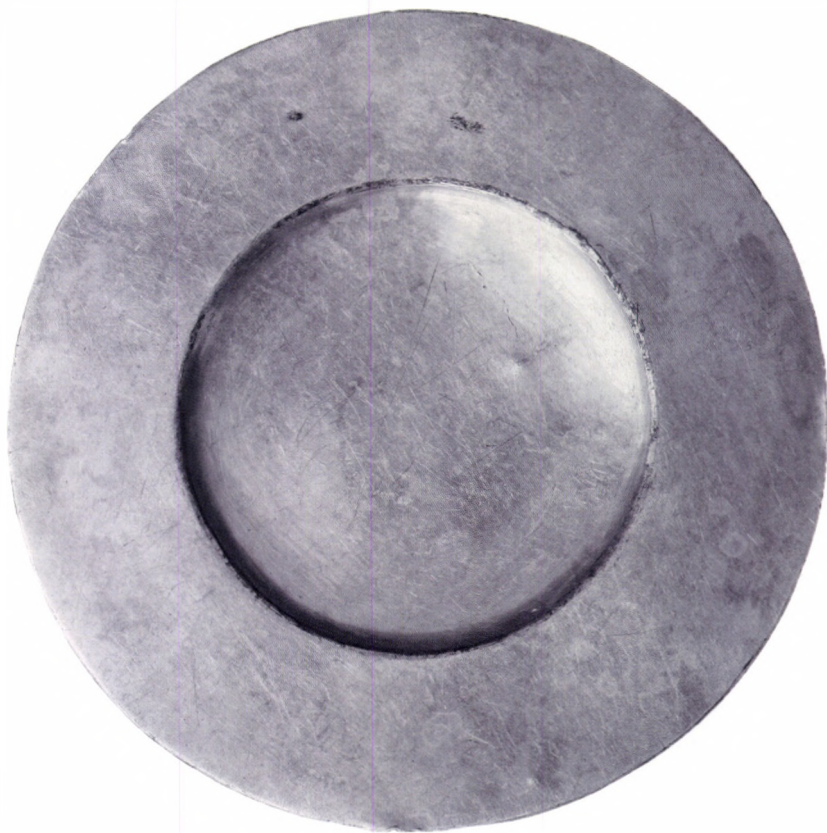
2. kép

A Kun István és Bethlen Zsuzsanna-féle kenyérosztó tányér, 1779, Medgyes,
Stephanus Mederus (1754–1783)
(A szerző felvétele)

Lehetőségeikhez mérten a háromszéki nemesség és a szomszédos márkosfalvi egyházközség is részt vállalt az eklézsia úrasztali készlettel való felszerelésében. A háromszéki adományozók közül Szentiványi Zsuzsanna és Was Rebeka jeleskedett. Szentiványi Zsuzsanna ajándéka az „arany füstös” ón tányér, Was Rebeka óntányért és ónkannát készíttetett. (3. kép) Dálnoki Lázár Mihályné úrasztali pohár készítésére 5 magyar forintot és 4 dénárt ajándékozott, azonban ennek elkészítésére nem került sor, mivel a kegyes adományokból gazdag készlet gyűlt össze. A márkosfalvi egyházközség hatszögű ónpalackját és két textíliáját adta át a mátisfalvi egyházközségnek. A helyi egyházpártolók közül az úrasztali készlet gyarapításához a szomszédos kézdimartonfalvi Bogdán Józsefné Andor Éva és mátisfalvi Betző Miklós né Miklós Borbála több textíliával

3. kép
A Was Rebeka-féle ónkanna, 1779, Brassó,
Samuel Meldt (1773–1805)
(A szerző felvétele)

4. kép
A Toldalagi Pál-féle kenyérosztó tányér
(A szerző felvétele)

járult hozzá.⁷² 1779. március 10-én az egyházközség újra teljes úrasztali készlettel rendelkezett, a vizitáció ekkor vette számba az újonnan gyűjtött klenódiumokat és textíliá-

72 KOEmLvt-KezdiJkv (1775–1803) fol. 167.: „9. Egy arany füstös ón tányérocška Sz[ent]Iványi Susánna titulus Molnár Doctorné asszony collatuma. 10. Egy ón tányér brassai Bruchner Mihályné Wass Rebeka asszony collatuma. 11. Egy fedeles 3 fertályos ón kanna, ugyan Wass Rebeka collatuma rajta a neve. 12. Egy fél selyem kék fejéres sujtással szótt ruha. Márkosfalvi ekklezsia collatuma. 13. Egy fekete selyemmel s apró virágokkal körül meg cifráztatott abrosz. Márkosfalvi ecclesia collatuma cum inscriptione Veres Eva. 14. Egy hat szegű srófós ón palack, ugyan a márkosfalvi ekklezsia collatuma. 15. Egy veres selyem arany szkofiumos, veres selyemmel körül varrott virágos gyolcs ruha, martonfalvi Bogdány Józsefné Andor Éva collatuma. 16. Pohárra adott dálnoki senior Lázár Mihályné Jantsó Judith asszony hft. 5. dr. 4., de mint már vagyon pohár, alább az ekklezsia pénze közzi számlálatik. 17. Egy tótos kamuka hímes abrosz, mind két vége rojtos. 18. Egy kockás fejer potyolat arany s fejer selyemmel csipkézett kerületű keszkenő titulus Betző Miklósné dálnoki Miklós Borbára asszony collatuma, mindeniken rajta a neve.”

kat. Az első segélykérő körút mindenképp ezelőtt zajlott, mivel a legátus a vizitáció előtt 33 magyar forintot és 92 dénárt számolt el.⁷³ Valószínűleg a begyűlt összegből nem tudták fedezni a kiadási költségeket, ezért április folyamán újabb alamizsnakérő útra indult Márkosfalvi Keresztes Ferenc, aki május 26-án az esperes előtt 18 magyar forintot és 88 dénárt adott át.⁷⁴ Ekkor adományozta Toldalagi Pál az ezüst tányért,⁷⁵ (4. kép) amelyből arra következtetünk, hogy a gyűjtőútra a Marosi Egyházmegyében járt a legátus.⁷⁶

A megsokasodott úrasztali készlet minden darabjára nem lévén szüksége az egyházközségnek 1784 után a hunyad-zarándi Algyógyra adományozták a Szentiványi Zsuzsanna által készített óntányért, amelyről az Algyógyon leltárba vett tányér felirata tanúskodik,⁷⁷ ugyanis a kézdimátisfalvi összeírás utólagos bejegyzésében csak annyit olvashatunk, hogy ajándékba ment. Ekkor több textíliát is elajándékoztak, de mivel nem nevezték meg a gyűlekezeteiket, a leírás alapján nem sikerült azonosítani őket, csak feltételezzük, hogy szintén hunyad-zarándi gyülekezetbe kerültek.

Az ajándékba adott edényeken kívül még mindig maradtak az egyházközség tulajdonában olyan darabok, amelyek feleslegesnek bizonyultak, nem kaptak szerepet az úrvacsoraosztásban. Ennek példája a Balia Sámuel által adományozott ónfedeles bokály, amelyet a gyülekezet 72 dénárért adott el.⁷⁸ A használaton kívüli úrasztali edények értékesítésének gyakorlata a 18. század végén 19. század elején gyakori volt, a vizitáció akkor több háromszéki egyházközség felesleges edényeinek értékesítéséről intézkedett. Az eladott tárgyakból bevett jövedelmet általában a templom javítására fordították.

A gyűjtőutak során egyházi tulajdonba került talpas pohár és ezüst tányérok máig fennmaradtak, akárcsak a tűzvészt túlélő ónpalack, valamint a pusztítást követő adományokból származó ónkanna, óntányér és hatszögű ónpalack.

A kézdimátisfalvi egyházközség úrasztali készletének előbbieken vázolt története nézetünk szerint egy eddig jóformán kiaknázatlan szempontra hívja fel a figyelmet a klenódiumok sorsával kapcsolatban.

73 KOEmLvt-Kezdijkv (1775–1803) fol. 168.

74 Uo.

75 Uo.: „19. Egy arannyas ezüst tányér méltóságos gróf Toldalagi Pál collatuma, melyet hozott a legatus második expeditiojából.”

76 Toldalagi Pált 1775-ben a Marosi tractus egyházmegyei gondnokává választották, tisztségét azon év február 10-én Koronkán kelt levelében fogadta el. ErdRefFőkonzisztLvt 1775/29.

77 A hunyad-zarándi református I. i. m. 66.

78 KOEmLvt-Kezdijkv (1797–1810) fol. 17.: „Egy fél kupás ónos kancsó, de amely mint szükségtelen edény eladattatott 72 pénzen.”

*THE ROLE OF DISTRESSED CIRCUIT
IN THE DEVELOPMENT OF LITURGICAL SERVICES*

Summary

We get more familiar with the subsequent details of the Transylvanian Reformed Diocese assembly's resources, together with the subsistence of the holy communions service since the 18th century general practice, and least but not lastly the distressed circuit's *modus operandi*. The assemblies in the cases of bigger mischief or expenses, not only drew on slush-funds from the members of the parish, but they asked for the subservience of parishes in a narrower and broader apprehension.

The present study undertakes, among the only ones, the analysis of the influence on the gathering trips of relics', which is presented through the Kézdimátisfalva parish's service reminiscence and archive sources. Usually the gathering trips' turn came with the building operations and rectification of churches, but in the case of fire or war destruction, the parishes' patrons and assemblies, past to bounties, helped the deadbeats with vessels and textiles. The synod has determined the donation circuit's legitimate proceedings for several times, the deadbeat letter had been displayed by the Gubernium with the intervention of the Consistorium Supremum.

In the reformed parishes did not evolve rich collections, because the assembly's vessels that were beyond usage had been appropriated to the poorer ecclesiasts. With the help of some data about the inventories and services known by me, I succeeded in justifying the intervention of distress in several assemblies – primarily in the second half of the 18th centuries' Hunyad-Zaránd parishes that have been plundered for several times.

During the 1778 fire, the service of the Kézdimátisfalva church had been significantly damaged, that time the relic-chest together with the relics in it, belonging to the caretaker, completely burned down. In the first half of 1779, there had been taken place two gathering trips, the emissary being Keresztes Ferenc at both times. We do not know the period of the first circuit, but going by the donation, it must have weltered in the Hunyad-Zaránd Diocese, in the outskirts of Déva, where, from the parishes (Déva) and from the donations of noble families (Barcsai, Kun, Nalaczi), have been gathered a very rich service. In April 1779, Keresztes Ferenc from Márkosfalva, has gone to a charity trip, that time in the Maros Diocese, which is confirmed by the donation of Toldalagi Pál. Throughout the gathering trips, the footed beaker and silver plates, that were in the property of the church, had lasted to the present day, just like the fire-survivor tin flacon, or the tin tankard, tin plate and the hexagonal tin flacon, that were a donation after the ravage.

Tompos Lilla

AZ EDELÉNYI KASTÉLY FALKÉPEINEK VISELETTÖRTÉNETI TANULSÁGAI

A Bódva vizéből kialakított mesterséges szigeten álló, egyemeletes, court d'honneur-ös palotát a Loharingiából származó L'Huillier Ferenc János tábornok építtette. A birtokot 1700-ban vette zálogba II. Rákóczi Ferentől, majd 1727-ben királyi adományként megkapta azt. Végrendeleetének sorai szerint az építkezés 1728-ban lényegében befejeződött már.¹ A kastélyt leánya, Mária Terézia bárónő, Forgách Ferenc gróf felesége örökölte, majd leányuk, Forgách Ludmilla, Dessewffy Ferencné tulajdonába került. Férje Dessewffy gróf, mint alezredes harcolt, és 1757-ben esett el a porosz örökösödési háborúban. Az ifjan megözvegyült grófnő második férje az Esterházy-család zólyomi ágából származó gróf Esterházy István lett.² E házasság alatti időszakban festették ki a kastély emeletén lévő hat termét. A korábbi szakirodalom a falképeket 1760-ra datálta, az újabb

1 Az uradalmat Dessewffy Ferenc halála után a Szász-Coburg hercegi család vásárolta meg, majd állami tulajdonba került. A II. világháború után lakásként és közhivatalként használták. 1970-ben külső, 1986 után feltáró és állagmegóvó munkát végzett rajta az Országos Műemlékvédelmi Hivatal. A 2000-es években a kastélyprogram keretében tervezték a helyreállítását, és a Műemlékek Nemzeti Gondnoksága felügyelete alatt a munkálatok 2013-ban befejeződnek, a kastélyt és kertjét megnyitják a közönség számára. A teljes felújításkor nem csak építészeti rekonstrukciót végeznek, de a kastély további fenntarthatóságáról, ismertségéről is gondoskodni szándékoznak. Éppen ezért a kulturális programok, kiadványok elkészítéséhez az ott lakó arisztokraták életének, környezetének, bemutatását tartva szem előtt, Gergely Zsolt igazgató-helyettes vezetésével építéstörténeti (Tóth Áron), történeti-levéltári (Krász Lilla, Kurucz György), hadtörténeti (Ságvári György) és művészettörténeti (Jávor Anna), kutatómunka is folyt, amelynek egyik részfeladata, a falképek viselettörténeti szempontú elemzése volt. A kutatás teljes anyagát a Műemlékek Nemzeti Gondnokságának Adattára őrzi.

2 Esterházy Miklós nádor testvére Esterházy Pál báró, arany sarkantyús vitéz, altábornagy, aki a zólyomi uradalmat megszerezve, ennek a vonalnak a nevét biztosította. Első felesége Károlyi Zsuzsanna, második Viczay Éva. Első feleségétől született István fia, aki 1683-ban a grófi rangot megszerezte. Neje Zichy Mária 1694-ben meghalt, második felesége Esterházy Mária. Az első házasságából származott István, 1764-ben hunyt el. Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. III. Pest, 1858. 99.; Fia az „ifjabb” István gróf (1736–1788) vette feleségül Forgách Ludmillát. http://opac.pim.hu/index.jsp?bib1id=20003&oldOffset=100000&page=details&pos=14&group=1&group=1&too_many_records=false&from_page=result&bib1field=0&term=null|567422|80930|8&dbname=database_gud&rc=18&stepsiz=100&record_format=long (2012. szeptember 19.)

keletű már nevesítve, iglói Lieb Ferenc kezétől származtatja azokat. Az 1769 októberében megkötött szerződés alapján a falképek készítését erre, illetve a következő esztendőre tehetjük.³

A falképek ikonográfiai programadója ismeretlen, a szobákban a négy elemet, a négy világrészt és az évszakokat megszemélyesítő allegorikus alakokon kívül a mitológia szereplői is megjelennek. Viselet- és művelődéstörténeti szempontból legtanulságosabbak azok a képek – és ezekből választottuk ki tanulmányunk témáját –, ahol többnyire festett kőkorlát mögött, a korszak képi ábrázolásában gyakorta megjelenő, jól ismert toposzokkal operáló, a társas együttlét „gáláns jeleneteinek” szereplőit láthatjuk. Kisebb léptékben megjelennek a személyzet tagjai, és a különböző földműves munkákat végzők is.

Az öltözet, mint a társadalmi hierarchia tükré

A jelenetek szereplőinek öltözetét vizsgálva tökéletesen elkülöníthetők a társadalmi ranglétra csúcsán állók. Az öltözet nem csupán praktikus, a testet befedő, gyakran tetsetős kellék, de valóságos jelrendszer is egyben. Elsősorban viselője nemét, korát és rangját fejezi ki, de ruhadarabjainak különféle tulajdonságával „jelez” a környezetének is. A „jelek” létrehozása nem mindig az egyéntől függ, hiszen igazodnia kell a helyi szokásokhoz, továbbá az akár több évszázadon keresztül élő tradícióhoz is. Az egyes jeleket elválasztják, és ugyanakkor meg is határozzák a területi egységek, de befolyásolják a földrajzi, vagy akár az éghajlati viszonyok is. A középkor folyamán a selyemszövet, a textíliák legdrágábbika, az arannyal egyenértékű, a köznép számára elérhetetlen luxuscikknek számított. Drágaságuk miatt megvásárolhatatlanok, a belőlük készült öltözetek viselése kizárólag a ranglétra felső fokán állók kiváltsága volt. Írott rendeletekkel meg is erősítették ezt, egyúttal szabályozva az öltözködés minden részletét, az anyagán kívül a színét, szabását, hosszát, eltiltva a köznépet egyes ruhadarabok viselésétől. Az alacsonyabb osztályok tagjai viszont mindenkor igyekeztek utolérni a rangsorban fölöttük állókat, és ehhez a megfelelő külsőségeket is megpróbálták megszerezni.⁴

A 18. század második felében a divat terjedésének „mozgása” felgyorsul. Említhetjük a korábban kizárólag az arisztokrácia kiváltságát megjelenítő drága selyemszöveteket, bársonyokat, sőt a divatos ruhadarabokat is – mind nagyon gyorsan elérkeztek a polgárokhoz, sőt a parasztság körében is megjelentek. Így tehát a textíliák a rendkívül

3 Jávor Anna: Lieb Ferenc, az „edelényi festő” Művészettörténeti Értesítő 64. (2000) 3–4. szám. 167–186.

4 Ezt a felfelé törekvést, illetve a ruhadarabok „leszállását” virtuális mozgásként értékeli a divatszociológia. Herbert Spencer kifejezetten az alacsonyabb osztály igyekezetét „üldözésnek” tekinti, így a felsőbb osztályok tagjaiból „üldözöttek” lettek. Egy idő után a felfelé törekvők elérik céljukat, így az „üldözöttek” számára újabb megkülönböztető jelek váltak szükségessé. A szakadatlan folyamatot „egyenlőségre törekvő üldözésnek” tartja. Zsolt Péter: Divatszociológia. Bp., 2007. 14–18.

drága csipkén kívül, nem voltak kizárólag alkalmasak többé a társadalmi hierarchia reprezentálására, éppen ezért az olyan kiegészítőkre tevődött át a hangsúly, mint a rizs-
poros paróka, a nyári kesztyű, a szablya vagy a sétatálca. A púderozott frizura olyan
egyértelmű jele volt az előkelőségnek, hogy III. Károly (1711–1740) királyi udvarában
is szabályozták a viselését. Meghatározták az ügyvédek, lelkészek egyszerűbb hajvise-
letét és a katonák copfjának hosszát. A dunai hajókon a púderozott haj volt az előkelő
és a közönséges személyek megkülönböztető jele, eszerint fizették az utazási díjat,
és foglalhatták el helyüket.⁵

A korábban említett „mozgás” a 18. században nemcsak felülről lefelé történt,
de láthatóan kétirányúvá változott, bizonyos textíliák és ruhadarabok felfelé irányuló
„mozgása” is érzékelhető. A korszakban természetes, hogy az arisztokrácia körében is
elterjedtek az egyszerű festett vásznak, de az alsóbb osztályok öltözékeit is szívesen lát-
ták ruhatárukban. Nem csak a pástorlányka-jelmezhez szükséges szoknyát és vállfü-
zött említhetjük, de a század első évtizedeiben a díszruhákön megjelenő kötény is ezek
közé tartozik. Ez a derékra, illetve nyakba erősített kiegészítő, vászonból vagy bőrből
készülve a ruha megvédésére szolgált, viselték asszonyok a falvakban, városokban, de
mesteremberek és parasztok is.⁶ Az 1720-as, 1730-as években újdonságként jelent meg,
hiszen korábban a nyugat-európai arisztokrácia ruhatárába nem tartozott bele. Ezek a –
talán az egyszerűség jegyében – divattá vált kiegészítők többnyire gazdagon, arannyal,
selyemmel hímzett kellékek, de a könnyű, pamutmuszlin fehér kelméjén fehérrel hím-
zett kötények utáni kereslet is megnőtt. A „zephyr” azaz szellő változata nem csak a fran-
cia arisztokrácia pástorjátékaihoz vált szükségessé, de az angol királyi család tagjai is
viselték, természetes tehát, hogy a divat a polgárság körében is általánossá vált.⁷

A Nagy Francia Forradalom idején tudatosan vetették el a kor státusz-szimbólumait,
ez a korábban csak divatként említhető „felfelé irányuló mozgás” kötelezővé, és szó szeri-
nt véresen komollyá válik. Így váltotta föl a „culotte”-ot⁸ a dokkmunkások ruhadarabja,
a pantalló⁹ és a derékig érő mellénye, a „carmagnole”.

5 Thiel, Erika: Geschichte des Kostüms. Berlin, 1963. 427.

6 Gáborján Alice: Emelkedő elemek. A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Szerk.: Halász Péter et al. Bp., 1991. 345–351.

7 Maeder, Edward: The Elegant Art of Dress. In: An Elegant Art Fashion & Fantasy in the Eighteenth Century. Ed.: Phil Freshman–Dorothy J. Schuler–Barbara Einzig. Los Angeles, 1983. 15–34., 28.

8 <fr. cul, ülep, fenék> szóból származik a culotte, III. Henrik francia király idejében (1574–1589) használták már. Loschek, Ingrid: Reclams Mode & Kostümllexikon. Stuttgart, 1999. 158.

9 pantalló <fr. pantalon, hosszú nadrág> A nevet Pantaleone-ról, a Commedia dell'arte egyik figurájáról nyerte. Loschek, I. i. m. 369.

Az illendő mozdulatok

Az egyes ruhadarabok vizsgálatakor kézenfekvővé válik, hogy azok minden részletébe belekomponálták, hogy viselője ruhadarabjait nem csak a megjelenésre, hanem a benne való tevékenységre is használni óhajtja. A 18. századi öltözékek pedig – könnyű ruhaanyagokkal, ívelten szabott ruhaujjakkal, rövidebb szoknyákkal – lehetőséget nyújtottak a kifinomult mozdulatokra is. Szükség is volt erre, hiszen a kecses mozgás hozzátartozott a francia arisztokrácia neveléséhez, sőt, e korban sokkal inkább kifejezte előkelőségüket, megkülönböztetve őket a tömegektől, mint akár a leggazdagabb ruhadarab is. A felső- és középosztály egyre gazdagodó polgárai és piperkőcei példaképeiket ugyanúgy utánozták, mint az elfranciásodott angol középosztály tagjai, vagy akár a saját személyzetük. Ezek a kimódolt mozdulatok XIV. Lajos udvarából eredtek, és az udvari viselkedés szabályaival együtt a francia forradalomig éltek. Néhányuk azonban még a 20. században is megtalálható a társas érintkezés vagy az uralkodó előtti viselkedés és mozgás, mint a meghajlás, vagy megszólíttatás esetén a válaszadás szabályaiban.

A szabályokat a mozgást oktató tánc- és illemtanárok szavakba foglalták, és ezt a tananyagot kiadványaikkal egész Európában elterjesztették. Francia tánctanár oktatta otthonukban járásra, meghajlásra, bókolásra az angol arisztokrácia tagjait is, a kevésbé tehetősek közös összejöveteleken, tánciskolákban gyakorolhatták mindezt. A könnyedséget sugárzó, elegáns mozgás elsajátítása és gyakorlása – ahogyan a klasszikus baletben is – nagy odafigyelést követelt eleinte, hiszen az apró mozdulatok meghatározott módon és ritmusban követték egymást.

Szabályozták az alaphelyzetet, de a megszólítást, az üdvözlést, a járás vagy a beszélgetés közbeni helyes testtartást is. Ezek szerint a férfiak esztétikus és ideális testtartásukkor enyhe „S” vonalban állnak, számukra a könnyed, szabad, de kizárólag az emelt, egyenes fejtartás volt megengedett. A hölgyek testtartása úgyszintén az „S” vonalat követi, ők azonban fejüket enyhén megdönthették. Alapállásban az előírásnak megfelelően mindkét nem a karokat ívelten tartotta, kifelé fordított lábfejekkel kellett állniuk, a bal láb a jobb elé került, akárcsak a klasszikus balett 4. pozíciójában. A férfiak jobbjukat többnyire a mellnél a mellény elejébe bújtathatták – már jóval a napóleoni idők előtt is – míg bal kezük a kabát szárnyát visszahajtva, a tör markolatán nyugodott.

Ebben az évszázadban vált divatossá a parkokban való séta, így hangsúlyt kapott a jól használható cipők. A járásnak is meghozták a szabályait; az előírások szerint kívánatos, hogy a séta sebessége se túl gyors, se túl lassú ne legyen, ahogyan az is, hogy a férfiak közepes hosszúságú lépésekkel, és kifelé fordított lábfejjel sétáljanak. A nők helyzete valamivel nehezebb, a kétoldalra kiszélesedő szoknyák kevéssé engedték a szabad mozgást. Sétakor a nők szoknyája miatt távolságot kellett tartaniuk a pároknak, a férfiak éppen ezért többnyire a nők szoknyája előtt lépdeltek. Az abroncsos alszoknya minden lépéskor kissé imbolygott, amelyet a hölgyek domború talpú cipője tovább fokozott. Járás és tánc közben lobogtak a ruha fodor- és csipkedíszei, és még a kecsesen mozgatott legyező is hozzájárult a tetszetős látványhoz, mindezzel az előírászerű, tökéletes könnyedséget sugározva. Míg a 17. században a lovagiasság, méltóságosság, szertartásosság az urak legfontosabb jellemzői, a 18. században a galantéria, a kecsesség, a kifinomodottság és a közvetlenség jellemezte az urak és hölgyek viselkedésmódját. Az illemtankönyvek meghatározták a társadalmi rituálék minden mozzanatát:

a helyiségbe való belépéskor vagy azt elhagyva, a tánc megkezdésekor, ha átadtak vagy kaptak valamit, mindenkor kötelező volt a meghajlás. Kecsesen és finoman végeztek, de a meghajlás mértéke az előttük álló rangjától függött. Az udvari meghajlás, amely nem csak a fej megdöntésével, de a térdek meghajtásával is együtt járt, a legmagasabb rendűeknek, az uralkodónak és az uralkodói család tagjainak járt – és jár a mai napig is. A kézcsóknak kétféle módja volt divatos: az elsőben az úr emeli föl a hölgy kezét a kézhátat vonva az ajkaihoz, a második változatban mélyen meghajolva érinti ajkaival a kézhátat. A beszélgetés alatti viselkedés a kötelező előírás szerint mindegyik fél számára figyelmes, és kecses.¹⁰

Főúri öltözetek

Az egy évszázad óta Franciaország irányítása álló divat egész Európában meghatározta az öltözködést. Az udvari díszruha erősen fűzött derekához, kétoldalra kiszélesedő szoknya járult. A formát az alávett abroncsos alsószoknyával, vagy a derékra helyezett kosarakkal, a „*panier*”-val érték el. Már XIV. Lajos uralkodásának vége felé megalkották azonban a szigorú udvari ruha ellentétét, a negligését,¹¹ amelyet kezdetben az informális együttlétek alkalmával viseltek, de később az udvarban is elfogadottá vált. Ez a hátton rakásokkal, „*Watteau-ráncokkal*”¹² bővülő „*francia ruha*”,¹³ és annak sokféle változata Európa minden országában ismert és elterjedt, a magyarországi múzeumok gyűjteményeiben is megtalálhatók.¹⁴

Ezt a ruhát és a bennük való mozgást is ismerte az iglói mester, falfestményének szereplőit ezek ismeretében festette meg. Az informális társas érintkezések egyik legkedveltebbikét, az udvarlást örökítette meg egyik jelenetében. (1. kép)¹⁵ A képen szereplő hölgy a rokokó korban kedvelt, púderrózsaszín könnyű selyemből készült, francia udvari ruhát viseli, jól felismerhető annak minden jellemző részlete, a halcsonttal

10 *Annas, Alicia M.*: The Elegant Art of Dress. In: An Elegant Art i. m. 35–60. A szerző angol nyelvű illemtankönyvek – A. Petrie: The Polite Academy. London, 178.; J. Levron: The Man of Manners: or plebeian Polish'd. London, 1768.; K. Tomlinson: The Art of Dancing. London, 1735.; P. Rameau: The Dancing Master. – alapján írta meg tanulmányát.

11 negligés <fr. negligé hanyag, elhanyagolt >

12 Watteau-ránc a viselettörténészek által alkotott elnevezés, mivel Antoine Watteau (1684–1721) a korszak kitűnő festője ilyen típusú ruhában örökítette meg modelljeit.

13 A francia ruha, *robe à la française* több részből áll: a kabátból <fr. *manteau* >, a szoknyából <fr. *jupe* > és a fűzőbe illesztett halcsontos betétből <fr. *pièce d'estomac* >. A fűzőbetét formáját létre <fr. *échelle* > módon követve, lefelé egyre kisebbedő szalagcsokrokkal díszítették. A francia ruha másik típusa elől gombokkal záródik. *Boucher, François*: Histoire du costume en Occident de l'antiquité à nos jours. Paris, 1965. 296.

14 A Magyar Nemzeti Múzeum francia ruhája 1770 körül készült, zöld, hullámvonalban végigvonuló szalagokkal, közöttük virágcsokrokkal mintázott. Szoknyából és kabátból áll, az elején gombokkal záródik, hátán rakásokkal, un. Watteau-ráncsal bővül. Vay Anna, Muslay Gábor Pest megye másodispán feleségének ruhatárába tartozott egykor. MNM T. Ltsz. 1935.110.

15 Köszönettel tartozom Gergely Zsoltnak, a Műemlékek Nemzeti Gondnoksága műszaki igazgatóhelyettesének, aki fotóit rendelkezésemre bocsájtotta.

merevített vállfűzője, a kétoldalra kiszélesedő, abroncsos alsószoknyája. Az edelényi festő megfigyelte a merevített alsószoknya mozgását és érzékeltette annak felemelkedését viselője leülésekor.¹⁶ A francia ruha szoknyájára boruló kabát elöl szétnyílik, így jól láthatók a ruha anyagával egyező színű, a dekoltáztól a szoknya aljáig ismétlődő szalagcsokrok. A korban elmaradhatatlan csipkefodor kereteli a vállfűző nagy dekoltázsát, és könyékig érő ruhájának ujját is.¹⁷ A nappali ruhához nem illettek az ékköves ékszerrek, ezeket a ruha anyagából készült nyakfodorral helyettesítették. Ez a divat azonban Európa déli és középső részén nem volt általános, így ennek megfelelően a kép főszereplőjének eleganciáját a festő ékköves fülbevalóval és nyakfodrarról lecsüngő ékkövekkel hangsúlyozta. A hajviseletben és díszekben viszont követve az aktuális divatot, a fehérre púderozott frizurára, ahogyan a nappali ruhához illik, művirág-díszes csipkefőkötőt illesztett. A hölgy felcsúszó szoknyáján tartja a bal kézfejét, míg jobbját kézcsókra emeli a mellette ülő úrnak.

A 18. század első felében a férfiöltözet három fő részből, lefelé bővülő, a testet betakaró kabátféléből a „*justaucorps*”-ból, egy alsókabátból és térdnadrágból állt.¹⁸ Ezt az 1770-es években a mellényből, frakkból és térdnadrágból álló együttes váltotta föl. A férfidivatot is Franciaországból irányították, de angol és német változatai is kialakultak. A falkép főurát német divat szerint öltöztetették, zöld felsőkabátját íves, paszomány gombolás-pánt díszíti, az alatta viselt mellény zsebét és szegélyeit körben arany, szövött paszomány ékíti. Kabátjának két oldalra kiszélesedő szoknyarészének tartását viaszos vászonnal, lószőrvászonnal vagy papírral érték el. E formának divatja, követve a női szoknyák sziluettjét 1730-ban kezdődött, majd a következő évtizedekben, a képi források tanúsága szerint a táncanárok tetszetős ruhadarabjaként találkozunk vele.¹⁹ Nadrágja szűk fekete térdnadrág, erre húzta rá fehér harisnyáját, és magas, térd fölé érő puhaszárú fekete bőrcsizmáját. Megjegyzendő, a hasonló harisnyaviselet az angol forrásokban a 18. század első harmadában volt jellemző, de a huszáregimentek „németesen” öltözködő tisztjei és tisztviselői, mint a kvártélymester, hadbíró, élelmezőtiszt és a lelkes is viselte.²⁰ Nyugat-Európában 1770-re a merevített mellény is kiment a divatból, a harisnyát pedig a térdnadrág szára alatt kötővel erősítették meg. Az úr szürke parókáját a homlokból kifésülve hordja, copfját összefogva, fekete selyem hajzacskóban, a korszak magyarországi forrásai szerint „*hárbajtliban*” viseli.²¹

16 Gainsborough tökéletesen megfigyelte és megörökítette beszélgető nőalak szoknyájának mozgását. Gainsborough, Thomas (1727–1788): Beszélgetés a parkban, 1750. (Musée du Louvre)

17 Ennek a ruhatípusnak mívesen kidolgozott megoldását viseli Boucher festményén Pompadour márkinő. Boucher, François (1703–1770): Pompadour márkiné portréja, 1759. (Wallis Collection, London)

18 Justaucorps < fr. feszesen a testen > azaz testreszabott, az alatta viselt ujjas kabát a veste.

19 Chardin, Jean Baptiste Siméon (1699–1779): Táncóra, 1745.; Longhi, Pietro (1733–1813): A tánclecke, 1741. (Cà Rezzonico, Velence)

20 *Ságvári György–Somogyi Győző*: Nagy huszárkönyv. Bp., 1999. 57.

21 < ném. Haarbeutel > A copfot fekete atlaszselyemből készült, szalagcsokorral díszített zacskóba tették, hogy a kabát gallérját megóvják a púdertől.

1. kép

Főúri pár (Urasági háló, nyugati oldal) (Fotó: Gergely Zsolt)

Egy hölgy és neki hódoló ifjú a másik oldal falképének szereplői. (2. kép) A főszereplő vállfűzőből és szoknyából álló ruhája – kiváló anyagszerűséggel megfestve – a sárga és világoskék színekben szintjátászo taftselyemből varrott. A hasonló divatos selyemszöveteket két különböző színű fonalból állították elő oly módon, hogy láncfonalként az egyik, az ellentétesen bevetett, azaz vetültkfonalként a másik színű fonalat alkalmazták. Ezzel az eljárással érték el a drapériák színének változásait. A hölgy ruhájának dekoltázsát csipke szegélyezi, felső részének könyékig érő ujjja körben csipkefodorral kertelt. Nyakfodra kék szalaggal díszített fehér csipke, hasonló a fehér frizurájára helyezett főkötője is. Ekkor lettek divatosak a párban viselt gyöngy, ékköves, ötvösmívű vagy mint a képen is láthatjuk csupán selyemszalag karkötők.

A férfi hódolatát ceremoniális kézcsókkal fejezi ki. Rizsporozott haját copfba öszszefogva hajzacskóban viseli, ennek fekete szalagsokra is jól látható. Zsabós ingén rózsaszínes mellényt, fölötté kék, szőrmével szegett, arany gombokkal, és zsinórzattal

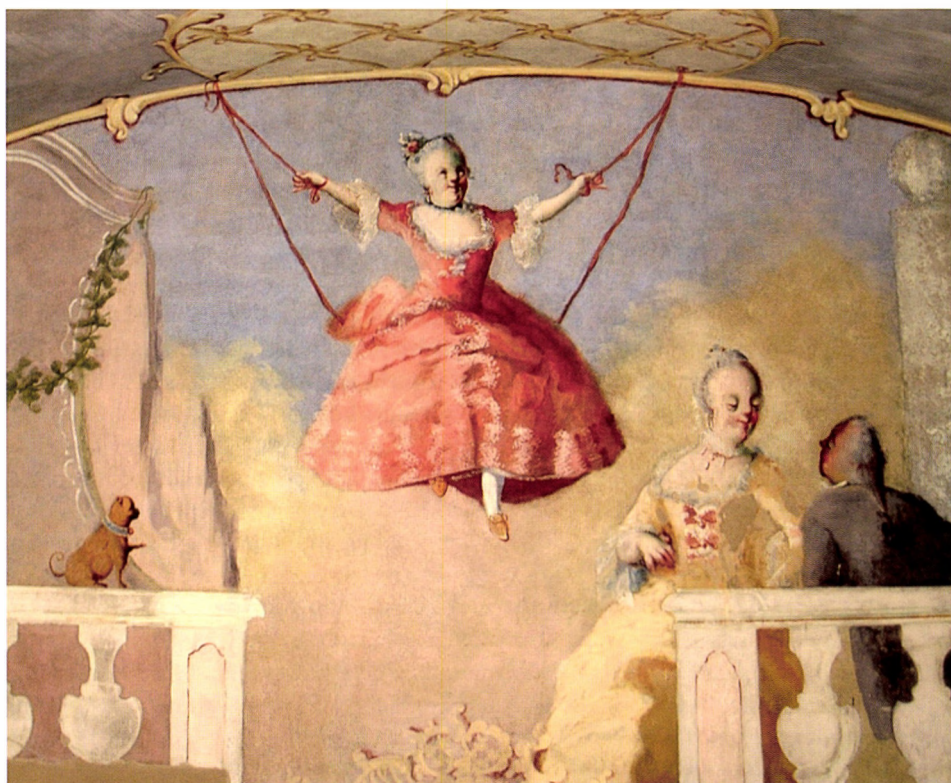
2. kép

Ceremoniális kézcsók (Urasági háló, északi oldal) (Fotó: Gergely Zsolt)

díszített frakkmentét visel.²² Viselete a kor változásait tükrözi, a francia divat a magyar viselet szerkezetébe is változást hozott. Ez különösen a felső kabátfélét, a mentét érintette, ennek ugyanis elülső szárnyait, akárcsak a frakkokét, levágták, és ezáltal – Höllrigl József 20. századi jeles történész terminológiájával élve – frakkmentévé alakult át.²³ Ez hozta magával, hogy míg a korábbi századokban a szőrmevel bélelt, meglehetősen bőre szabott felsőkabátot, a mentét levette is szalonképes volt az úr, a 18. században nem vetkőzhetett ingujjra, frakkmentéjét magán kellett tartania. Az anyag és a szabás mód miatt megváltozott az urak sziluettje is, a 18. században a karcsúsított szabású ruhadarabokban az urak elegánsabbakká váltak, tökéletesen megfelelve a kor elvárásainak. A dolmányos-frakkmentés együttest magyar nadrág egészítette ki. A század második felének udvari díszöltözeteinél látványban tetszetős, szerkezetben ötletes megol-

22 A frakkmente Höllrigl József a 20. század kiváló viselettörténésze által alkotott kifejezés, kiválóan tükrözi a ruhadarab sajátosságait.

23 Höllrigl József: Régi magyar ruhák. 1938. 14.

3. kép

Hinta (Étkező, déli oldal) (Fotó: Gergely Zsolt)

dások sokaságával találkozhatunk.²⁴ Számos képi forrás és meglévő műtárgy-együttes is bizonyítja, hogy a mentéhez ugyanolyan színű dolmány és hosszú, szűkszáru nadrág illett. A dolmányt széles zsinórövrrel fogták össze, ahogyan a festő ezt másutt meg is örökítette.²⁵ A monoki Andrassy-kastély egyik jelenete, és az abasári római katolikus plébániatemplom oltárképe szereplőjének öltözetét látva, joggal feltételezhetjük, a viseletet a festő jól ismerte,²⁶ itt viszont a magyar mentéhez rózsaszínű mellényt, szürke nadrágot és szűkszáru, piros csizmát adott a kép szereplőjére. Ruhája a nyugat-európai divatot és a magyar tradíciót egyesíti oly módon, ahogyan a metszetes viseletsorozatokban a városi polgárt ábrázolják.

24 A Magyar Nemzeti Múzeum őrzi Teleki Sámuel (1739–1822) erdélyi gubernátor három rend frakkmentés díszöltözetét. MNM T. 1934.327. 1–2.; 1928.3. 1–3.; 1934. 332. 1–3.

25 A zsinórövről bővebben: *Tompos Lilla*: „...száztíz szál sinor húsz gombra.” Adatok a magyar zsinóröv készítéséről. *Ars Decorativa* 27. (2009) 111–124.

26 *Jávor A.* i. m. 170., 173.

Púderes parókájuk miatt az urak kézben hordták háromszögű kalapjukat, azzal a jól ismert mozdulattal, ahogyan a falkép szereplője is teszi. Az úr nemes voltát, a 18. századra egyébként jellemző formájú, ívelt kézvédő-pánttal megformázott szablya jelképezi, és kap a jelenetben kicsit erőltetetten hangsúlyos szerepet. A meghajlás mozdulata olyan tökéletes, hogy akár az illemtankönyvek illusztrációjaként is felfogható lenne. A kézcsók azon változatát láthatjuk, amikor az ifjú, a nálánál rangban felette álló hölgy előtt meghajolva, a kézhátat érinti az ajkával. Feltételezhetően az apró részletek alkalmazása tudatos, a mozdulattal és az öltözettel a pár két tagja közötti társadalmi különbséget fejezte ki.

A hintázást, a mozgás egy-egy pillanatát kiváló művészek megörökítették korábban, közülük a legismertebbre Fragonard²⁷ festményére hivatkozhatunk. Itt az edelényi falképen a mozdulat statikus, a divatos papucsot röptető kacér jelenetről itt nem beszélhetünk. (3. kép) A hölgy vállfűzője halcsontos, ruhaujja könyékig érő, körben szélesebb csipkefodor kereteli, ennek keskenyebb változata szegélyezi a dekoltázst. Bő szoknyája nem szélesedik ki kétoldalt, nem ér a földig, jól látható a hintán ülő nőalak fehér, – valószínűleg kötött – harisnyás lába, továbbá hegyes orrú, selyem cipellője. Az arcból kifésült, fehérre púderezett frizuráját, ahogyan a többiekét is, művirágsokrok ékítik. A hintázó baloldalán, az előtérben ismét egy udvarlás jelenete látható. Ez a hölgy sem visel főkötőt, jól látszanak hátrafésült hajának tincsei, feltűzött frizuráját tűkkel fogja össze. Sárga ruhájának szabása a rózsaszíntól annyiban tér el, hogy jól kivehető a piros szalagcsokrokkal, „*échelle*” formában díszített fűzőbetéte. Dekoltázsát az elmaradhatatlan csipkefodor kereteli, nyakát pedig az úgyszintén jól ismert ékköves csüngőkkel díszített nyakfodor díszíti, és ékköves függőket visel a fülében.

A következő jelenetben az intim együttlét egyik mozzanatát láthatjuk, a hölgy az úr ölébe hajtja a fejét, s miközben az pipázik, jobbában apró – alig kivehető – eszközzel, végzi tevékenységét. (4. kép) Feltételezhetjük, hogy a paróka-viselet miatt elszaporodó élősködőket riasztja el fejkavaróval, de a mozdulatból, továbbá az eszköz méretéből arra is következtethetünk, hogy fület tisztít. Az erre szolgáló apró kanálkát egyébként, más eszközökkel együtt, *châtelaine* láncon viselték, ahogyan az Iparművészeti Múzeum műtárgya ezt példázza.²⁸

Az úr három részből, nadrágból, kabátféléből és mellényből álló ruhaegyüttese apró virágokkal mintázott kekes-szürke selyemszövetből készülhetett. Ingnyakán zsabó, kézelője fehér csipkefodor. A jelenet intim jellegét az úr paróka nélküli hajviselete is aláhúzza.

27 Jean-Honoré Fragonard (1732–1806): A hinta (*L'escarpolette*), 1767. (London, Wallace Collection)

28 Barokk és rokokó. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. Szerk.: Péter Márta-Bardoly István. Az európai iparművészet stíluskorszakai. I–II. Bp., 1990. kat. sz. 6.76. Az Ausztriában a 18. század második felében készült neszeszerben fülkanál, fogvájó, tütartó, tollkés, olló, fűzőtű, a tetejében gyűszű és illatszertartó található.

4. kép

Intim jelenet (Étkező, déli oldal) (Fotó: Gergely Zsolt)

A vadászat már a középkorban elvesztette élelemszerző feladatát, és az udvartartások szórakoztató sportjává vált, kedvvel művelhették hölgyek és urak egyaránt. A 17. század végén hozták létre az udvari vadászuniformisokat. Rendszerint zöld paszományos kabátból, hosszú, sárga mellényből álló együttes volt ez, amelyhez hasonló, gombos zárt kabátfélét hordtak az asszonyok is. Európa minden udvartartásának vadásztársasága, és annak minden tagja hasonló öltözetet hordott, és ehhez alkalmazkodtak a hölgyek is, akik a század kezdetén háromszögletű kalapot viseltek, majd ezt

a század végén cylinderrel váltották föl.²⁹ A falkép főúri vadása számára is a zöld-sárga színekből, zöld kabát, sárga mellényből álló öltözetet komponálta a festő. (5. kép) Egyenruháját magas szárú fekete csizma egészíti ki, púderozott haját hosszú, szalaggal átkötött copfban viseli.

Libériák és egyenruhák

A 18. század a férfidivatba is örökös változást hozott, de ez az időszak az állandóságot sugárzó egyenruhák megtervezésének kora is. Ezekben a külsőségekben tökéletesen nyilvánult meg az állam szervezettsége, de uralkodói elhatározásra a francia udvar diktálta esztelen költekezésnek is az uniformisokkal óhajtottak gátat vetni. Mária Terézia (1740–1780) az udvartartás számára, III. György Nagy-Britannia és Írország királya (1760–1820) saját maga és családja számára is uniformist varratott.³⁰ Ahogyan korábban említettük, az öltözetek elvont tartalmakat jelenítenek meg, az egyenruhák, amelyeket valamely szempont szerint kialakított csoport számára rendszerbe szerveztek és megalkottak, ezek tárgyiasult jelei. Megjelenítik az uralkodótól vagy a feljebbvalótól való függést, a társadalom más osztályától való elkülönülést, egyúttal a csoporton belüli összetartozást is. Ezeknek a ruhadaraboknak a jeleit, anyagát, színeit, díszítését, kiegészítőit a legapróbb részletekig meghatározták, viselésük a csoport tagjai számára kitüntetőek, többnyire kötelezőek voltak. A libériák, keletkezésük idejének divatját tükrözik. Így maradt a térdnadrág egyes libéria része akkor is, amikor már régen pantallót hordott mindenki. Ennek ellenére elmondható, hogy az uniformisok elegánsak, kitűnő textíliákból elsőrangú szabók varrták míves, arany, ezüst zsinórzattal, bordúrral díszítettek. Szabásuk, anyaguk, színük nem viselője, hanem kizárólag a feljebbvalója akaratától függött. Az osztrák udvarban az uralkodó és a főudvarmester határozta meg, és fogadta el a színeket és formákat. A rendi öltözetekkel ellentétben a libériák a mindennapok viseletei voltak.³¹ Az udvarban a különböző tisztséget betöltők rangban egymást követték, a főudvarmester, az udvarmester, a titkos tanácsosok, kamarások, asztalnokok, pohárnokok. A sorrendben a legutolsó helyen álló öltözetének hímzése és gombjai ezüstből, míg a rangban fölötte állóké aranyból készült. Nem csak gála és köznapi uniformist varrtak számukra, de készült egy vidéken viselhető változat is. Az udvari és állami hivatalnokok, a miniszterelnök, a miniszterek hímzett posztó frakkját vörös bársony galér vagy hajtóka és hasonló kezelő díszítette, az öltözetet tör és „kétszögű” tollas kalap egészítette ki. A lakájok, kocsisok álltak az udvari ranglétra alján, frakkjukra és a kocsisok köpenyére, kabátjára, a tulajdonosra direkt módon utaló jelképeket, monogramokat, címereket hímeztek, majd a 19–20. században a hímzés kézi munkáját, géppel szövött szalagok váltották föl.³² A 18. század végén azoknak a fizetett tisztviselőknek alkották

²⁹ Loschek, I. i. m. 270.

³⁰ Maeder, Edward: The Elegant Art of Dress. In: An Elegant Art i. m. 19.

³¹ Des Kaisers teure Kleider. Festroben und Ornate, Hofuniformen und Livreen vom frühen 18. Jahrhundert bis ins Zeitalter von Franz Joseph I. und Elisabeth. Ausstellungskat. Wien 2000., Mannheim 2001. 39.

³² Uo. 115., 135.

5. kép

Főúri vadász (Étkező, keleti oldal) (Fotó: Gergely Zsolt)

meg az egyenruháját, akik az egyetemek, iskolák, kórházak állami adminisztrációjának részesei voltak, majd végül a postai és civil tisztviselők számára is uniformissal szolgáltak.

A főnemesség tagjai az udvarnál tapasztaltakat nemesi házaik, udvartartásaik számára lemásolták. Az ott foglalkoztatott alkalmazottak tisztségei, mint az udvarmester, istálló-mester, kamarás, portás, kocsis, lakáj is megtalálható volt, és mindegyikük számára elkészítették az uniformisokat. A gazdagság és szépség jelent meg az öltözetükben, a személyzet számán kívül pompás megjelenésük, gazdájuk magas rangjára, és nem utolsósorban vagyonára utalt. Különösen elmondható ez a városi paloták bejáratánál őrködő portásokra, a hintót hajtó kocsisokra és a kocsin utazó kísérőkre.³³

Magyarországon e téma feldolgozása még várat magára. A gyér írott forrás dacára is elmondható, a személyzet öltözte, ahogyan a magyar uraké is, a nyugati divatot követve, de a magyar hagyományokat megtartva készült. A Károlyi grófi család számadásainak sorai is ezt támasztják alá. „Magyar-” és „német-szabókat” is alkalmaztak, ebből

33 Des Kaisers teure Kleider i. m. 229.

következően a dolmányos-mentés magyar szabású ruhákat a magyar szabók készítették. Nevezetesen dolmányt kapott Hanczli és Sigó szakács, továbbá Dávid lovász is,³⁴ miközben az udvartartás lakájit divatos libériával látták el. Ez utóbbi állítás érzékeltetésére Eötvös Miklós titkár számadáskönyvének egy részletét idézzük: „...vettem az Német Lakájoknak Liberianak nyolcz réf zöld posztot, es kilencz ref rását béllésnek... Ugyan azon Lakajnak vettem... egy harbajdlit... és egy kalapot... Ugyan az Lakajnak kalapjára ezüst paszomántot, gombot, sinort selymet... fizettem ki a Német Szabot az Úrfi Locajja Liberijának csinálásáért...”³⁵

Libériákat nem csak az udvari szabók varrtak, a városi német szabók árszabásaiból jól követhető az új divat általánossá válása, hiszen a 18–19. század fordulóján a megyei, uradalmi hajdúk, alacsonyabb rangú tisztviselők is kék posztó libériát kaptak.³⁶

A falképeken az udvartartás egy-egy alakja is feltűnik. Az udvartartás hivatásos vadásza urához hasonlóan, zöld és sárga színekből készült vadászegyenruhát, vagyis a foglalkozását és az úrnak való alárendeltségét tükröző libériát visel. A lovász viselete sárga mellényből, nadrágból, szürke kabátféléből, a korszakunkban divatjamúltnak számító justaucorps-ból áll. Háromszögű fekete kalap és fekete, térdig érő csizma egészíti ki öltözetét, azzal a többször előforduló fehér, szabott harisnyával, amelyek, mint említettük, főképpen a német fejedelemségekben divatoztak. (6. kép)

A katonai egyenruhák az európai hadügyi reformok eredményeképpen jöttek létre, bennük a hatalom haderejének virtuális megjelenítésével a jelképek egymásra épülő rendszerét valósították meg. Az öltözetet az uralkodót, vagy az államhatalmat megszemélyesítő színekből tervezték, és különböző jelekkel látták el. Ezek általában az uralkodó monogramja vagy címerképe, e felségjel megjelenítésével az uniformist viselő személyt mintegy birtokba vette. Jelezte ez azonban azt is egyúttal, hogy ezeket a konkrét javakat kizárólag a szolgálati idő alatt birtokolja a katona. Az uniformisnak ugyanakkor meghatározott szakmai jelek direkt feltüntetésével tükröznie kellett a hadsereg struktúráltóságát, a fegyver- illetve csapatnem összetételét. Az egyenruhának ki kellett fejeznie azt is, hogy a katona az adott fegyvernem melyik alakulatánál szolgál, továbbá a hierarchiában elfoglalt helyét, a szolgálati időszakban betöltött szerepét is.³⁷

A huszárság a Habsburg birodalmi haderőben már a 17. század végétől kezdve reguláris ezredekben katonáskodott. Mária Terézia trónralépésekor nyolc magyar ezred állt fegyverbe, és újabb lovas egységeket hoztak létre az örökösödési háború idején. A Habsburg birodalmi haderőben is a 17. század elején kezdődött az uralmi jelképek megjelenése, de csak Mária Terézia uralkodása idején teljeseedett ki.

34 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) P 1501 A Károlyi cs. nemzetségi lt. Károlyi I. Sándor iratai 4. d. Lad. 141. 4.e tétel Badda Gábor számadása fol. 613.v. A fenti ruhadarabok, fekete bőrös és bőretlen dolmányok temetésre készülhettek és a debreceni szabók varrták azokat.

35 MOL P 1502 Károlyi cs. nemzetségi lt. Károlyi Ferenc iratai. 5. d. 3/b tétel Eötvös Miklós titkár számadáskönyve fol. 21.r.

36 *Flórián Mária*: Magyar parasztviseletek. 2001. 170.

37 *Ságvári György*: Állami és uralkodói szimbólumok a magyar uniformis jelrendszerében. Hadtörténeti Múzeum Évkönyve 4. (2001) 115–119.

6. kép

Lovász (Négy évszak szobája, keleti oldal) (Fotó: Gergely Zsolt)

A magyar könnyűlovasság viselete a korábbi évszázad alapruhadarabjait vette át. Ekkor rövidítették meg a szűk, dús mellzsinórzattal meghányt dolmányt, panyókára vetve viselték a prémszegélyes mentét, a szűk „magyar nadrágot”, sarkantyús csizmát, forgós csákót. Elmaradhatatlan kiegészítő az ezredtulajdonos címerével vagy monogramjával díszített tarsoly. Az egyes ruhadarabok színe többnyire piros és kék, ritkábban zöld, de sárga és az alapszínek árnyalatai is előfordultak. Egy-egy öltözetet négyöt vagy akár több színből állítottak össze, így valóban színpompássá váltak. A század második felében a Haditanács megkísérelte a huszárvisélet uniformizálását, e szerint az egyenruhák egyöntetűen sötétkékek lettek, csupán a kucsma leffentyűjéről, és a hajtókák színéről váltak egymástól jól megkülönböztethetővé. A hétéves háború végeztével azonban a ruhaszínek kérdése ismét az előtérbe került. Ekkor a dolmányok és menték négy főszínből, a sötét- és világoskékekben, vagy sötét- és világoszöldben készülhettek, a hozzáillő nadrágokat a vörös világosabb vagy sötétebb változataiban varrták. Ezeket a rendelkezéseket többször finomították, majd a század legvégére letisztult, stabil ruhaszínrendet hoztak létre.

A ruhákön kívül a lőfegyverek elterjedése okán – mivel a kicsapó láng gyakran megperzselte a katonák arciszőrét – kénytelenek voltak szabályozni a huszárok haj- és bajuszviseletét is, tetszetős szakállakat kizárólag a műszaki katonák, ácsok növeszthettek.

Az arc borotválása a bajuszra egyébként nem vonatkozott, sőt viseletét a huszároknál kötelezővé is tették. Az előírás meghatározta, hogy a bajuszt két végén fölfelé, hegyesre kell pödörni, de nem nyúlhat a száj szegleténél másfél hüvelyknél hosszabbra. A hajat a tarkón fekete szalaggal kellett összefogni. A frizura ápolásáról is rendelkeztek: esténként ki kellett bontani, és hetenként kétszer sűrűfésűvel átfésülni, így védekezve az esetleges élőködők ellen. Ha nem volt hullámos a katonák haja, hajsütő vassal segítettek e bajon, ebből az ügyes szerszámból minden kompániában tartottak kettőt.³⁸

A főúri udvartartásokhoz, így az edelényi udvarhoz is hozzátartozott a könnyűlovas bandérium. Elnagyoltan bár, de ennek ellenére a falképen jól felismerhetően az Esterházy-ezred törzstisztje jelenik meg. (7. kép) A törzstiszti egyenruha, amelyben a falkép szereplője is feltűnik piros, arannyal rojtozott, paszományozott nadrágból, világoskék arany zsinórzattal sűrűn meghányt dolmányból, és fehér szőrmével szegélyezett sárga, arany gombos mentéből áll. Dolmányát arany zsinóröv fogja össze, vöröses, szőrmés kucsmájának leffentyűje is vörös. Az egyébként is színes öltözetet sárga, sarkantyús csizma egészíti ki. Az ezredtulajdonos nevére a vörös tarsolyra hímezett „E” monogram, rangjára pedig a tarsolyon díszlő korona utal.³⁹

A földművelők

A parasztság 17–18. századi öltözetét a nagyon kevés képi forráson kívül leginkább a ruházkodásukat szabályozó rendeletekből ismerhetjük meg. Ezekből egyértelműen kiderül, hogy Magyarország egész területén azonos módon kellett, hogy öltözzenek, megszabták ruháik szövetének színét, minőségét, megtiltották a csizma és a combközépig érő és magas, állógalléros dolmányok viselését is. A paraszti öltözet többsége darócból és házivászonból készült. A 18. században lassú változás kezdődött, Bél Mátyás 1730-ban írt sorai is azt támasztják alá, hogy a jobb módú parasztnak és az elszegényedett nemesek közötti különbségek, a ruhaviselet terén lassan eltűntek. Ekkor jelentek meg a színes, nyomott vásznak, és a vásárokon elérhetővé váltak a kékfestő anyagok, ruhadarabok és lakástextiliák is. A század közepén hagyatékokban előfordult, hogy debreceni szántó-vető „fekete persia bőr prémezett”, vagy „francia kék, rókás mentét” hagyott utódaira.⁴⁰ Az elmondottakat egy másik levéltári forrással is alátámaszthatjuk. Eszerint az úriszék gondoskodott az elhalt szülő árváiról, úgy, hogy a kijelölt tutor elárvereztette a hagyatékot. Forrásunk sorai szerint az 1770. esztendőben Istenben megboldogult Fert Károly hagyatékáért „Barkovics Ferencz mint árvák tutora szép pinzt vett bé”. A leltár a paraszti háztartás minden darabját felsorolja, a lajstrom elején az alábbi divatos ruhadarabokat vették számba: „1 Fekete Bárson Fökötő, 1 Suitásos Selem rekli, 1 Töltöt karton Szoknya”.⁴¹

38 Ságvári György: Magyar uniformisok a honfoglalástól napjainkig. Bp., 2010. 67., 69., 79., 93., 97., 99.

39 Ságvári Gy.–Somogyi Gy. i. m. 66.

40 Flórián M. Magyar parasztviseletek i. m. 21.

41 MOL P 1289 Az Eszterházy cs. zólyomi ágának lt. 8. cs. 8. tétel Úriszéki iratok töredékei fol. 191.r.

A század végére a paraszttasszonyok ruhatárából is kikapott a ködmön, helyette az úri ruhadarab, a mente jelent meg. A rangot egyre inkább nem is a ruhadarab, hanem a rávarrott díszek, gombok, paszományok jelentették. A divat terjedését minden írott forrásnál jobban tükrözik az árszabások, amelyekből kitűnik, hogy a halcsontos angliai, a német és a magyar vállat is elkészítették. A „halcsontos lajblik”-on kívül olyan divatos ruhadarabok is megjelennek, mint a gyapottal töltött, a minta szerint „tűzött” téli öltözékek, végleg kiszorítva ezzel a paraszti ruhatárákból a szőrmés, téli ködmönöket is.⁴² Ezek a színes ruhadarabok azonban az ünnepi viseletben jelentek meg csupán, munkavégzéskor

7. kép

Huszár (Négy évszak szobája, keleti oldal)

(Fotó: Gergely Zsolt)

a legegyszerűbbet hordták. A földeken nyáron a „*fehércselédek*”, nők és férfiak is fehérneműben, a nők alsószoknyában, azaz pendelyben és ingben, a férfiak pedig ingben és gatyában dolgoztak. A lenből és kenderből többnyire otthon szőtt vásznakból varrott alsóneműt sokan maguk is elkészíthették, de ekkor már a kereskedőknél is megvásárolhatták azokat. A len és kender helyett egyre inkább jelentős szerephez jutnak a pamut alapanyagok és a belőlük varrott készáruhoz is hozzájuthattak már.

Az öltözetet a nemezből készült, lapos vagy magas tetejű süveg egészítette ki. A szirmos, bodros, fodros, barkás változatait az apró gyermektől kezdve az öregekig mindenki viselte. A 18. század azonban ebben is változást hozott! A marha vagy gyapjúszőrből nemezelt kalapokat szériában készítették a műhelyek, majd a kerek kalapok és a felkanyarult karimájú zsványkalapok a 19. század elejére teljesen felváltották a süveget. A 18–19. század fordulójára a közrendű férfiak téli és ünneplő ruházatát vékonyposztóból, annak zöld vagy szederjes változatából készítették, míg a nyugati országokban a kék posztóruha divatozott. Részei, ahogyan a magyar nemesi öltözeté is, a „*magyarszabók*” által varrott dolmány, nadrág és mente. Terjedtek azonban a „*németszabók*” portékái is, illetve, ahogyan a főurak viseletét is, lassan a köznépi magyar ruháit is

42 Flórián Mária: „Pamukkal töltött” és „tűzött” téli ruhák. In: Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére. Szerk.: Hála József-Szarvas Zsuzsa-Szilágyi Miklós. Bp., 2001. 317–326.

8. kép

Disznóölés (Négy évszak szobája, déli oldal) (Fotó: Gergely Zsolt)

átalakították az idegen szerkezetek és díszítési módok. „Németszabók” terméke például a „lajbi”, amit ujjas és ujjatlan formában is megvásárolhattak. A debreceni polgárokat kiszolgáló kereskedésben 1753-ban 216 lajbit számláltak össze.⁴³ Lábbeliként a legegy-szerűbbet, a bocskort hordták. Egyetlen bőrdarabból szabták ki, majd a láb formáját követve, az oldalaira fűrt lyukakba bocskorszíjat fűzve, a talpat összehúzták. Hosszú-szárú, nemezből készült „botosok, botoscsizmák”, „hosszú szárú saruk” voltak a legáltalánosabbak. Az utóbbit nemcsak előállításának helyében – mely szerint a sarut a varga, csizmát a csizmadia készítette –, de főképpen az előállítás módjában, természetesen az alapanyagában és a színében is nagy volt az eltérés. Nem véletlen, hogy a mives, elegáns csizma viselete nemesi előjog volt, viseletét tiltották egészen a 18. századig, a század közepén viszont egy cseléd egy évre már három pár csizmát is kaphatott.⁴⁴ A század folyamán nők és férfiak egyaránt viselték már, sőt a piros csizma, mint jegyajándék került be a nők ruhatárába, halvány visszfényeként a száz esztendővel korábban a főnemesség körében élő szokásnak, mely szerint a szerelem vörös színében ruhadarabokat ajándékoztak a leendő feleségnek.

⁴³ Flórián M. Magyar parasztviseletek i. m. 187.

⁴⁴ Uo. 224.

9. kép

Szántás (Négy évszak szobája, északi oldal) (Fotó: Gergely Zsolt)

A négy évszakot allegorikus alakokkal megjelenítő falképek alatt, az évszakokhoz társítva mezei munkákat végeznek. A parasztok szántanak, a magot verik ki a kalászból, vagy a disznóölés, főzés, halászat, többféle tevékenységében is láthatók. A csépha-darók egyszerű, szürkés-fehér szűkszárú gatyában és ingben dolgoznak. Az egyik fején magas tetejű süveg, míg a másik, a korszak éppen ekkor elterjedt, kedvelt fejedőjét, a kalapot hordja. A disznóölés jelenetének szereplőjén két, a korszakra jellemző ruhadarabot is fölfedezhetünk, az egyik a mellény, vagyis a „lajbi” vagy „lajbli”,⁴⁵ a másik pedig a korábban is említett kalap. (8. kép) A szántó férfialak is magas tetejű süveget, szürkés ködmönt és hosszúszerű lábbelit, valószínűleg sarut visel. (9. kép) Bár, mint említettük a csizma viselete engedélyezett volt, sőt munkabérben meg is kaphatta a parasztember is, az az ünnepi viselet része lehetett inkább, és munkára továbbra is a nemezből készült botost, vagy a vargák által előállított hosszúszerű sarut hordták.

Összegezve az elmondottakat, látható, hogy Lieb ismerte a 18. századi öltözködési szokásokat, megfigyelte a részleteket, említhetjük az abroncsos szoknya mozgását, és tudta az illendő viselkedés mozdulatait. A női ruhák azonban meglehetősen sematikusak, ugyanazokat a részleteket, díszeket ismételteti, holott ebben a divat rendkívüli változatosságot kínált volna. Feltűnően hiányoznak olyan kiegészítő kellékek, mint a kisebb vagy nagyobb kendő, a kalap, a kesztyű, de leginkább a legyező, amely a korszakban egyébként az estéken és nyári délutánokon elmaradhatatlan kiegészítő volt.

45 Lajbi, lajbli < bajor, osztr. Leib > rövid, ujjatlan mellény. *Tóth Ilona*: Német eredetű divatszók. Bp., 1939. 19.

A férfiruhák változatosabbak, főképpen német, kissé divatjamúlt öltözetbe öltöztette szereplőit, emellett láthatjuk a magyar tradicionális öltözéket, míg ez a nőalakok egyikenél sem jelenik meg. Jól felismerhetők az udvartartás tiszttségviselői is, de a parasztság öltözeteiben megjelenő új ruhadarabok és kiegészítők egyértelműen annak ismeretéről tanúskodnak.

COSTUME HISTORICAL EDIFICATIONS OF THE WALL-PAINTINGS IN THE EDELÉNY CASTLE

Summary

The court d'honneur palace which is standing on an artificial island in the river Bódva was built for Mr. Ferenc János L'Huillier. He bought the property as a pawn from Ferenc Rákóczi in 1700 and became the owner in 1727 when he received it as a grant from the king. As written in his last will, the construction was mainly finished by 1728. According to a contract from 1769 Ferenc Lieb painted six of the palace's rooms. We do not know who requested the programme of these paintings.

You can find the four elements, the four continents and the seasons presented by allegoric personalisations as well as mitological figures on them. From the fashion- and culture-historical standpoint the most important of these pictures are the ones showing aristocrats, their personnel and peasants working on the fields. In this age people's places in the hierarchy could easily be identified by their clothing added to which was the sophisticated movement of the higher classes learned from etiquette teachers. The clothes of the women are trendy however they are all pretty similar. The clothing of men has more varieties, some of them wear Germanish, and one Hungarian pelisse cutted in the shape of a frock-coat. Some people of the court are appearing on the pictures as well, the official hunter of the court, a stableman and a husar, whom bag has the letter „E” written on it which indicates that he is part of the riding banderium of István Esterházy. Under the allegoric personalisations representing the seasons you can find peasants doing the works related to the seasons: following the plough, sticking a pig and fishing. Their clothing as in earlier centuries were made from frieze, buckram and white linen for works in the summer. In the 18th century however more trendy closing appeared on feasts, like rocks out of cotton with flower ornaments, bodice stiffened with whalebones and wearing of hats and high boots got more common as well. It is visible that the painter Lieb knew the clothing habits of the 18th century, he payed attention to the details like the movement of the hooped petticoat and knew how to illustrate movements which match the decorum. The clothes of women are all pretty similar, although the fashion of the time would have provided many alternatives. Accesories like hats, gloves and fans are completely missing although they would have been inevitable on summer afternoons and evenings.

Ewa Letkiewicz

THE HUNGARIAN KING'S DAUGHTER KINGA'S
13TH CENTURY JEWEL
IN POLISH COLLECTIONS

The Poor Clare's sisters from Stary Sącz keep in their treasury an extremely mysterious jewel. It is a massive, largish-sized pendant, decorated by a gem with an unidentified head showed from profile. (photo 1) According to the oral tradition, the jewel was the property of the convent founder, Kinga (1234–1298), the Duchess of Kraków and Sandomierz, who was later a saint. Her name is linked by tradition and hypotheses with some other precious mementoes kept in the nunnery. (photo 2)

The jewel with gem, despite its ancient specification certificate, did not enjoy too much of researchers' interest. In the hitherto short mentions in the subject literature, the authors generally agreed as to the fact that the metal part of the pendant might have belonged to St. Kinga, because it was from the second half or the end of the 13th century. However, the dating of the gem set in the pendant was very divergent. The gem was referred to as 'Egyptian or Greek one, from the 6th century before Christ',¹ 'late ancient',² 'Byzantine' or 'much older'³ than the metal pendant.

The jewel of the dimensions: 9,8 cm height; 7,1 cm width; 3,6 cm thickness, was made of silver, gilded tin. It consists of two parts in the form of irregular ovals, connected on the left by a hinge, on the right – by a clasp, which most probably originally had locked with a bolt that had not kept until our times.⁴ The joined parts form a kind of box, empty inside.

The irregular oval form was imposed by the shape of gem cut in the two-colored, blue-gray and milk-white jeweler's stone (agate?), placed in the frontal part of the jewel.

-
- 1 Karta biała. Ed.: Władysława Chodaczek, on commission of Relics of the Past Restorer and Diocesan Curia in Tarnów, 1953–1955.
 - 2 *Michał Walicki*: Wyposażenie artystyczne dworu i kościoła. In: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*. Ed.: Michał Walicki. Catalogue and Bibliography of the Relics was compiled by Maria Pietrusińska. Warsaw, 1971. 299. Katalog 757.
 - 3 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*. Vol. 1. Woj. Krakowskie., Ed.: Jerzy Szablowski. fol. 10., Powiat Nowosądecki. Prepared: Anna Misiąg-Bocheńska, Miasto Nowy Sącz. Prepared: Tadeusz Dobrowolski. Warsaw, 1951. 41. photo 49.
 - 4 In identically structured and locked boxes the bolt of the clasp is attached to the permanently secured short chain, like e.g. in the reliquary of the thorn from Christ's thorn crown. *Tait, Hugh*: 7000 Years of Jewellery. London, 2001. 209. photo 509.

The layer structure of the stone was used to form a man's head in *bas-relief*, which showed in the left profile, against a darker background. High, bulging forehead and protruding nose of the man create a smooth line, resembling the letter 'S'. The man's strongly bulging eye, cut in almond-like shape, with a casually hollowed pupil, was presented *en face*. Mouth, poorly worked out, were demarcated by a straight cut slit. His hair is almost completely covered by a little, closely fitting cap. Only three wavy curls on his temple escape the cover, clearly visible against the background of rhythmically crossing cuts. The man's head is set on massive head, partly covered with the folds of his attire.

The stone profile of the man was set in the obverse of the metal box with the metal slat cut in triangles (little leaves). A similar setting, of triangularly cut tin obtained the cabochon-cut red stones (rubies?), surrounding the gem. Initially there were twenty-eight of them. At present there are twenty. In the upper part of the obverse a small corner is soldered, which makes it possible to hang the jewel on the chain.

The reverse of the jewel is of identical shape of irregular oval. (photo 3) It is formed by flat tin, decorated with horizontal rows of double, zigzag lines, separating the rows of apertures perforated in the tin. The center of reverse is occupied by a full-plastic little figure of crucified Christ. The reverse is surrounded by identically cut and set red stones. Originally there were sixteen of them. Three were lost.

When seeking similar solutions we noticed portrait cameos, of which especially two relics turned out to be formally the closest to the gem of Sącz. One of them is the so-called *St. Dionysus ring*, dated to the 12th century, ornamented with three gems, coming from the dispersed treasury of St. Denis Abbey. It now decorates the extremely precious relic of the French crown jewels, *The Kings' of France Arm of Justice*.⁵ (photo 4) Another one is the brooch gem, kept in Carand collection in Museo Nazionale del Bargello in Florence with a profiled presentation of man, dated to the 13th century.⁶ Like in

1. photo
Jewel with gem,
treasury of Poor Clare's Convent
in Stry Sącz, obverse, 13th century
(Photo: Ewa Letkiewicz)

5 Pazzi, Pietro: Urok i przepych złota Francji. In: Skarby świata. Collective work. Warsaw, 1999. 246–247.

6 Lightbown, Ronald W.: Mediaeval European Jewellery: with Catalogue of the Collection in the Victoria & Albert Museum. [London], 1992. 25. photo 8.

2. photo

Current arrangement of the mementoes connected with St. Kinga, treasury of Poor Clare's convent in Sary Sącz, (Photo: Ewa Letkiewicz)

the gem of Sącz, also in the quoted relics we have to do with a concise, crude and not very precise manner of stone cutting, poor elaboration of proportion, both of the head and face, as well as the particular portrait features: the exaggerated eye, presented *en face*, mouth marked with a narrow slit, casual, thickly marked contour of hair.

Portrait cameos had been discovered and elaborated by the antique world, but their traditions were presented in time and were still unusually popular in medieval times, until the beginning of the 14th century, when the use of gems suddenly

3. photo

Jewel with gem, treasury of Poor Clare's convent in Sary Sącz, reverse (Photo: Ewa Letkiewicz)

4. photo
Gem with the so-called *St. Dionysus Ring*,
12th century, after: *Skarby świata...*

disappeared.⁷ The breakdown of demands for gems can be explained by changes taking place in the European art of ornamenting in mature middle ages, when instead of round cut stones there appeared facet cuts that increased the glitter and shine of jewels. The matt, opaque stones of the antiquity lost to the power of shining, transparent, faceted stones.⁸ Again, the antique gems and intaglios gained great interest among the first Italian humanists at the beginning of the 15th century. Their fascination with antiquities inspired the European rulers to restart gem collecting.⁹

In the middle ages the period of extreme popularity of gems fell between the 9th and 14th century. The peak point in gem application is reached by Rhine, Mosan and French goldsmithing in the period of crusades, and especially after Con-

stantinople was conquered in the year 1204, when precious stones and gems came to the west of Europe¹⁰ and served as decorations of reliquaries, crosses, manuscript bindings. A frequently applied practice of that time became the Christian interpretations of the relics of antique glyptic, or even their material alterations, involving introduction of permanent changes by cuts and engravings made on the antique works. These procedures were aimed at changing their pagan context into Christian.

7 *Krug, Antje*: Gemmy antyczne w średniowieczu. *Meander* 48. (1993) no. 5–6. 255.

8 *Idem* 255–256.

9 *Miller, Anna M.*: Cameos. Old and New. Woodstock, 2002. 175–192.

10 *Wentzel, Hans*: Mittelalterliche Gemmen. Versuch einer Grundlegung. *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 8. (1941) 45–98. 51–52; *Wentzel, Hans*: Portraits „À l'antique” on French Mediaeval Gems and Seals. *Journal of the Wartburg and Courtauld Institutes* 16. (1953) no. 3–4. 342–350. 342.

Gems did not adorn the insignia of Church dignitaries, such as: miters, pastorals and bishops' rings. The synod of Milan in the 6th century clearly prohibited that.¹¹ Neither did gems decorate the liturgical vessels applied in the rites of the Holy Mass.¹²

Parallel to the application of gems in the works of sacred art, they were also used in lay circles, mainly as stamps, ceremonial ornaments, decorations of rings, pectorals, necklaces, brooches, earrings.¹³ Gems set in gold emphasized both the wealth of their owners and their *romanitas*, making them heirs and carriers of the classical intellectual, literary and artistic traditions. The willingness to participate in the grand classical culture constituted one of the great motivations of mediaeval western societies.¹⁴ In such a situation, the antique gems, as relics of that culture, gained importance, attractiveness and value, because their limited number could not be increased.

To obtain new copies and secure their inflow excavation antiquity searching were organized on the former Roman grounds,¹⁵ which, however, did not satisfy the increased, enormous demand for cut stones after the year 1204. Such a state caused that in the 13th century workshops started to appear that imitated the antique cameos and intaglios.¹⁶ The distinctive feature of 13th century gems became their tendency to imitate 'the antique manner'. For these purposes portrait busts or heads only, especially in profiles turned out to be the most desirable, as they were the most strongly associated with the antiquity, among others thanks to the profiled images of Roman emperors from Roman coins. Today the scale of this phenomenon is proven by the imprints of already non-existent 13th century seals with *à l'antique* images,¹⁷ as well as the drawings of gems on the margins of mediaeval manuscripts. The originally preserved gems are much less frequent than imprints.

11 Dalton, Ormonde Maddock: Catalogue of the Finger Rings, Early Christian, Byzantine, Teutonic, Mediaeval and Later. London, 1912. XXXV.

12 Krug, A. op. cit. 259.

13 Henderson, Georg: Wczesne średniowiecze. Warsaw, 2000. 111.; Wentzel, H. Portraits „À l'antique” op. cit. 342.; Lightbown, R. W. op. cit. 23.; Krug, A. op. cit. 261–263.

14 Henderson, G. op. cit. 103., 113.

15 Such searches were organized in. a. by Benedictine abbots from St. Alban, which is known from the writings of Thomas Walsingham (d. 1422). The abbots commissioned the searches on the ruins of Roman towns in the area of the British Isles. Krug, A. op. cit. 274.

16 Wentzel, H. Portraits „À l'antique” op. cit. 343.

17 Idem 342–344. A significant feature of the first western imitations of antique gems in the 13th century is almost total lack of the time-honored religious subjects connected with Christ, the Blessed Virgin Mary, the apostles, the saints, scenes from the New Testament, although these were in the repertoire of Byzantine workshops. Rare examples of gems with religious scenes are contained in: Babelon, Ernst: Catalogue des Camées Antiques et Modernes. Paris, 1897. Table XLVI. The largest collections of mediaeval seal imprints are collected by the National Library in Paris. Until the year 1911 more than 700 of those made in the manner of *à l'antique* were known. Wentzel, H. Mittelalterliche Gemmen op. cit. 77–78.; Wentzel, H. Portraits „À l'antique” op. cit. 342.

The mediaeval imitations of the manner *à l'antique*, despite the attempts to match the antique prototypes were usually crude, concise and not very precisely made. Also the proportions of their structure were different and the anatomy ignored the existence of muscles in the body.

Besides the imitations of antique gems, the contemporary portraits were also created in the 13th century. To make them the formula of antique profiled portrait or bust was used. However, the inscriptions, attires, hairstyles and accessories specific for the 13th century were retained.¹⁸ The survived examples of thirteen-century personages' portrait gems in the manner *à l'antique* are real rarities. Most of them were squandered by the subsequent owners or – as Hans Wentzel supposes – wrongly dated – they are waiting in collections for correct identification.¹⁹ The costume and formal features reveal their non-antique origin the fastest. These can be such features as: sharp-arched elements of the framework of gem surround,²⁰ gothic cut of the inscription letters,²¹ mediaeval accessories of the attire,²² mediaeval hairstyle type (which, for instance, can be observed in the brooch of Oxwich from the year 1250,²³ in the gem from the Hermitage), or the interpretation of anatomical features of the presented figures, like in the above-mentioned brooch from the Carand collection in Museo Nazionale del Bargello in Florence.²⁴

The last three of the listed features, i.e. the elements of costume, kind of hairstyle and the interpretation of bodily anatomy helped to specify the dating and identification of the gem of Sącz.

The very first observations after analyzing the clothes of the man from the gem of Sącz exclude its Egyptian, Greek or antique origin. The little cap tightly fitting to the head, tied under the chin was an element of male attire worn in Western Europe in the 13th century. The little caps remained in Italian fashion the longest – until the beginning of 15th century.²⁵ Numerous applications of this headgear can be observed in the 13th century European art.²⁶ As examples we can indicate the figures of fighting wrestlers

18 Miller, A. M. op. cit. 25.

19 Wentzel, H. Portraits „À l'antique” op. cit. 343.

20 The examples of such kind are: portrait gem of the year 1265 on the seal of Ansel de Bucy in a four-leaf or multiplied pointed arches forming a rosette on the seal of Henri de Béthune of the year 1312. The indicated examples are contained in Wentzel, H. Portraits „À l'antique” op. cit. 345. table 48 k, 345. table 49 and subsequent ones.

21 Idem 345. table 48 k.

22 E.g. mediaeval royal crowns. Idem 345. table 49 a.

23 Lightbown, R. W. op. cit., colored table 21, brooch kept in the National Museum of Wales in Cardiff, consists of three ruby and three chalcedony portrait cameos.

24 Lightbown, R. W. op. cit. 25. photo 8.

25 Corson, Richard: Fashion in Hair. The First Five Thousand Years. London, 2005. 102–103.

26 These were worn by peasants as late as in the 15th century, which is shown by the miniature *October* in the calendar *Très Riches Heures*, owned by Duke de Berry, painted by the Limburg brothers, ca. 1415–1416, in the collections of Musée Condé in Chantilly.

5. photo

Spreading the coat before St. Francis, Giotto, 1295–1300,
St. Francis's Basilica in Assisi, after: Prokopp, M.: Giotto...

from Villard de Honnecourt's pattern book, wearing identical hats,²⁷ the figures of the miniature *Knighting*, of the years 1280–1290 from the Paris Bibliothèque de l'Arsenal,²⁸ guests of the *Feast in Kana of Galilee* painted by Giotto in Cappella dell'Arena about 1303–1305.²⁹ From under the tight cap of the man on the gem from Sary Sącz curls coiffed on the temples are visible, which was consistent with the 13th century fashion. In men's

27 The Mediaeval Sketchbook of Villard de Honnecourt. Introduction and captions: Theodore Bowie. Mineola, New York 2006. 55. ill. 27.

28 Vauchez, Andre–Dobson, Barrie–Lapidge, Michael: Encyclopedia of the Middle Ages. Vol. I. Paris–Cambridge–Rome, 2000. 452.

29 Prokopp, Mária: Giotto. Warsaw, 1998. photo 27.

hairstyles the rest of semi-long hair was rolled up under the tight cap or arranged in a horizontal roll on the neck, visible from under the cap.³⁰ These details of the fashion of the time allow for dating the Sary Sącz gem to the 13th century.

The features of the man's figure from the jewel of Sącz, such as high, convex forehead, connecting with the nose in an 'S' line, and an absolutely unmarked face muscles contour are typical of the interpretation of human body observed in the art of that time, whereas marking on an *à l'antique* type of gem such a detail as a cap indicates that here we are dealing with a portrait. The question arises here: whose image can be presented on the gem that found itself in a Poor Clare's Sisters' convent and despite the historical turmoils it survived for more than 700 years.

In answering this question referring to the figure and life of St. Kinga, the alleged owner of the Sącz valuables turned out to be helpful.

Kinga was born on the 5th day of March 1234 in a royal family. Her father was Bela IV, the king of Hungary, mother – Maria Laskaris, daughter of Theodor I, Emperor of Constantinople. Princess Kinga, who was given an enormous dowry, arrived to Poland at the age of five and was designed to be the wife of twelve-year-old Bolesław, the later Bolesław V Shy.³¹

After her wedding to Bolesław Kinga led an ascetic and pious life. Since her youngest years she was strongly influenced by the Franciscan idea of poverty, humbleness, renouncement of the world's vanities. She had learned about this idea already in her parents' court in Hungary.³² She chose St. Francis (1182–1226), the founder of 1st Monastery, as her spiritual father, joining – already when her husband was still alive – the St. Francis's Penitents' Convent – 3rd Convent of Lay tertiaries, the members of which had already been her parents, king Bela's sister – St. Elisabeth of Turing, Kinga's mother in law – Grzymisława and Duchess Salomea – sister of Bolesław the Shy, one of the most important propagator of St. Francis's order in Poland.³³

Kinga was known from her piety, numerous foundations for the benefit of the Church. The most important of them became the Poor Clare's Sisters' – Poor Ladies' Convent in Sary Sącz, also called the 2nd St. Francis's Convent.³⁴ In the Duchess's foundation charter we read: 'I have decided to establish and build the house of common life, that is the nunnery for the nuns of St. Clare's rule in the very town of Sącz for the Glory of God and for the Worship of God's Mother St. Mary, as well as St. Francis, the famous Confessor.'³⁵

30 *Corson, R.* op. cit. 100–102.

31 *Witkowska, Maria Helena OSU: Vita Sanctae Kyngae Ducissae Cracoviensis jako źródło historyczne. Roczniki Humanistyczne 10. (1961) folio 2. 41–166. 112–113.*

32 *Niezgoda, Cecylian OFMConv: Święta Kinga. Żywot hagiograficzny. Sary Sącz, 1999. 36.*

33 King Bela IV was strongly connected with the Franciscans. For their benefit he founded the monastery in Ostrzyhom, bringing the friars there about the year 1260. *Idem* op. cit. 21–22, 36.

34 *Besala, Jerzy: Małżeństwa królewskie. Piastowie. Warsaw, 2006. 192–193.*

35 *Żywot świętej Kingi księżnej krakowskiej. Translated: Bolesław Przybyszewski. Tarnów, 1997. 60.*

6. photo

St. Francis renounces earthly goods, fragment, Giotto, 1296–1297,
St. Francis's Basilica in Assisi,
after: Prokopp, M.: Giotto...

Under the influence of his wife, Duke Bolesław built monasteries for the Franciscans in Kalisz, Gniezno, Oborniki, Pyzdry and Śrem. His mortal remains were buried in the Franciscan church in Krakow, of which he was a great benefactor.

Kinga, probably soon after Bolesław's death, on the 7th day of December 1279 left Krakow for Stary Sącz, where she remained till the end of her life. In the year 1288 the Duchess joined the Poor Clare's Sisters' Convent. Leading ascetic life, based on Franciscan spirituality. She resigned from the title of duchess and from then on she called herself a humble servant of Christ in St. Francis's habit, or a sister from St. Clare's convent. She gave generous gifts of earthly goods to the convent established by her, bequeathing

to it the town of Sącz and 29 villages, together with the right to collect customs duties.³⁶ She died on the 24th day of July 1292. In the hour of her death – as we read in her life – in a mystic vision her spiritual patron, St. Francis, appeared to her.³⁷

The life of Kinga, written several years after her death, about the years 1317–1329,³⁸ informs us that the Duchess was a very wealthy person, thanks to her dowry and the income from the dominium of Sącz. Besides the expenses for the maintenance of convent she provided enormous sums for *God's ornament*, presenting churches with 'all kinds of magnificent chasubles, glittering with splendor, differently ornamented with precious stone, golden embroideries... Where she could, she multiplied gold calices, set with precious stones, gilded, silver.'³⁹

From the information repeated in *The Life...*, about the Duchess' enormous dowry and wealth, her royal origin, ordering and founding gold valuables ornamented with precious stones, we can assume that the 13th century objects kept in the convent till today, found themselves there thanks to her.

The Saint's life, where the presence and role of St. Francis of Assisi in her spiritual life is constantly emphasized, led us to his person and images known from the iconography created by Giotto (1266–1377), in the cycles devoted to that saint in the Basilica named after him in Assisi in the years 1290–1296 and in the later frescoes from the Bardi Chapel in Santa Croce Church (1325). In a few paintings devoted to the life of the Saint from the upper Basilica in Assisi, such as: *Spreading the Coat before St. Francis* (photo 5); *The Miracle with the Cross*; *St. Francis gives his Coat to a Poor Man*; *Sleeping in the Palace*, Francis wears the identical tight little cap, showing curls on his temples. (photo 6) In the scene of *renouncing Earthly Goods* Francis wears no cap, his hair is uncovered, has no fringe on his forehead, like on the gem from Sącz. The grasped similarity allows for putting forward the hypothesis that the person portrayed in the gem could be St. Francis. His iconography had already existed when St. Kinga was still alive. St. Francis is one of these rare saints-heroes, whose portraits were made when they were still alive. This was caused by the fame of his sanctity, the conviction about the heroism of his virtues and his broadly spreading cult in Europe.⁴⁰ The indirect prerequisite for strengthening this hypothesis is the eager worship that St. Kinga presented the Holy 'Poor Man' for all her life with. It is not difficult to imagine that Kinga – who was brought up in the spirit of the Franciscan idea from her earliest years, implementing the directions of her spiritual father in her life – owned her portrait. This hypothesis is strengthened by the crucified Christ – being the Saint's attribute, placed on the perforated reverse of metal box with the gem.

36 Borkiewicz, Izidor *OFMConv*: Święta Kinga w świetle legend i historii. Stary Sącz, 1999. 33–34, 36.

37 *Nieżgoda, C. OFMConv* op. cit. 268.

38 *Witkowska, Aleksandra OSU*: Hagiografia. In: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. Vol. 1. Lublin, 1975. 350.

39 *Nieżgoda, C. OFMConv* op. cit.. 245.

40 *Knapiński, Ryszard*: Vera effigies – zagadnienie prawdziwości i autentyczności wizerunku świętego. Biuletyn Komisji do Spraw Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Episkopatu Polski. Katowice, 2004. www.kkbids.episkopat.pl/anemnesis/40/16htm# (2011.11.15.)

This supposition becomes more likely if we consider the fact that the jewel with the Poor Clare's Sisters' was not only a precious ornament, but could have acted as a personal reliquary, possibly containing the bodily relics (teeth, nails, hair) or secondary relics (objects connected with the life, death, or taken out of the grave) of the famous saint, which were persistently sought. Elisabeth of Turing, St. Kinga's aunt, was to own one of the most valuable St. Francis's relic – the coat that the Saint himself allegedly had sent her. This coat was then kept in the Parish of Oberwalluf.⁴¹ The relics of their founder were in possession of all the convents of Franciscan rule in Poland.

The primary use of the pendant of Poor Clare's sisters' of Sącz as a reliquary is indicated by the perforation of the jewel's reverse, which is related to the need of visual contact with the worshipped remains of saints that has been observed since the beginning of the 13th century. This gave rise to production of reliquaries with openings allowing for direct looking at the holy relic locked inside.⁴²

The perforation of the reverse of the jewel may be also connected with the belief in the special power of holy objects and certain substances that had persisted since the ancient times till the present day. It was believed that through openwork gaps the miraculous properties of the matter locked inside emanate on its owner more effectively.⁴³

The visual contemplation of the worshipped relic was also favored by the image of figure, head or scenes from the life of the adored saint. On the gem from Sącz it is the profile of a face. The reliquary with an image or scene made it possible to experience the presence of a saint in his remains and the spiritual connection with him. The desire to look at sanctities, not only relics, but images of saints as well as in the Eucharist to worship them this way, was known throughout the middle ages. The increased importance of this form of contemplation caused, in. a. at the end of the 12th century, the formation of the rite of raising the Host and Calyx during the Holy Mass after consecration, so that the faithful could see them.

In the written sources there remained many mentions about the existence of personal, made in the form of costly pendants, referred to as *bijoux reliquaries*, used in the circles of European ruling elites.⁴⁴

Their looks are known from an unfortunately small number of relics of the past that have kept until our times.⁴⁵ The most famous are: reliquary of Charles's the Great (800–814) found in his sarcophagus wrapped around his neck, originally with the Blessed

41 *Niezgoda, C. OFMConv* op. cit. 46.

42 The apertures for looking at holy relics can be found in most reliquaries. Numerous relics of that kind can be found in: *Fritz, Johann Michael: Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa*. München, 1982. photos 69., 90., 92., 98 and others.

43 *Vigarelo, Giorgio: Historia zdrowia i choroby od średniowiecza do współczesności*. Warsaw, 1997. 11.; *Evans, Joan: Magical Jewels of the Middle Ages and the Renaissance particularly in England*. New York, 1979. 24–139.; *Letkiewicz, Ewa: Klejnoty w Polsce. Czasy ostatnich Jagiellonów I Wazów*. Lublin, 2006. 273–291.

44 Examples of reliquaries known from the sources are listed by *Lightbown, R. W.* op. cit. 77–78.

45 *Szczepkowska-Naliwajek, Kinga: Relikwiarze średniowiecznej Europy od IV do początków XVI wieku*. Geneva, treści, styl i techniki wykonania. Warsaw, 1996. 235–270.

Virgin Mary's hair, replaced in the year 1804 by the relics of Holy Cross's Tree, reliquary in the form of an ivy leaf (1294–1309) of Italian or French origin, reliquary with a thorn from the Thorn Crown (ca. 1320–1340) of French origin.⁴⁶ They were made of very expensive materials. This resulted from the conviction that a Christian was obliged to decorate the reliquaries with precious metals and stones, so that they could reflect the power and glory of the saints. People wore relics on themselves (frequently locked in a pendant or ring) to show their respects to the saints, as well as the trust in their intercession, but also take advantage of the closeness of their power. In the *Life of St. Kinga* we can read that she brought the already dead sister Clare Jacobi *back to her previous life with the use of the relic with the Tree of Lord's Cross*.⁴⁷

The scarce comparative material that we have managed to gather so far does not allow to formulate the conclusions concerning the place where the gem and jewel were made. The irregular shape of the gem, similar to an oval was the reason why the metal part of the jewel was fitted to it. This does not mean that both the gem and the setting were made in the same place and time, though, for instance, the French sources inform that the permanent practice of the 13th century Paris goldsmith who made jewelry objects was both cutting stones, carving them and making their sets.⁴⁸ The fact that the gem was made in *à l'antique* manner indicates that it was made in the circles and for the needs of persons who regarded identifying with the Roman traditions as important. The special value of cameos and carved gems in the conscience of medieval people is confirmed by the fact that in France in the 13th century laws were issued that restricted their usage exclusively to the king and a few persons closest to him.⁴⁹

In the conclusion that can be formulated in the light of hitherto collected materials, it can be said that the jewel of Poor Clare's Sisters from Stary Sącz is not one of the works of antique world, but it is a unique in its category, extremely rare relic of the 13th century European goldsmithing, prepared to play the role of a personal reliquary, decorated with precious stones and a gem – materials reserved for the elites. Its exceptional character is proven first of all by the rarity, which is the 13th century portrait cameo, made in antique manner.

46 *Lightbown, R. W.* op. cit. colorful illustration 66., 79., 79 a.

47 *Niezgoda, C. OFMConv* op. cit. 263.

48 *Miller, A. M.* op. cit. 51–53.

49 *Idem* 23.

KINGA MAGYAR KIRÁLYLÁNY
13. SZÁZADI ÉKSZEREI
LENGYEL GYŰJTEMÉNYEKBEN

Rezümé

A dél-lengyelországi Stary Sącz klarissza kolostora őriz egy különleges ékszert. A nagyméretű (9,8 cm magas, 7,1 cm széles), szabálytalan ovális formájú, súlyos függő kerete aranyozott és ezüstözött ónból készült, előoldalán férfi profiljával díszített gemma látható. (1. kép) Az achátkőből *bas relief* technikával vésett gemma karakteres vonású bal férfigrofil ábrázol. Az ékszer hátoldala (3. kép) az előoldalhoz hasonlóan szabálytalan formájú, melyet vízszintes vonalak közötti négyzetes mezőkben apró perforációk díszítik. A lemez közepén a megfeszített Krisztus öntött figurája látható. A függő mindkét oldalán kis háromszög alakú lemezekből alakított foglalatokba helyezett apró vörös kövek szegélyezik. Egyik hosszanti oldalán sarnírral, másik hosszanti oldalán kapcsolcsal. A függő belső ürege ma üres, egykor valószínűleg ereklye befogadására szolgált. A hagyomány szerint az ékszer IV. Béla magyar király leányának, Kingának (a magyar medievistikában Kunigunda, 1234–1298 (a szerk.)) tulajdonából származik. Ugyancsak Kingához kötnek a kolostor kincstárában további ékszereket. (2. kép)

A függőt a szakirodalom korábban nem sok figyelemre méltatta. Az ékszer keretének meghatározásában általában egyetértettek a szakemberek abban, hogy az feltehetőleg Kinga korából, a 13. századból származik. A gemma készítési idejeként azonban eltérő vélemények születtek: egyiptomi vagy görög, Krisztus előtti 6. századi munkának vélték egyesek, mások bizáncinak, vagy a középkor után készültek tartották.

Az antikvitásban olyan kedvelt vésett drágakövek, gemmák fennmaradt példányait egészen a 14. századig sokszor alkalmazták ötvösművek díszítőelemeiként egyházi és világi ötvösműveken egyaránt. Elsősorban a Rajna-Maas vidék és a francia királyság ötvösei alkalmazták előszeretettel munkáikon. A kereszties háborúk és elsősorban Bizánc 1204-es kifosztása után ilyen – sokszor antik eredetű – vésett kövek nagy mennyiségben áramlottak Európa nyugati területeire. A nagy kereslet kielégítésére a 13. századtól készítettek az antik emlékeket utánzó, imitáló gemmákat az említett nyugat-európai vidékek mesterei. Ezek az *all'antica* művek gyakran ábrázoltak portrékat, az antik császári portrékra, vagy éppen antik érmekre utaló formában. De készítettek „kortárs” portréval díszített gemmákat is, melyek azonban csak nagyon kis számban maradtak fenn. Ez utóbbiak közé sorolható a Stary Sącz-i kolostor ékszerének gemmája is. Ezt bizonyítják a viselet, a hajviselet jellegzetességei, melyek alapján cáfolhatók a korábban idézett datálások. Az előoldal portré-cameojának egyik legfontosabb párhuzama az párizsi St. Denis bencés apátsága kincstárának úgynevezett Szent Dénes-gyűrűje a 12. századból. Ma az ékszer az egykori francia koronaékszerek közé tartozó *Main de justice*-t díszíti. (4. kép) A lengyelországi ékszer másik párhuzama a firenzei Bargello Carand gyűjteményének egyik vésett drágaköve, melynek készítését a 13. századra tehetjük. A kompozíció, a fej formálása, a technika alapján tehát a lengyelországi ékszer gemmáját 13. századi francia munkának tartjuk.

A portré „modelljének” meghatározásakor figyelembe kell venni az ékszerre vonatkozó Kinga-hagyományt. Magyarországi Kinga öt éves korában érkezett Lengyelországba igen tekintélyes hozománnyal, hogy a jövendő V. (Jámbor) Boleszló krakkói fejedelem felesége legyen. Fiatal korától kezdve nagy hatással voltak rá a ferences eszmék, maga is kegyes, aszketikus életet élt. Kinga és férje is számos ferences kolostort alapított, Boleszlót a krakkói ferences templomban temették el. Kinga férje halála után elhagyta Krakkót és élete végéig Sary Sączban élt, mint ferences apáca. Gazdag adományokkal látta el a konventet, mely egyben nyughelye is lett. A Kinga halála után, 1317–1329 között keletkezett legendája szerint hatalmas hozománya és kincsei mind a Sary Sącz-i kolostorra szálltak.

Kinga egész életében központi szerepet játszottak a ferences eszmék. Ez utóbbi és a gemma portérjának a korai, 13. századi Szent Ferenc ábrázolásokkal való hasonlósága alapján úgy gondoljuk, a lengyelországi ékszer előoldala Szent Ferencet ábrázolja, mely azonosítást a hátoldal Crucifixus-figurája is valószínűsíti. A függő belső ürege egykor a szent ereklyéjét foglalhatta magában. Ne feledjük, Kinga nagynénje, Árpádházi Szent Erzsébet maga is a ferences eszmék híve, az egyik legfontosabb Ferenc-ereklye Ferenc köpenyének tulajdonosa volt.

A Sary Sącz-i kolostor ékszerét mindezek alapján a 13. században olyan népszerű, a személyes devóciót szolgáló ereklyetartó-függők közé sorolhatjuk, egy egykor népszerű típus ritka fennmaradt példányaként.

PERÉNYI PÉTER SÍRKÖVE
AZ ABAÚJVÁRI REFORMÁTUS TEMPLOMBAN

A Zempléni-hegység északkeleti lábánál, a szlovákiai határ mellett, a Hernád folyó kanyarulatában fekszik az államalapítás kori váróról¹ jól ismert község, Abaújvár. Az itt álló református templom (1. kép) helyreállításához kapcsolódóan, az Egyházközség megbízásából, a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat (ma: MNM NÖK) műemléki kutatási részlegének munkatársaiként régészeti ásatást végeztünk két szakaszban, 2008 őszén és 2009 tavaszán.²

Ennek során, 2008-ban a templomhajó kőburkolatának elemei között másodlagos helyzetben, faragott oldalával lefelé elhelyezkedő, két darabra tört sírkövet találtunk. Felirata alapján a sírkő a települést a 14. század vége óta birtokló Perényi család egy tagjának nyughelyét jelölte.³

A sírkő (2. kép) riolituffából készült,⁴ teljes hossza 197 (67+130) cm, szélessége 84 cm. Készítésekor a kötőmb mintegy 25 centiméteres vastagságának csak a padlóburkolathoz egykor csatlakozó felső 10 centiméterét faragták az oldalsó felületeken simára, az alatta levő, durván megmunkált rész ennél kissé szélesebb.

A negyedköríves homorlattal és lemezzel mélyülő képmezőben álló, kétkaréjos talpú, felül függönyíves kiképzésű aszimmetrikus pajzsos a Perényi család címere: szár-

1 Összefoglalóan, további irodalommal: *Nováki Gyula–Sárközy Sebestyén–Feld István*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország várainak topográfiája 1. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 5.) Bp.–Miskolc, 2007. 15.

2 *Rácz Miklós–Markó Ágnes Sarolta*: Abaújvár, Református templom. A templomhajó és a sekrestye régészeti feltárása. Kutatási dokumentáció. Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat. 2008–2009.; *Markó Ágnes Sarolta*: Ásatás az abaújvári református templomban. Észak-magyarországi kulturális és műemléki hírlevél 5. (2008) 11–12. sz. 4–6.; *Markó Ágnes Sarolta–Rácz Miklós*: Abaújvár, református templom. Régészeti Kutatások Magyarországon 2008. Bp., 2009. 141.; *Markó Ágnes Sarolta–Rácz Miklós*: Abaújvár, református templom. Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. Bp., 2010. 127.

3 Ezúton szeretnénk megköszönni Fülöp Andrásnak a tanulmányunk elkészítése során tőle kapott támogatást, ötleteket és kritikai észrevételeket. Hasonlóképpen köszönjük Bartos Györgynek, Lővei Pálnak és Simon Zoltánnak, hogy észrevételeikkel munkánkat segítették.

4 A kőzettípus meghatározását, makroszkópos módszerrel, a szerzők végezték. A riolituffa összefoglaló jellegű megnevezés: a riolit- és trachittuffa kőzettípusok elkülönítése, csak a kőzetalkotó ásványok aránya alapján, műszeres vizsgálattal lehetséges.

1. kép

Az abaújvári református templom, 2009. / Die reformierte Kirche in Abaújvár, 2009.
(Fotó/Foto: Héczey-Markó Ágnes)

nyas madárlábak között heraldikailag balra néző, előreálló szakállú férfifej. A címerpajzs felett balra néző csőrös sisak helyezkedik el. A képmező kereteléséből felül kettős, csúcsívbe írt háromkaréjú vakmértű bontakozik ki, középen függő zárókövet imitáló, liliom formájú taggal.

A 16 cm széles kereten a jobb felső sarokban kezdődő, belülről olvasható, vésett *minuscula* felirat fut körbe. A betűk 9,5–10 cm magasak. A feliratot szabadkézzel átrajzolva, a sírkő oldalainak megfelelően tördelve közöljük. (3. kép)

A felirat olvasata: *hic est sepultus magnificus vir dominu[s] petrus de pereen feria VI p[ro] xi[m]la ante festum visitat[i]o[n]is anno domi[ni] 14tercio.*

Az elhunyt személy azonosítását megnehezíti a feliratban szereplő név, az elhalálozás éve (4. kép) és a sírkő művészettörténeti szempontokon alapuló keltezése közötti, alább részletezendő ellentmondás. Ennek feloldására teszünk kísérletet tanulmányunkban.

2. kép
Az Abaújváron előkerült sírkő/
Die Grabplatte
(Fotó/Foto:
Héczey Tamás–Rác Miklós;
Rajz, feldolgozás/
Zeichnung, Bearbeitung:
Héczey–Markó Ágnes)

hic est sepulchrum Magnifici viri domini
petrus de pira
ii. feria. vi. klava. ante festum Michaelis. anno
domini. i. x. cccc.

3. kép

A sírkő felirata / Zeichnung der Inschrift
(Rajz/Zeichnung: Rác Miklós)

4. kép

A sírkövön szereplő évszám / Das Jahresdatum in der Inschrift
(Fotó/Foto: Rác Miklós)

Sírkőszobrászati párhuzamok – a művészettörténeti keltezés lehetőségei

Az abaújívári sírkő a síremlékeknek a 14. század közepétől az 1480-as évekig legjellemzőbb, köriratos, képmézejében címerpajzsot, sisakot és sisakdíszet hordozó csoportjába illeszkedik.⁵ E csoporton belül kisebb számban vannak jelen azok az emlékek, melyeken a címerábrázolást fülkét idéző faragott kerettel vették körül. Ezek közé tartozik az a két, 15. század második felében készült kassai síremlék is, melyek az abaújívári sírkő legközelebbi párhuzamainak tarthatók.

Az 1472-ben elhunyt Augustinus Cromer sírlapját (5. kép) lefelé forduló lilimokba futó kettős vakmérmű zárja le, a sírlap mezőjét egyenesen álló aszimmetrikus, jobb oldalán homorú, jobb felső sarkán levágott, felül két függönyívvel tagolt, kerek talpú címerpajzs foglalja el, alatta feliratszalag vallásos fohással.⁶ A síremlék, megformálása mellett, anyagában is rokona az abaújívári sírkőnek.⁷

Az 1483-ban elhunyt Nicolaus Wagmeister sírkövét felül három, egymást átmetsző félkörívek alkotta vakmérmű, a címerdísz alatt pedig két vakmérműves csúcsíves mező díszíti. A képmező közepét szintén címerpajzs foglalja el, felette a feliratszalagon évszám. Az egyenesen álló címerpajzs szimmetrikus, talpa hiányos, ezért kiképzése nem figyelhető meg egyértelműen.⁸

Az abaújívári sírkő keltezésében útmutató lehet a rajta látható, jellegzetesen késő gótikus úgynevezett tárcsapajzs. A tárcsapajzsok címerben való megjelenését a 15. század 30-as, 40-es éveitől jellemzi az egyre hangsúlyosabb aszimmetria, amely a pajzs oldalainak eltérő homorlatában és a felső sarkok eltérő levágásában jelentkezik.⁹

Sírköveken előforduló hasonlóan aszimmetrikus címerpajzsra az említett, 1472-es datálású kassai Cromer-síremlék mellett a Szürtén fennmaradt, a 15. század közepére, második felére keltezett sírkő,¹⁰ az 1471-ben meghalt Mikola Ferenc kolozsvári,¹¹ vala-

5 *Lővei Pál–Varga Livia*: Síremlékek. In: Magyarországi Művészet 1300–1470 körül. I. Szerk.: Marosi Ernő. Bp., 1987. 459., 461.

6 *Myskovszky Viktor*: Két régi síremlék a kassai dómban. *Archaeológiai Értesítő* 8. (1888) 128–129. és *Wick Béla*: Kassa régi síremlékei. Kassa, 1933. 14.

7 Az Augustinus Cromer síremlék anyaga Myskovszky Viktor szerint kemény mészkő (*Myskovszky V. i. m.* 128.), míg Wick Béla trachittufaként határozza meg (*Wick B. i. m.* 14.). Annyi részletes vizsgálat nélkül is megállapítható, hogy anyaga nem mészkő, hanem vulkáni kőzet.

8 *Varga, Livia–Lővei, Pál*: Funerary Art in Medieval Hungary. *Acta Historiae Artium* 35. (1990–1992) 115–167. 146.

9 *Nyulásziné Straub Éva*: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. Szekszárd, 1999. 32–36.

10 *Csergheő, Géza–Csoma, Josef*: Alte Grabdenkmäler aus Ungarn. Bp., 1890. 46–51.

11 *Sándor Imre*: Kolozsvár címeres emlékei (1377–1767). Kolozsvár, 1920. I. füzet. 9–11.

5. kép

Augustinus Cromer sírköve, Kassa, Szent Erzsébet dóm, 1472. /

Grabplatte von Augustinus Cromer, Košice, Dom St. Elisabeth, 1472. (Myskovszky V. Két régi síremlék i. m. 14.)

mint Verebélyi Simon egri várkapitány (†1493) egri sírköve¹² hozható párhuzamként. A század végétől, különösen a reneszánsz emlékeken, már gyakrabban szimmetrikus pajzsok jelennek meg.

A karéjos talpú címerpajzsok szintén a század második feléből származó címeres emlékeken jelennek meg. A visegrádi Mátyás-kori úgynevezett oroszlanos kút baldachinján látható aszimmetrikus késő gótikus címerpajzsok között az egyik, az abaújházihoz hasonlóan, kétkaréjos talpú.¹³ Ugyanez a típus látható egy 1499-ben elhunyt kolozsvári polgár sírkövén is.¹⁴ Többszörösen karéjos talpú címerpajzsok a század második feléből fordulnak elő fehérvári címeres emléken.¹⁵ Az abaújházi sírkövön a címerpajzs felett ábrázolt csőrsisak a 15. századtól alkalmazott forma.¹⁶ Mindezen művészettörténeti párhuzamok alapján a sírkő a 15. század második felében készülhetett.

A templom rövid építéstörténete

Az abaújházi református templom a település délkeleti szélén, annak legkiemelkedőbb pontján áll. A templom egyhajós, keletelt épület, a nyolcszög öt oldalával záródó, két boltszakaszos, bordás keresztboltozattal fedett szentéllyel, csúcsíves diadalívvel. A hajó négy sarkát és a szentélyt támpillérek erősítik. A hajónak korábban festett famennyezete volt, mai lefedése a tetőszerkezet újjáépítésekor készült. A szentély keleti falának kettős osztású mérműves ablaka és a templom szemöldökgyámos, pálcákkal keretezett, félköríves timpanonnal záródó nyugati kapuja eredeti állapotában fennmaradt. A szentély további három ablakát 1806–1807-ben félköríves záradékúra alakították.¹⁷ A hajó 1886-ban újjáépített déli falán három félköríves záródású ablak és egy hasonló formájú, kisebb karzatablak nyílik. A templom földszinten négyszög, emeleten nyolcszög alaprajzú tornya csak 1886-ban épült meg. A diadalív déli falához 1652-ben épült a szószék. A templom körül 1859-ig működött a temető,¹⁸ kőkerítését a korábbi kőfal helyén, 1793-ban emelték.¹⁹

12 Varga, L.–Lővei, P. i. m. 146. Fig. 45.

13 Buzás Gergely: A visegrádi királyi palota története. In: A visegrádi királyi palota. Szerk.: Buzás Gergely–Orosz Krisztina. Visegrád, 2010. 59–61.

14 Sándor I. i. m. 16–17.

15 Lővei Pál: Néhány címeres emlék a 14–15. századból. Művészettörténeti Értesítő 40. (1991) 1–2. sz. 56–58.

16 Bertényi Iván: Magyar címerter. Bp., 2003. 43.

17 Farbakyné Deklava Lilla: Abaújház, református templom. Művészettörténeti tanulmány. (kézirat) ÁMRK. 1997. 12.

18 Farbakyné Deklava L. i. m. 15.

19 Joó Tibor: Az abaújházi református templom. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 18. (1980) 7–14.

A templom kutatása 1997-ben kezdődött.²⁰ (6. kép) A templomdombon, egyelőre nagyon óvatosan, de feltételezhető egy Árpád-kori temető, melyre csupán a 2008-ban feltárt, a diadalív fala által vágott váz utal, a hozzá tartozó templom pedig kizárólag feltételezés.²¹

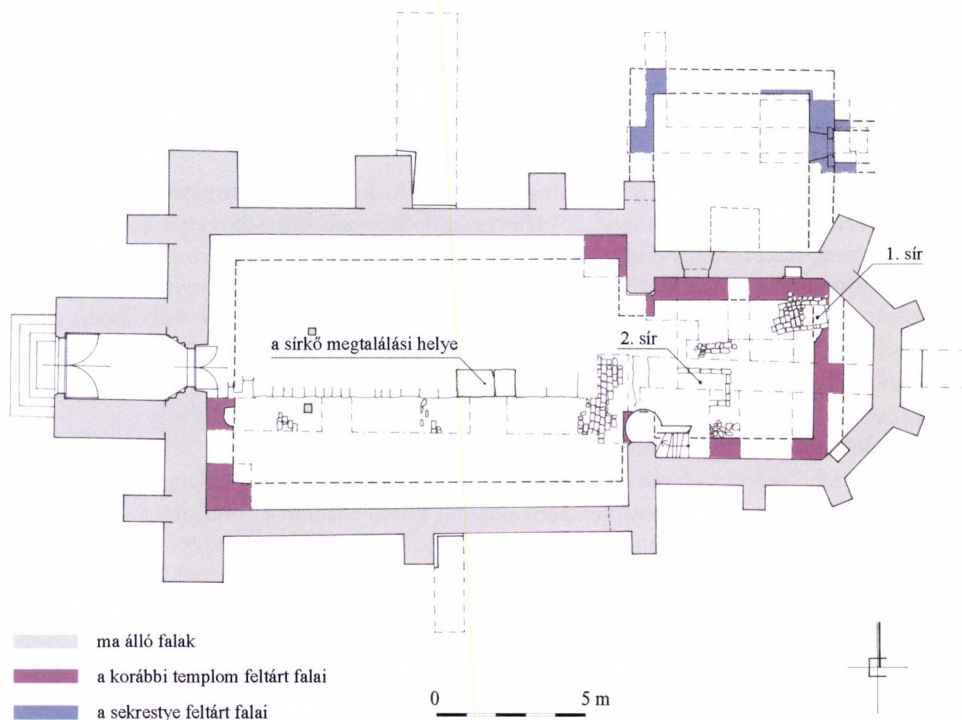
A 13. század végén–14. század elején épülhetett az egyhajós, négyzetes záródású templom, melyet később visszabontottak, ezért sem eredeti padlószintjét, sem felmenő falait nem ismerjük.

Ezt a templomot legkorábban a 14. század legvégén elbontották és új, nagyobb belső terű egyhajós, poligonális szentélyű templomot emeltek.²² Nyugati kapuja közeli rokona az 1400 körülre keltezett lónyai és márokpapi templomkapuknak, de többi gótikus

20 A templom törzslapja 1876-ban készült (*Myskovszky Viktor*: Az abaújbáti református templom. Jelentés. KÖH Tervtár ltsz. 27., 30.), ugyanebben az évben Henszlmann Imre is foglalkozott vele (*Henszlmann Imre*: Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú műemlékeinek rövid ismertetése. Bp., 1876. 171.). Az előbbihez készült felmérési rajz az 1866-ban földfelszínig visszabontott és újjáépített déli hajófal eredeti kialakításának egyetlen forrása. A templom történetének első összefoglalása és freskóinak ismertetése: *Joó T. i. m. 7–14.* A helyreállítást megelőző kutatások 1997-ben kezdődtek. A templomra vonatkozó történeti adatokat a teljesség igényével gyűjtötte össze, és a falképeket elemezte *Farbakyné Deklava Lilla* (*Farbakyné Deklava L. i. m.*). A freskók restaurátori kutatására 1966-ban (*Reisinger Márta* jelentése. KÖH/OMF Irattár 14056/1966.), és 1997-ben került sor (*M. Nagy Éva–M. Bán Beatrix–Szabó József–Kenéz Pál*: Festőrestaurátori és szobrászrestaurátori kutatások eredményeinek összefoglalása, helyreállítási javaslatok és költségbecslések. ÁMRK–SZRO. 1999.). A falképekről szerzett eddigi ismeretek legutóbbi összefoglalása: *Jékely Zsombor–Lángi József*: Falfestészeti emlékek a középkori Magyarországon északkeleti megyéiből. Bp., 2009. 26–43. A régészeti ásatás 1997-ben a templom falainak külső vizsgálatával és a sekrestye kutatásával kezdődött (*Csengel Péter–Gere László*: Abaújbáti ref. templom. Kutatási dokumentáció. ÁMRK. 1997.), majd 1998-ban, *Simon Zoltán* vezetésével, a szentélyben folytatódott. A külső falfelületek 1998-ban megkezdett, szondázó jellegű falkutatását 2002-ben *Bartos György* és *Farbakyné Deklava Lilla* folytatta: *Bartos György*: Abaújbáti, református templom. Kutatói jelentés. 2002.; *Bartos György–Farbakyné Deklava Lilla*: Abaújbáti, református templom. Műemlékvédelmi Szemle 13. (2003) 1. sz. 7–9. 2008-ban, a templomhajó szondázó jellegű feltárására, 2009-ben a sekrestye további feltárására került sor (a 2008–2009. évi régészeti ásatás dokumentációját és a publikációkat lásd a 2. lányszövegben).

21 *Markó Á. S.–Rácz M.* Kutatási dokumentáció 2008–2009. i. m. 14–15.; *Markó Á. S.–Rácz M.* Régészeti Kutatások Magyarországon 2008. i. m. 141.

22 A 2008. évi ásatást megelőző ismeretek szerint a ma is álló templomhajóhoz eredetileg az egyenes záródású szentély tartozott, amelynek bontása után épült meg a poligonális szentély. Ezt az elképzelést alátámasztja az a megfigyelés, hogy a kváderfalazatú új szentély fala elválik a törtekőből épült hajótól. A 2008. évi ásatási eredmények fényében úgy tűnik, hogy az új templomhajót és szentélyt feltehetőleg egyidőben, de mindenképpen azonos koncepció szerint, a szentély záródását megváltoztatva, de a diadalív helyét változatlanul hagyva, a belső teret minden irányban egy-egy méterrel megnagyobbítva építették fel. A falazatok viszonylag keskeny sávban megfigyelt elválása esetleg abból adódik, hogy a kváderfalazatot kevés helyen kötötték be a törtekőből épült hajófalba. Az eltérő építőanyag használatára a vár története adhat magyarázatot. *Bartos György* felvetése szerint a szentély korábbi időszakra jellemző kváderfalazatához egy, abban az időben elbontott templom építőanyagát használhatták fel. (*Bartos Gy.–Farbakyné Deklava L. i. m. 7.*)

6. kép

Összesítő alaprajz az 1997–2009. évi régészeti ásatások eredményei alapján /
Grundriss der Kirche mit den Ergebnisse der Ausgrabungen von 1997–2009.

(Rajz/Zeichnung: Héczey–Markó Ágnes)

részlete sem datálható a 14. század végénél korábbra.²³ Myskovszky Viktor rajzának ismeretében feltételezhetjük, hogy három, a szentélyéhez hasonló csúcsíves ablak és egy csúcsíves karzatablak nyílt a hajó déli falán is. A rajz a hajófal középtengelyében befalazott csúcsíves kaput ábrázol.²⁴ Azonos stílusuk alapján egyidőben, a 15. század első felében készültek a templomhajó, a diadalív és a szentély falait díszítő falképek.²⁵ Az alábbiakban az ásatások során feltárt jelenségek közül azokat az egyébként is fontos részleteket ismertetjük, melyek jelentősége a sírkő előkerülésével még inkább felértékelődött.

²³ Bartos Gy. i. m. 1.

²⁴ Myskovszky V. Az abaújházi református templom i. m. KÖH Tervtár ltsz. 30.

²⁵ Bartos Gy. i. m. 2.

Az 1730-as években bontották le a szentélyhez északról csatlakozó, szokatlan kialakítású, alapincézett sekrestyét.²⁶ Ennek első feltárása során Csengel Péter és Gere László megállapította, hogy a sekrestye alatt dongaboltozatos kriptá helyezkedett el, melynek megközelítése a keleti falon kialakított, gádorfalakkal közrefogott lejáraton át volt lehetséges.²⁷

A 2009. évi régészeti ásatás során megállapítottuk, hogy a templomhoz északról egy négyzet alaprajzú, mintegy 5 méteres oldalhosszúságú sekrestye csatlakozott. Az épületrész mai szentéllyel egyidejű építésére vall a szentélyből nyíló, elfalazott csúcsíves sekrestyeajtó, mely a szentélyfallal egykorú. Közvetlenül a pince belső terét kitöltő omladék alatt találtuk meg a templom járószintjénél közel 3 méterrel mélyebben elhelyezkedő, a sekrestye falainak alapozási síkjával egybeeső földes járószintet. Az ezen talált kerámiatöredékek alapján – melyek többsége egyazon edényhez tartozott – a pince az épületrész 1730-as években történt bontásáig²⁸ használatban maradt.

A keleti falban levő, korábban ajtónak feltételezett nyílás, egy rézsűs kávéban elhelyezkedő, 50 centiméter szélességű, ismeretlen magasságú ablaknyílás volt. Az egyszerű, 25×40 centiméter keresztmetszetű kőkeret külső oldalán 4 centiméter szélességű és mélységű hornyot alakítottak ki. Az ablak padlószint felett mintegy 80 centiméter magasságban levő kávéját könyöklőmagasságig szárazon rakott kövekkel rakták be. Külső oldalához, a kőkeret alsó síkjával megegyező padlószintű, gádorfalakkal kialakított akna csatlakozott.

Úgy véljük, a feltehetően a sekrestyéből megközelíthető pincehelyiség, illetve kriptá egy kiemelt jelentőségű temetkezés számára épülhetett. Ma már nem állapítható meg, hogy az előkerült sírkő itt volt-e elhelyezve, de a régészeti eredmények fényében nem is ez az egyetlen lehetőség. Az 1998. évi régészeti feltárás során ugyanis a szentélyben Simon Zoltán két, téglából falazott sírhelyet tárt fel.²⁹ Bármelyikről elképzelhető, de egyikről sem jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy a megtalált sírkő helye volt.

A szentélyben nyitott kutatóárkokat dokumentáló metszetrajzokon megfigyelhetőek a korábbi szentély visszabontott falai, a hozzájuk simuló kevert sírföld, valamint a falak bontásakor keletkezett vékony habarcsos réteg. E felett helyezkedik el az új templom járószintje alatti feltöltésként azonosítható agyagréteg. Ennek felső síkja és a falakon megmaradt vakolat alsó szélének magassága alapján tudjuk hozzávetőlegesen meghatározni a poligonális templom padlójának magasságát (-15–16 cm³⁰).

Az e szinttől számított 2,8 méter mélységben kerültek elő a szentély északkeleti sarkában elhelyezkedő sírban eltemetett személy bolygatott maradványai. A sírt csak felső, laza sírföldbe ásott szakaszán vették körül téglafallal, alatta a homokos altalajba mélyült. A fal keleti szakaszának építésekor a korábbi szentély keleti falába belebontottak, sőt,

26 *Farbakyné Deklava L.* i. m. 12. A sekrestye és a szentély között nyíló ajtó a homlokzat külső oldalán utólag – statikai problémák miatt – emelt támpillér bontásakor előkerült.

27 *Csengel P.–Gere L.* i. m. 5.

28 *Farbakyné Deklava L.* i. m. 12.

29 Ezúton szeretnénk megköszönni Simon Zoltánnak, hogy az általa vezetett, 1998. évi régészeti ásatás dokumentációjához készült rajzokat a rendelkezésünkre bocsátotta.

30 A magassági adatok a nyugati kapu küszöbszintjére vonatkoznak.

a sírgödör földbe mélyített része a fal alá be is futott. A téglafal északi szakasza a korábbi szentélyfallal párhuzamosan épült. A részben visszabontott falnak csak déli és nyugati szakasza maradt meg eredeti magasságában. A sírt ezzel azonos szinten, lerakása óta megsüllyedt téglaburkolat fedte. A méretek alapján a téglák azonos típusúnak látszanak a hajóban 2008-ban feltárt padlórszletek tégláival, és a megfigyelések alapján a gótikus templommal egykorúak. A sír 67,5 centiméteres belső szélessége megengedi, hogy a megtalált kőlap erre illeszkedjen. Mivel a sír megmaradt falmagassága (-27–28 cm) és a 15. századi padlószint 12 centiméteres különbsége azt jelenti, hogy amennyiben a sírlap ezt a sírt fedte, akkor annak síkja mintegy 10–12 centiméterrel a padlószint fölé emelkedett. A sírt az előbb leírt szintviszonyok alapján, és mivel építések a korábbi szentély falát megbontották, a poligonális szentély fennállásának időszakára keltezzük.

A másik, szintén téglából falazott sírhely az előzőnél jóval reprezentatívabb helyen, a szentély nyugati felén, annak középtengelyétől kissé délre helyezkedett el. A mindössze 1,45 m mély sír egy bolygatás során szintén elpusztult, ezért téglafalazatának³¹ eredeti magasságát illetve a padlószintekhez való viszonyát nem ismerjük. A részben feltárt sírhely 85–90 centiméteres belső szélessége a sírkő elhelyezéséhez szintén megfelelő. Hossza ismeretlen, a bolygatás kiterjedése alapján maximum 2,4 méterre becsülhető. Építésének időpontját a késői bolygatás mértéke miatt csak feltételesen tudjuk a poligonális szentély fennállásának idejére keltezni.³²

A művészettörténeti párhuzamok alapján a poligonális szentélyű templom építésére és reprezentatív kifestésére a 15. század első felében került sor. Ezt az időintervallumot a birtoktörténeti adatok is alátámasztják. Építtetőjének legvalószínűbben az Abaújváron 1394-ben birtokot szerzett Perényi Péter országbíró tarthatjuk.³³ A templom jelentősebb átalakítására alkalmas időszak legfeljebb 1441-ig tartott, hiszen a Perényiek ettől kezdve majd húsz éven át egyáltalán nem, utána is csak felerészben osztozva gyakorolhatták birtokosi jogukat Abaújváron.

Abaújvár a Perényi család birtokában

A Perényi család a tehetősebb köznemesség sorából emelkedett ki Zsigmond uralkodásának elején. Az úgynevezett bárói, más néven nyalábi vagy kisperényi ágának 15–16. századi birtokállományát Zsigmond bárója, a forrásokban először 1378-ban szereplő Perényi Péter szerzeményei alapozták meg. Köznemesi sorból előbb macsói banná lépett elő (1397), majd Stiborici Stibor erdélyi vajda mellett székely ispán (1397–1401), később több északkeleti megye ispánja, 1415-től haláláig országbíró volt. Halála az írott

31 A sírok falazatának téglaméretére nincs adat.

32 Az sem kizárható, hogy ez utóbbi kriptát fedte az a sírkő, melynek megtalálásáról csupán írott forrásból értesülünk. Eszerint az 1835. évi földrendést követő felújítási munkák során „a templom közepén” kőlapot találtak. Kopott felirata szerint Perényi Mihály sírköve volt, a halálozást jelző számok azonban – melyek a kő sarkain voltak – már letörtek. A felirat is igen kopott volt, ezért a teljes szöveg nem volt értelmezhető (Joó T. i. m. 9.; *Farbakyné Deklava L. i. m. 14.*) A sírkő feltehetően II. Perényi Mihály, Zemplén vármegyei főispán és királyi pohárnokmester sírját fedte, aki 1557. december 24-én esett el Munkács alatt (*Farbakyné Deklava L. i. m. 14.*).

33 *Farbakyné Deklava L. i. m. 6.*; *Bartos Gy. i. m. 2.*

források alapján 1423. június végére tehető, helyét azonban nem ismerjük. Ugocsa megyében jelentős birtokokat szerzett, többek között Nyaláb várát, mely a körülötte fekvő uradalommal az ág birtokainak fő bázisa lett.³⁴

Abaújvárt Perényi Péter 1394-ben kapta meg hűségéért és szolgálataiért és bizonyos Tolna megyei birtokaiért cserébe.³⁵ A királytól 1399-ben várépítési engedélyt kapott Abaújvárra, valamint az Ugocsa megyei Szőlősre, ami arra utal, hogy itt kívánta Abaúj megyei birtokközpontját kialakítani.³⁶ A várépítés azonban a jelek szerint nem indult meg, ugyanis, bár 1405-ben megerősítette a két várra vonatkozó engedélyt, 1406-ban már Nagyidára kapott várépítési jogot.³⁷ Nagyidán valóban felépült a vár, és Újvár ettől kezdve a nagyidai váruradalom tartozéka lett.

Perényi Péter első házasságából született János, aki 1429–1440 között ugocsai ispán volt.³⁸ Jánost a nádori ághoz tartozó, ugyanekkor élt Imre fia „idősebb” János tárnokmestertől megkülönböztetendő, „ifjabb” vagy „kisebb” melléknévvel illették.³⁹ A második házasságból született Miklós, akiről kiderül, hogy elhagyta a papi rendet és Csaholyi László lányával házasság nélkül élt együtt, emiatt gyermekeik törvénytelenek voltak.

Nagyida várában és uradalmában – így Újvárban is – az Albert király halálát követő belviszályok rendítették meg tartósan a Perényiek birtoklását. A Perényi család, különösen a bárói és a nádori ágak sorsát és politikai szerepét a 15. század közepétől a század végéig Mátyás királlyal való viszonyuk kapcsán, Tringli István átfogó tanulmányban dolgozta fel.⁴⁰ Perényi ifjabb Jánost, mint Ulászló hívét Jan Giskra 1441-ben foglyul ejtette, és annak fejében engedte szabadon, hogy az 24000 forint megfizetéséig zálogba adta neki a nagyidai uradalmat. Giskra és a husziták tehát elfoglalták Nagyidát, és behódoltatták az uradalom falvait is. Az 1441-es eseményekre világít rá Mátyás 1467-es oklevele. Ebben Perényi Péter fia Miklós bűnlajstromán szerepel az is, hogy amikor bátyja Giskra fogságába esett, kiváltására átadta a cseheknek Nagyida várát, akik onnan sok kárt okoztak.⁴¹ Még 1441-ben Giskrától Modrar Pál körmöcbányai polgár vette zálogba az uradalmat. Ugyanakkor feltehető, hogy Giskra legalábbis a nagyidai várat továbbra is kézben tarthatta, mert a bárókkal, főpapokkal és nemesekkel 1446-ban kötött megegyezésben Giskra azt vállalta, hogy visszaad birtokosainak négy elfoglalt várat

34 Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. 33.

35 Zsigmondkori Oklevéltár (a továbbiakban ZsO). I. (1387–1399). Összeáll.: Mályusz Elemér. Bp., 1951. No. 3403.

36 Uo. No. 6111.

37 ZsO II. (1400–1410). Első rész (1400–1406). Összeáll.: Mályusz Elemér. Bp., 1956. No. 5056.

38 Engel Pál: Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp., 2001. Perényi, Nyalábi

39 Tringli István: Hunyadi Mátyás és a Perényiek. Levéltári Közlemények 63. (1992) 1–2. sz. 175–177.

40 Tringli I. i. m. A történeti események sorozatát döntően e feldolgozás alapján tekintjük át, ahol nincs külön hivatkozás, az adat ebben a tanulmányban található.

41 Dl. 70937 „ab ipsoque castro per eosdem regnicolis nostris plurima dampna et notumenta illata et patrata fuissent” (A Perényi család levéltára 1222–1526. Szerk.: Tringli István. Bp., 2008. 523.)

(mind a Perényiek két ágának várai), köztük Nagyidát.⁴² Az erőszakos foglalás ellenére V. László és a főurak 1453-ban kiadott rendelete – hivatkozva arra, hogy Perényi János Ulászló mellé állt, s Modrar „a környék lakosságának nyugalmaért” lépett fel – törvényesnek ismerte el Modrar Pál zálogjogát. A Perényi család 1441-től kezdve sorozatos erőfeszítéseket tett a nagyidai uradalom visszaszerzéséért.⁴³

Közel húsz évvel a zálogügylet után végül ifjabb Perényi János fia János – nyilvánvalóan a megegyezés érdekében, ma már nehezen megítélhető mértékű áldozatot vállalva – feleségül vette Modrar Pál lányát. Ezt követően Modrar Pál özvegyével és rokonaival fele-fele arányban megosztották a nagyidai váron és uradalmon. A tételes felosztást, amelyben Újvár falut is kettéosztották, 1460-ban oklevélben rögzítették.⁴⁴ Ettől kezdve Nagyida vára és a hozzá tartozó birtokok fele visszatért a Perényiek tényleges birtokába, másik fele Modrar Pál özvegyéé és gyermekeié lett. A Perényi család azonban még ekkor sem élvezhette békében birtokát. A Felvidéket megszálló csehek elleni hadjárat során 1460-ban – hivatkozása szerint a király utasítására – Szapolyai Imre elfoglalta Nagyidát és Szikszót. Bár novemberben Mátyás a vár és a birtokok visszaadására kötelezte, Szapolyai az ezt követő években erővel és jogi eszközökkel, illetve a királyra gyakorolt befolyásával igyekezett megszerezni a Perényiek részét a nagyidai uradalomban. 1461-ben Perényi Miklós – mint később kiderült, kényszer hatására – elzálogosította neki az uradalmat,⁴⁵ de az ügyletet jogszerűtlensége miatt végül semmissé nyilvánították.⁴⁶ Szapolyai próbálkozásai végül nem jártak sikerrel. A bárói ág azonban többé már nem nyerte el Mátyás kegyét.

Újvárral és a nagyidai uradalommal 1460 után Perényi ifjabb János fia Jánost, a későbbi királynéi ajtónállómestert látjuk a legszorosabb kapcsolatban. Nagybátyja, Miklós nem rendelkezett törvényes utódokkal, így érdekében állt zálogba adni azokat, hogy gyermekeire pénzvagyont örökíthessen.⁴⁷ A Szapolyai Imrének történt elzálogosítás kapcsán 1461-ben arról hallunk, hogy Nagyida és a tartozékok Perényi-részei János „kezén” vannak.⁴⁸ Jánost 1462-ben Újváron találják meg egy idézés során.⁴⁹ Egy másik ügy kapcsán 1463-ban a nagyidai várat nevezik meg János rezidenciájaként.⁵⁰ A Modrar-féle birtokrészrel kapcsolatban is fellépett: 1463-ban vagy ezt megelőzően Újvár, Németi és Zsujta még Modrar Pál által tovább zálogosított birtokrészeinek

42 Tóth–Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalmak és uradalom története Magyarországon. Bp., 1917. 211.

43 Tringli I. i. m. 178.

44 A Perényi család levéltára i. m. 495.

45 A Perényi család levéltára i. m. 496. Vö. Horváth Richárd: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: *Analecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról.* Szerk.: Neumann Tibor. H. n. [Bp.–Piliscsaba], 2001. 99–112.

46 Tringli I. i. m. 180.

47 Uo. 179.

48 Dl. 70911

49 Dl. 15711

50 Dl. 70937

kiváltására tett ajánlatot Pál özvegyének.⁵¹ Nagybátyja, Miklós nagyidai uradalmat illető zálogba adási kísérletei ellen ismételten tiltakozik 1471-ben.⁵² Ugyanakkor ő adja zálogba Szikszót 1473-ban, amely ellen saját fiai tiltakoznak.⁵³ Miklós ekkor talán már nem élt. Perényi János 1485-től a királyné kegyeltje lett: a legbizalmasabb udvari pozíciót, az ajtónállói tisztséget töltötte be. A királynétól sorra kapott birtokadományokat, a Perényiek nyalábvári ága ezáltal emelkedett fel újra az országos politikába,⁵⁴ János mindkét fia udvari tisztséget viselt Ulászló uralkodása alatt.⁵⁵ János Újvár felét 1490-ben Pálóczi István özvegyének, Perényi Erzsébetnek adta zálogba,⁵⁶ majd később Magyar Balázsnak, tőle Thurzó Jánoshoz került, akitől Perényi Gábor váltja vissza a birtokot 1508-ban.⁵⁷

Az eltemetett személy azonosításának lehetőségei

A Perényiek három ágában nem ismerünk Péter nevű személyt, aki 1403-ban hunyt el, vagy halála ekkorra tehető. Az azonosításban figyelembe kell venni a *magnificus* címet: a középkorban ez a jelző általában az országos tisztségek viselőinek volt fenntartva, és használata nem volt öröklődő.⁵⁸ Nagy a valószínűsége, hogy nem volt ilyen rangú személy a Perényiek között, akiről írott forrásadat ne maradt volna fenn. A 15. század folyamán az országbíró Perényi Péter az egyetlen országos tisztségviselő ezen a néven.⁵⁹

51 Dl. 75450

52 A Perényi család levéltára i. m. 540., 541., 542. Az ügyben együtt lépett fel a terebesi ágból származó János fiaival. A két ág 1430-ban kölcsönös örökösödési szerződést kötött egymással (A Perényi család levéltára i. m. 416.), melyet követően kölcsönösen beiktatták magukat egymás birtokaiba (Uo. 417–418.), a birtokok használata azonban továbbra is az egyes ágakat illette: „Miótán a feleket ...beiktatják az említett várak, tartozékok... birtokába, akkor mindegyik fél békésen megmarad annak birtokában, amit a rendelkezés és egyezés előtt is birtokolt.” Ezt követően ismétlődően közösen léptek fel fontos birtokügyekben, arra azonban, hogy a birtokok használatán osztoztak volna, nincs adatunk.

53 Dl. 70970; *Tringli I.* i. m. 190. Szikszót végül Beatrixtól kapja vissza 1490-ben költségeiért és szolgálataiért.

54 *Tringli I.* i. m. 190.

55 Gábor kamarásmesteri, István asztalnokmesteri tisztséget töltött be. *Engel P.* i. m. Perényi, Nyalábi

56 A Perényi család levéltára i. m. 626.

57 Uo. 728.

58 *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526.* Bp., 1998. 171. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az okleveles forrásokban a *magnificus* címet esetenként nem bárói rangú személyekre is alkalmazzák, így a terebesi ágból való Perényi János fia Péterrel (A Perényi család levéltára i. m. 545.) és nyalábi ágbeli ifjabb János fia Jánossal kapcsolatban (Dl. 70980). Ugyanez természetesen feliratos emlékek esetében sem zárható ki.

59 A század folyamán a nyalábi ágból két további Péterről tudunk. Perényi Miklós 1455–1461 között szereplő – törvénytelen – fia, valamint a birtok felét visszaszerző János 1476-ban szereplő fia. Kevesebb a valószínűsége annak, hogy másik ágból való személyt temettek volna el a nyalábi ág birtokán. A terebesi ágban szóba jöhető személy János tárnokmester 1455–1471 között szereplő fia. (*Engel P.* i. m. Perényi, Nyalábi)

Perényi Péter országbíró nevében az utolsó ismert oklevélkibocsátás 1423. június 25-én kelt Budán,⁶⁰ míg néhány nappal később, egy június 29-én, ugyanott kelt királyi oklevélben már néhainak mondják az országbíró.⁶¹ Mindenképpen megjegyzendő, hogy tavasz végén–nyár elején a király és tisztségviselői, köztük Garai Miklós nádor és Perényi Péter országbíró, kezdetben Kassán, majd Tokajban, Diósgyőrben és Egerben együtt tartózkodtak.⁶² Az országbíró a halál minden bizonnyal Egerben érhetette, ahol az udvar június 23–26. között tartózkodott. A sírkövön szereplő halálozási dátum egy része – a vizitáció ünnepe előtti hatodnap – ennek megfelelő: 1423. évben június 26-ára esett.⁶³ A halálozás tényleges éve és a sírkövön szereplő dátum eltérésének kérdése azonban továbbra is megválaszolatlan marad.

A történeti adatok és művészettörténeti párhuzamok alapján a sírkő elhelyezése az abaújházi templomban aligha lehet korábbi, mint 1460, a husziták által elfoglalt, majd zálogba került birtok felének Perényi János által való visszaszerzése és valószínűleg előbb történt, mint 1490, a birtokrész szintén általa történt első elzálogosítása.

Ha elvonatkoztatunk az évszám feloldhatatlannak látszó problémájától és a síremléket készítésének korában, a nagyjából 1460–1490 közötti időszak kontextusában kíséreljük meg értelmezni, leszögezhetjük, hogy az a rákerült felirattal a korabeli írástudó szemléllő számára nem volt alkalmas más személy, mint az országbíró Péter emlékének megjelenítésére. S ha figyelembe vesszük, hogy a birtokszerző, uradalomszervező, várépítő ős emlékének reprezentációja a birtokokat hosszú évek után visszaszerző család számára különösen nagy jelentőséggel bírt, ez a szempont még hangsúlyosabban esik latba.

Az egyenlő társbirtokossá vált Modrar-örökösökkel szemben különösen fontos lehetett a birtok feletti örökségi jog hangsúlyos megjelenítése, hiszen éppen a század közepének eseményei – egészen Szapolyai Imre birtokfoglalásáig és az azt követő törvénytelen ügyletekig – mutatták meg, hogy a politikai körülmények könnyen viszonylagossá tehetek bármiféle írott birtokjogot. Amikor a nagyidai uradalmat 1441-ben elfoglalták a husziták, s a Perényiek majd két évtizedre elvesztették a birtokokat, megtörténhetett, hogy az itteni templomi berendezésekkel a síremlékek is megrongálódtak.⁶⁴ A végül – fele részben – visszaszerzett birtokok feletti jogát az ifjabb Perényi János fia Jánosnak újra és újra bizonyítania kellett. Ebbe a törekvésbe feltétlenül beleillett a váruradalmat megteremtő, bárói rangú ős sírjának hangsúlyozott tisztelete, és ő az, akivel kapcsolat-

60 ZsO X. (1423). Összeáll.: C. Tóth Norbert. Bp., 2007. No. 876.

61 ZsO X. i. m. No. 901. Köszönjük C. Tóth Norbertnek, hogy Perényi Péter országbíró általa kutattott itineráriumának adataira felhívta figyelmünket.

62 A király és királyné: †Engel Pál–C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)* (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1.) Bp., 2005. 115. és 175.; Garai: máj. 10.–jún. 5.: Kassa (ZsO X. i. m. No. 669., No. 729.); Perényi: ápr. 26.–máj. 22.: Kassa (ZsO X. i. m. No. 461., No. 646.), jún. 10.: Tokaj (ZsO X. i. m. No. 777.)

63 *Szentpétery Imre: A kronológia kézikönyve.* Sajtó alá rend.: Gazda István. Javított és bővített kiadás. Bp., 1985. 159.

64 A templomok husziták általi kifosztása igen általános lehetett és előfordul a templomok pusztítása is (Tóth–Szabó P. i. m. 109.). A husziták által okozott károkról, bár az adat közhelyes és elfogult is lehet, mint fentebb láttuk, éppen a nagyidai uradalom kapcsán is hallunk.

ban a sírkő újrakészítése, illetve egy utólagos sírkőállítás – bármelyikről is van szó – a Perényi család részéről legkézenfekvőbb igény lehetett. Ennek az aktusnak a helyszíne pedig nem lehetett véletlen: a fentiek alapján felvethetjük, hogy Perényi Péter országbíró Abaújváron temették el. Ilyen megvilágításban valószínűnek látszik az a lehetőség, hogy a halálozási dátumban az évtizedekre utaló szám hiánya csupán a feliratkészítő hibája, s az országbírónak állított – igen egyszerű – utólagos síremlékről van szó.

A templom évtizedek óta folyó kutatása nyomán egy korábbi épületet felváltó, tekintélyes méretű, freskókkal díszített 15. század eleji templomépület bontakozik ki. Ha ez az újabb lelet arra mutat, hogy Abaújvár volt Perényi Péter országbíró temetkezési helye, akkor – bár az eredeti síremlék elpusztulhatott – a templom még nagyobb figyelmet érdemelhet, mint a Zsigmond-kori bárói reprezentáció emléke.

DAS GRABDENKMAL VON PETER PERÉNYI IN DER REFORMIERTEN KIRCHE VON ABAÚJVÁR

Zusammenfassung

Der Gegenstand unseres Aufsatzes ist ein neu gefundenes mittelalterliches Grabdenkmal aus Nordost-Ungarn, der wegen des grossen Unterschieds zwischen dem darauf geschriebenen Datum und der kunsthistorischer Datierung des Denkmals mehrere Fragen der Datierung und Identifikation darstellt.

An der ungarisch-slowakischen Grenze in der ehemaligen Komitat Abaúj liegt die Ortschaft Abaújvár. Der Dorf war seit 1394 Besitz der Familie Perényi, teil der Burgdomäne der Burg Nagyida (Velká Ida, Slowakei). Die heutige spätgotische Kirche der Ortschaft ist grösstenteils im frühen 15. Jh. erbaut worden und kann als eine repräsentative Bau der Familie Perényi angesehen werden. Bis 2008 war nur eine – seither verlorene – Grabdenkmal der Familie bekannt aus der Kirche.

Während der Ausgrabungen in 2008 wurde eine Grabplatte gefunden in der Mitte des Schiffes, sekundär verwendet in der Fussboden, mit dem Wappen der Familie Perényi auf einen Tartschenschild und darüber ein Stechhelm. Die Grabplatte ist oben durch zwei Spitzbogen mit Masswerk gekront. Die Inschrift nennt Peter Perényi, gestorben am 26 Juni 1403.

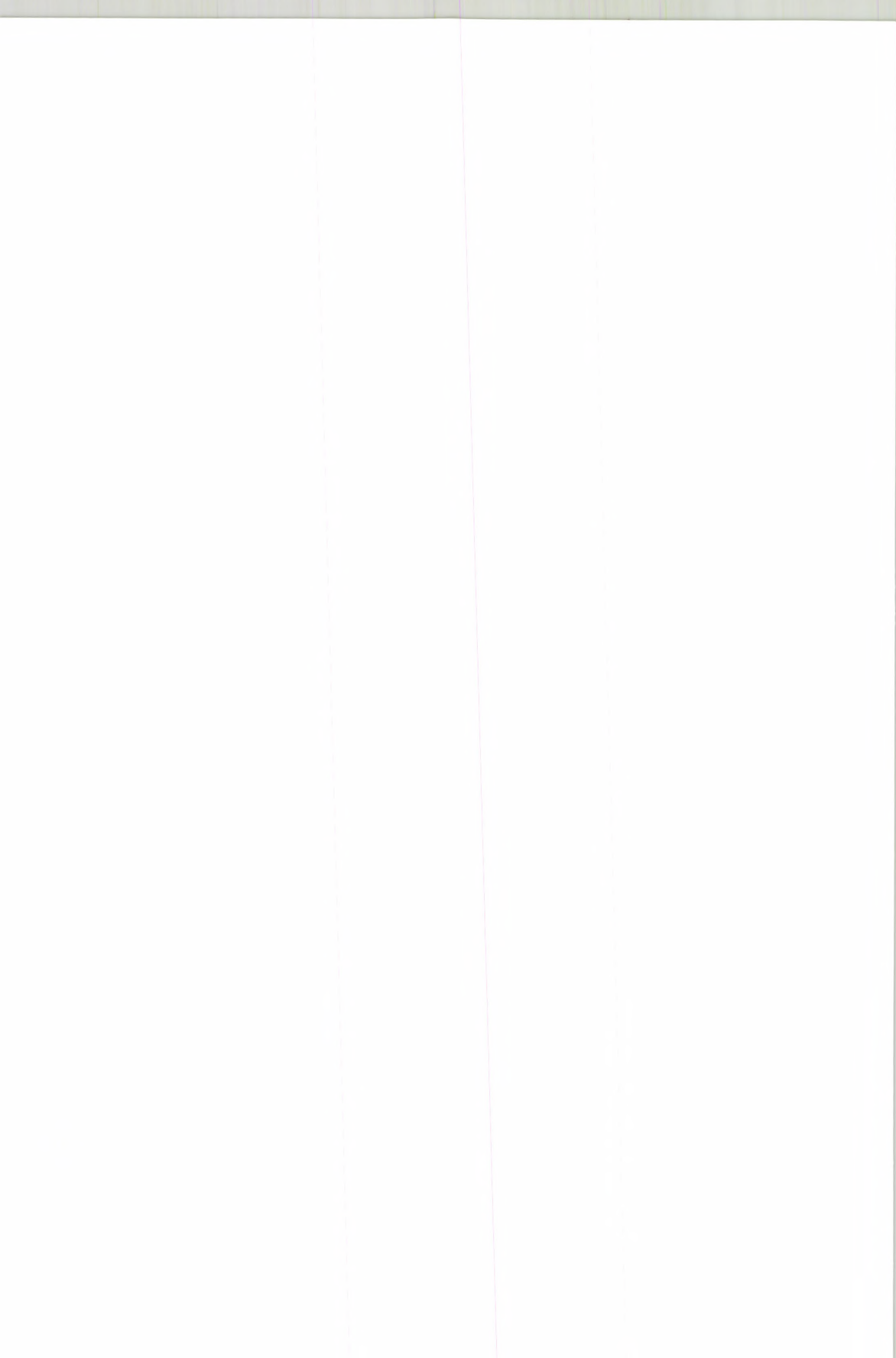
Anhand der kunsthistorischen Analogien kann der Grabdenkmal in den zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts datiert werden.

Die Familie Perényi verlor die Burgdomäne Nagyida durch den politischen Verwirrungen in 1441 und es gelang der Familie nach mehreren Anstrengungen nur in 1460, durch eine Ehe mit den Pfandhaltern, eine Bürgerfamilie, die Hälfte der Besitze wieder zu erhalten. Die Burg und der Domäne sind nach 1441 für eine Periode durch den Husiten besetzt worden.

Peter Perényi, Gründer der Burg und Burgdomäne Nagyida, der mit hoher Wahrscheinlichkeit eine bestimmende Rolle als Bauherr der spätgotischen Kirche in Abaújvár spielte, war Hofrichter des Königs Sigismund zwischen 1418–1423. Er starb nach den Urkunden zwischen 25 und 29 Juni 1423.

Die Rolle von Peter Perényi bei dem Bau der repräsentativen Kirche von Abaújvár und die annähernde Übereinstimmung der Sterbedaten liessen es annehmen dass es soll sein früherer Grab sein, der in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts durch eine neue, einfache Grabplatte versehen wurde und dabei man bei dem Hauen der Inschrift den Nummer der Jahrzehnten versehentlich ausgelassen hat.

Der ursprüngliche Grabdenkmal darf zwischen 1441–1460 – vielleicht durch den Hussiten – beschädigt worden sein. Eine Repräsentation des Grabes ihres wichtigsten Vorgängers kann in diesem Fall nicht nur als gnädiger, sondern auch als ein besitzpolitischer Akt der Familie interpretiert werden.

G. Héri Vera

SZEMELVÉNYEK A JANKOVICH-GYŰJTEMÉNY ARANY EMLÉKÉRMEIBŐL

Mind mennyiségében, mind minőségében igen nagy értékű gyűjtemény került 1839-ben a Nemzeti Múzeum birtokába. 1836-ban megtörtént a Jankovich-gyűjtemény jogi átruházása, a tényleges átvételre azonban csak 1839-ben került sor.¹ Az akkori anyag mennyisége 63000 könyv, 4000 oklevél, 1400 kódex, 1246 ötvöstárgy, 6000 pénz és érem, 124 festmény bekerülését jelentette.²

Jankovich Miklós (vadasi és jeszeniczei, Pest, 1773–Pest, 1846) igen jómódú és hazafias érzelmű nemesként már 1820-ban javasolta József nádornak, hogy az ő gyűjteményét vásárolja meg az alakulóban lévő Nemzeti Múzeum számára, tekintve, hogy akkorra ő maga már eladósodott sorozatos műtárgyvásárlásai miatt. Az 1825. évi országgyűlés azonban lényegesen fontosabb, a nemzet önállóságát biztosítandó kérdéseket tárgyal, ezért a műtárgyvásárlás kérdése nem volt időszerű.

Jankovich Miklós igen korán a műgyűjtésben találta meg élete hivatását. Jóllehet ígéretes hivatalnoki pálya állt előtte, ő inkább – a hazafias, történelmi szempontokat figyelembe véve – a magyar nép irodalmi, művészeti, hadi, tárgyi dokumentumainak összegyűjtését tartotta fontosnak, bizonyítandó, hogy „senkinél nem vagyunk alább valók”.

A gyűjtemény tárgyainak felsorolásából nyilvánvaló, hogy Jankovich számára a könyvek, kéziratok gyűjtése volt az elsődleges. Ezek bizonyították számára, hogy a magyar nép olyan szellemi értékekkel rendelkezik, melyek méltóvá teszik, hogy Európához tartozzon. A többi, nem papír alapú tárgy – véleményem szerint – vagy dekorativitásánál fogva keltette fel érdeklődését, vagy valóban szorosan kapcsolódott a magyar történelemhez, mint például a fegyverek, vagy a fejedelmi, egyházi ékszerek. Stílus tekintetében a reneszánsz és korai barokk művészet állt közel hozzá.

A magyar történelemhez szorosan hozzátartozik a pénzkibocsájtás, pénzverés. A 19. században a pénz- és éremgyűjtő tevékenység már élénk volt Magyarországon. Igen tekintélyes gyűjtemények jöttek létre a század közepére. A múzeumalapító Széchényi Ferenc 2675 darabos gyűjteményén kívül a több ezer darabos Viczay és

1 *Huszár Lajos*: Jankovich Miklós numizmatikai tevékenysége. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). (Művészettörténeti Füzetek 17.) Szerk.: Belitska-Scholtz Hedvig. Bp., 1985. 82–98. 91.

2 Magyar Múzeumi Arcképcsarnok. Főszerk.: Bodó Sándor–Viga Gyula. Bp., 2002. 421.

Festetich gyűjtemények, Bruckenthal 16000 éremből álló gyűjteménye,³ és több feldolgozás is segíthetett a tájékozódásban.⁴ Ezek élénk numizmatikai életet jelentettek. Maga Jankovich is folytatott numizmatikai tudományos írói tevékenységet, és a század közepére a numizmatikai szellemi élet központi alakjává vált.⁵

A numizmatikai gyűjtemény „ércértéke 2200 aranyra becsültetett” amikor a Nemzeti Múzeumba került.⁶ A mára nehezen kezelhető leltárakból kiderül, hogy 6020 példányból állt az éremgyűjtemény. Ebben szerepel antik és magyar pénz, valamint kevés számú emlékérem. A teljes anyag megoszlása: 978 arany, 4987 ezüst és 55 rézérem.

Az arany emlékérmeket tekintve időrendben a legkorábbi a Bécs ostromára (1529) tervezett és kibocsátott úgynevezett „szükségpénz” volt. A török ostromra felkészülő város számára a bécsi pénzverő arany- és ezüstpénzeket bocsátott ki az addig forgalomban lévőkkel azonos súly- és vásárlóértékben. Természetesen lényegesen puritánabb éremképekkel, de jelölve az alkalmat, melyre az érem, illetve pénz készült. Jankovich példánya a legkisebb súlyú, dukátnak megfelelő érem.

A magyar emlékérem-művészet történetében Hunyadi Mátyás uralkodása volt a kezdet. Számára itáliai művészek – a korszak portréművészetének megfelelően – korrekt portrémintázással, öntött érmeiket alkották. A technikai változást az hozta magával, hogy a 16. században a pénzgazdálkodás igényei miatt megjelentek a tallér címletek a pénzverésben. Ez viszont azt is jelentette, hogy a tallér 28 grammnyi kiveréséhez nagyobb átmérőjű, legalább 30–40 mm lapka szükséges. Ekkora felületen több ábra, nagyobb arckép, több dekoráció kapott helyet. Így keletkezettek az első magyarországi vert emlékérme a körmöcbányai pénzverőben. A műhely maga szoros kapcsolatot tartott a Hall-i pénzverdével, így nyilván nem a Mátyás király számára alkotott nagyméretű öntött érme, hanem a kisebb átmérőjű, a pénzek súlyának megfelelő, vagy annak többszörösét képező vert érme lettek mérvadóak.

A legkorábbi, datált és egykorú eseményre kibocsátott sorozat II. Lajos magyar királyi koronázására mintázott érem kilenc variációja, ismeretlen mester műve.⁷ Ezek előlapjukon II. Ulászló fiktív portréját, hátlapjukon a gyermek Lajos párnán ülő alakját ábrázolják. A változatok annyiban jelentkeznek, hogy a köriratban különfélek a rövidítések és a dekorációk. Ezeket a megoldásokat használhatta fel Wolfgang Guglinger, aki a körmöci verde „Stadtschreibere” volt 1525 körül.⁸ Az előlapi ábrázolás azonos a korai ismeretlen mester munkájával, a hátlapi, csak szöveget tartalmazó oldal lehetett Guglinger

3 Huszár L. i. m. 84.

4 Rupp Jakob: Magyarország ekkorig ismeretes pénzei. II. Buda, 1846.; (*Schönvisner*) Catalogus numorum Hungariae ac Transilvaniae instituti nationalis Széchényiani. Pest, 1807–1810.; *Schoenvisner, Stephanus*: Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus. Buda, 1801.

5 Huszár L. i. m. 88.

6 Szimneyi József: Magyar írók élete és munkái. V. Bp., 1897. 380.

7 Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn. Bearbeitet: Lajos Huszár und Béla von Procopius. Bp., 1932. Nr. 1–9.

8 Huszár Lajos: Körmöcbányai éremvésők és emlékérme a XVI–XVII. században. (1500–1650) Doktori értekezés. Numizmatikai Közlöny 26–27. (1927–1928) 72–121.

saját ötlete, aki hivatalnok lévén, alig valószínű, hogy alakos ábrázolásra vállalkozott volna. (1. kép) Huszár szerint a három hátlati szöveges megoldás Christoph Fuessl munkája lehetett 1544-ben, aki Guglinger kérésére készíthette az új hátlati változatokat. A korszakra egyébként jellemző volt, hogy magas rangú hivatalnokok a verde nyereségéből a maguk számára érmet rendelhettek. II. Lajos 1525-ös lovas érmének mestere ma is ismeretlen, bizonytalan, ki és milyen alkalomra készítette.⁹

1. kép
Buda 1541-es elvesztése. Ltsz.: J. 1058.
(Fotó: Gedai Csaba)

A magyar történelem és Erdély történetének egyik tragikus alakja volt Báthori Zsigmond, a család somlyai ágának leszármazottja (1572–1613). 1588-ban kezdett uralkodni, amikor nagykorúvá minősítette az erdélyi országgyűlés.¹⁰ Udvarának egy része a törökellenes politikát, más része az inkább velük megegyezésre törekvőt támogatta. A tizenöt éves háború kezdetén a jezsuiták neveltje előtt felcsillan a remény, hogy részt vehet a török kiűzésében. Önhatalmúlag csatlakozott a törökellenes ligához, azonban az erdélyi országgyűlés – ahol a török orientáció hívei voltak éppen többségben – leszavazta a csatlakozást. A fejedelem lemondott, de a háborúpártiak visszahívták, és kegyetlenül leszámoltak az ellenzékkel. Báthori 1595 januárjában szövetséget kötött a Habsburgokkal, amelynek megszilárdítása érdekében hites társul kapott „egy Habsburg Házból való hercegisasszonyt”.¹¹ Az 1596-os év azonban sorozatos kudarcokat hozott, Mária Krisztiánával kötött házassága sem sikerült. 1597 januárjában Prágában felajánlotta lemondását Rudolf császárnak, és bejelentette válási szándékát. A hosszan tartó tárgyalások eredményeképpen Rudolf megkapta az Erdély feletti uralmat, Báthory pedig két sziléziai hercegséget, évi 50000 forint járadékot és az Aranygyapjas Rendet.¹² A rendjel elnyeréséről Jankovich maga is ír a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóiratban, bár szerinte Báthorit még a hadba lépése kapcsán érte a magas kitüntetés, de nem volt módja átvenni a harcok miatt, így erre csak Rudolfal való személyes találkozása – immáron a lemondásával kapcsolatban – során nyílt mód.¹³ Az elnyert díj emlékére kibocsátott érem esztétikailag a legkevésbé sem méltó az esemény jelentőségéhez. (2. kép)

9 Medaillen- und Plakettenkunst i. m. 41–44.

10 *Oborni Teréz*: Erdély fejedelmei. Bp., 2002. 47.

11 Uo. 50.

12 Uo. 55.

13 *Jankovich Miklós*: Báthory Szigmondnak, Felső-Ausztriai Ház Vajának, első Magyar Aranygyapjas Vitéznek eddig ismeretlen Éreklýéje (Medaigle). *Tudományos Gyűjtemény* 3. (1819) 10. sz. 3–41.

2. kép
Báthori Zsigmond, 1598.
Ltsz.: J. 573.
(Fotó: Gedai Csaba)

A III. Ferdinánd német-római császárrá való megválasztására kibocsájtott érem már része lehet annak a sorozatnak, melyet koronázási éremnek tisztelhetünk szinte II. Lajos koronázása óta.¹⁴ Ferdinánd jelmondata a „Justitia et pietate”, amely elvet a békére törekvő és kötelességtudó uralkodó igyekezett megvalósítani.¹⁵ Császárrá való megválasztását ünneplő érmen látható mérleg, kard és jogar ugyanezt a szándékot fejezi ki és a másik jelmondat, „Firmamenta regnorum” is ugyanezt a törekvést vallja. (3. kép)

3. kép
III. Ferdinánd
német-római császárrá koronázása, 1636.
Ltsz.: J. 466.
(Fotó: Gedai Csaba)

A magyar történelem egyik legjelentősebb katonai vállalkozása Buda visszavívása volt 1686-ban. Nemcsak az ország fővárosának visszaszerzéséről volt szó, hanem a török hatalom gyengesége is bebizonyosodott, így elérhető közelségbe került a törökök Európából való kiszorításának lehetősége. A nagyszabású hadjáratsorozat nyilvánvalóan csak nemzetközi összefogással volt megvalósítható. Szinte egész Európa érdekelt volt a győzelem kivívásában, az események utáni érdeklődés fokozódott, így a tömegtájékoztató eszközök, mint a röplap és az érem fontossága sokszorosíthatóságuknak köszönhetően megnőtt. A várt győzelemre kibocsájtott éremmennyiség igen nagyszámú volt. Gohl Ödön, a művek ismertetője összesen 160 típust és változatot közölt.¹⁶ Ezek között főleg német kibocsájtású példányok találhatók. Az egyetlen magyarországi termék a körmöcbányai verde vésnökének, Christian Hermann Roth von Rothenfels-nek a műve. A két méretben kibocsájtott érem arany és ezüst változatban jelent meg, az arany 5 és 10 dukát súlyban. (4. kép) Az éremkép kissé zavaros, a Lipót quadrigáját húzó lovak alakja majdnem kivehetetlen, a háttérben a vár szintén alig felismerhető,

14 Az újabb szakirodalom ezeket az érmeket nem is tekinti a szó szoros értelmébe vett koronázási érmeknek, hanem csak ún. Gnademedaille-nek nevezi, l. Winter, Heinz: Glanz des Hauses Habsburg. Die habsburgische Medaille im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums. Wien, 2009. 78. 51.

15 Habsburg Lexikon. Szerk.: Brigitte Hamann. Bp., 1990. 99.

16 Gohl Ödön: Budapest emlékérméi. I. rész: Buda 1686-iki visszavételének emlékérméi. Bp., 1899.

a pontozott technikával kidolgozott veretű pedig lazává és bizonytalaná teszi a látnivalót. Teljesen hiányzik a térbeliség megjelenítése, nem a legsikerültebb példány a nagy győzelmet megörökítő műalkotások között. A budai győzelem után elérhető céllá vált a török egész Európából való kiűzése.

4. kép
Buda visszafoglalása, 1686.
Ltsz.: J. 263.
(Fotó: Gedai Csaba)

A nagy jelentőségű esemény után a központban az alkotmánymódosításhoz szükséges két alapvető probléma rendezése állt, az örökös királyság vagy választó királyság törvénybe iktatása és az Aranybulla ellenállási záradékának megszüntetése. A hosszadalmas tárgyalások eredményeképpen törvényerőre emelkedett az örökös királyság, és 1687. december 9-én magyar királlyá koronázták I. Lipót 9 éves fiát I. József néven. (5. kép) A magyarországi nemesség számára viszont pozitív döntés volt, hogy a töröktől továbbiakban visszafoglalt területeket Magyarországhoz csatolják, és a nemesi földbirtok oszthatatlanságát, azaz a hitbizományt törvénybe iktatták.¹⁷

5. kép
I. József
magyar királlyá
koronázása,
1687. Ltsz.: J. 300.
(Fotó: Gedai Csaba)

A magyar történelemben – mint katona – viszonylag csekély szerepet játszott Steinville tábornok, igaz nem is katonai eredményei miatt vált ismertté. Gróf Stephan Steinville szerepe a császári hadseregben bontakozott ki, elsősorban a Rákóczi szabadságharc idején. Amikor a császári sereg Erdélyben átvette a hatalmat, ő volt a sereg főparancsnoka.¹⁸

17 Magyarország története 1686–1790. I. Főszerk.: Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 86–87.

18 Erdély története. II. 1606–1830. Szerk.: Makkai László–Szász Zoltán. Bp., 1986. 917.

Steinville-t inkább politikai szervező képessége, de főleg az erdélyi fémhányák értékének felismerése tette ismertté. Saját maga is működtetett arany- és ezüsbányákat, például Zaránd megyében. Nem véletlen, hogy minden, az ő emlékére készült érmen több bányászati szimbólum is látható.¹⁹ A bemutatott érme szerint Gyulafehérvár erődítésének tönkremenetele után egy új várrendszer kialakításának alapkövét tette le. (6. kép)

6. kép
Steinville gróf érme
a Gyulafehérvári vár alapítására, 1714.
Ltsz.: J. 1125. (Fotó: Gedai Csaba)

Savoyai Jenő (7. kép) szerepe viszont közismert a magyar történelemben. A zseniális katona francia származású volt, Soissons grófjaként született. Habsburg szolgálatba lépve fokról-fokra nyilvánult meg katonai zsenije. A török háborúkat végigküzdvé megérthette a legfontosabb célt, a Magyar Királyság területi egységének helyreállítását.²⁰

7. kép
Savoyai Jenő, é. n.
Ltsz.: J. 444.
(Fotó: Gedai Csaba)

A reneszánsz művészet az ember értékét, önérzetét volt hivatva megjeleníteni. Ennek szellemében tehetséges emberek, költők, írók, művészek, nagy hadvezérek portréit mintázták meg festményeken, szobrokon és érmen. Nem véletlen, hogy Európa uralkodói is fontosnak tartották tetteik megörökítését, hiszen a személyiséghez fűződő

19 Szemán Attila: Gróf Steinville István generális bányászati érme. In: In Memoriam Ludovici Huszár. Szerk.: Bíró Sey Katalin–Buza János–Csoma Mária–Gedai István. Bp., 2005. 242–254. 243.

20 Nagy László: A török világ végnapjai Magyarországon. Bp., 1986. 274.

siker igazolja az uralkodó tehetségét, rátermettségét. Az uralkodó első nyilvános szereplése a koronázás. Nálunk II. Lajos koronázására, 1508-ban kibocsátott érmekek voltak az első példányok, de ezek még nem ábrázolhatták az uralkodó portréját (mely a reneszánsz törekvések fontos velejárója) hiszen kicsi gyerek volt. Európa többi államában is az uralkodó koronázására, majd későbbi tetteinek hírül adására igen hatásos eszköz volt az emlékérme. A koronázási érmekek kibocsátásának gyakorlata tehát igen korán, a 16. századtól ismeretes.

XIV. Lajos érzett rá igazán az érme propagandahordozó szerepére, sokszorosíthatósága és viszonylagos olcsósága miatt, ezért kialakította a Francia Akadémiával a „Metallique d’Histoire” intézményét.²¹ Ennek lényege, hogy a király minden fontos tettet, a vele és családjával kapcsolatos eseményeket érme is hirdethesse, koronázását, házasságát, gyermeke születését, de a politika minden fontos mozzanatát örökítsék meg érmeeken. Az Akadémia megszabta a szövegeket és a felhasználható jelképeket, motívumokat. A 17. század Európájában volt mit megörökíteni. Az egész évszázad háborúkkal volt terhes, a békekötések pedig csak pillanatnyi megnyugvást jelentettek.

A Habsburg uralkodók is felismerték az érme propagandaszeropét, s ha nem is olyan következetesen, mint a francia uralkodó esetében, Mária Terézia uralkodása alatt is megvalósult egy bizonyos „metallique histoire”. A saját királyi koronázásain túl gyermekei születését, azok házasságát, esetleg halálát, olyan politikai tevékenységüket, mint magyarországi, vagy külföldi utazásaik, nem beszélve a birodalom folyamatos igazgatását befolyásoló betegségéből való felgyógyulást is fontosnak és megörökítendőnek tartották a közélet számára. (8–12. képek)

8. kép

Mária Terézia ún. „Gnadenedaille”, é. n.

Ltsz.: J. 297.

(Fotó: Gedai Csaba)

21 Menestrier, Claude Francois: Histoire du roy Louis le Grand par les Medailles, Emblemes, Deuises, Jettons, Inscriptions, Armoiries et autres Monumens Publics. Paris, 1691.

9. kép
II. József és Erzsébet házassága, 1760.
Ltsz.: J. 1067.
(Fotó: Gedai Csaba)

10. kép
Mária Terézia
himnlőből való felgyógyulására, 1767.
Ltsz.: J. 424.
(Fotó: Gedai Csaba)

11. kép
Mária Terézia
a Szent Jobb hazahozatalára, 1771.
Ltsz.: J. 49.
(Fotó: Gedai Csaba)

12. kép
Mária Terézia és II. József Lengyelország
felosztása nyomán megkapja
Galiciát és Lodomeriát, 1773.
Ltsz.: J. 1138.
(Fotó: Gedai Csaba)

A barokk éremművészet kiemelkedő alakjai dolgoztak számára. Apja, és uralkodásban előde, III. (VI.) Károly a birodalom pénzverdéinek megreformálásával és koncentrációjával technikailag is ellenőrizhette a verdék munkatársainak tevékenységét. Daniel Warou, Mattheus Donner, Aloisus Wideman, Carl Hoffmann a korszakban nem csak kiemelkedő vésnökök voltak, hanem Donner például kiváló szobrász is.

A gyűjtemény időben ezután következő példányai már csak a magyarországi politika legjelentősebb eseményeinek emlékét őrző érmek, uralkodó koronázása, vagy esetleg házasságkötése. Az eddig felsorolt érmek bizonyosságot adhatnak arról, hogy Jankovichot az emlékéremgyűjtés területén semmiféle szisztéma nem vezérelte. Feltehetően a jóval rendszeresebb pénzgyűjtés hozadékai lehettek ezek a művek. Ezért a következőkben felsorolt példányok nem sorolhatók a magyar történelem fontosabb eseményeihez.

13. kép.
Ún. „Judenmedaille”
Szent Erzsébet arcképével, é. n.
Ltsz.: J. 528.
(Fotó: Gedai Csaba)

14. kép
Weiss „Albinus” Mihály
brassói városbíró, 1612.
Ltsz.: J. 525.
(Fotó: Gedai Csaba)

A „Judenmedaille” érem sorozatot (13. kép) II. Rudolf császár és király uralkodásához kötik.²² Ezek szerint Rudolf prágai tartózkodása alatt volt a városnak egy igen híres zsidó ötvösök által lakott utcája. Itt készültek a magyar történelem hősi alakjait ábrázoló érmek is vert vagy öntött kivitelben. A nagyon kis példányszámban készült érem sorozat mesterei túlélhették Rudolf uralkodását, mert még II. Ferdinánd és felesége uralkodásának kezdetére is készült itt érem.

Az „Albinus” Weiss Mihály²³ halálára kibocsátott érem (14. kép) mondhatni unikális az éremgyűjteményben. Maga a személy kiváló képességű szász férfi volt, aki Heidelbergben végzett tanulmányai után Rudolf diplomatájaként tevékenykedett, majd visszament Erdélybe, ahol Brassó bírója lett. Báthori Gábor szászellenes politikája

22 Bernhart, Max: „Judenmedaillen”. Archiv für Medaillen- und Plaketten-Kunde 3. (1921–1922) 115–123.

23 Életrajzát l. Magyar Nagylexikon. 18. Unh–Z. Szerk. biz. elnöke: Vizi E. Szilveszter. Bp., 2004. 656.

15. kép
Körmöcbányai „Barátságérem”, é. n.
Ltsz.: J. 957. (Fotó: Gedai Csaba)

nyilvánvalóan szembeállította az egyébként is sok negatív tulajdonsággal rendelkező fejedelemmel. Báthori haddal szerezte meg Nagyszebent, az ellene fellépő szászok vereséget szenvedtek. A veszített csata után a menekülő Weisst a fejedelem hajdúja ölték meg. Az érme nem ábrázol portrét, de magán viseli az erdélyi éremművészet növényi motívumokat gazdagon felhasználó stílusát. A Rákóczi fejedelemségét ünneplő típuson kívül csak a Steinville tevékenységét őrző érme az, ami Erdély történetére vonatkozik. Megkockáztatnám, hogy a Báthori Zsigmonddal kapcsolatos pénz- és éremgyűjtés következtében, de nem tudatos gyűjtés eredményeként került a kollekcióba.

Érdekesség lehet a Körmöcbányán kialakult típusok közül az úgynevezett „Barátságérem” és az amulettként tisztelt „Szent György érme”.²⁴ Az úgynevezett „Barátságérem” a 16. századi biblikus érmek egyik típusa. Ezek az érmek a Biblia Pauperum tanítására épültek, egyik oldalon Ószövetségi, másik oldalon annak megfelelő erkölcsi tanúságú Újszövetségi jelenettel. Jelen esetben Dávid és Jonathán legendás barátsága az egyik oldalon, intelem a másik oldalon. (15. kép) A Szent György érmek története kissé kalandosabb. György maga katonatiszt volt az ókori Rómában, 313-ban halt vértanúhalált. A 16. században a Mansfeld grófok pénzein szerepel a sárkánnyal küzdő hős képe. A hátlapi megoldás, a tengeri viharral küzdő Jézus viszont a pápai érmek gyakori hátlapi ábrázolása volt. Nálunk legkorábban a körmöcbányai Muschinger Vince egy érmének hátlapján jelent meg 1618-ban. Utána a Róth család véste az újabb Szent György érmeket, (16. kép) melyek azért válhattak amuletté, mert állítólag egy katona a kabátjában őrizte, s így nem fogta őt a neki szánt gyilkos golyó. A felsorolt érmek nem mutatnak sem esztétikai igényt, sem történelmi következetességet.

Érdekes, hogy a Guglinger-féle, Buda elvesztésén kesergő arany érmeket Jankovich még begyűjti, de az utána következő történeti vonatkozású arany érmeket nem. Véleményem szerint Jankovich jobban értékelte az irodalmi, szinte dokumentációnak

16. kép
Körmöcbányai
Szent György érme, é. n.
Ltsz.: J. 12.
(Fotó: Gedai Csaba)

24 Huszár Lajos: Szent György érmek. Bp., 1946. 16.

tekinthető műtárgyak gyűjtését, jöllehet az ötvösgyűjtemény is igen gazdag. Igen nehéz az egykorú leltárkönyvekben eligazodni. Az ötvöstárgyakkal kezdődik a leltár, majd 10 tétel után következnek Báthori Zsigmond és I. Lipót pénzei. Utána római vere-tek, Valentinianus, Faustina, Heraclius pénzei, majd Luxemburgi Zsigmond, és Mátyás pénzérméi. Nem véletlen, hogy az ötvösgyűjteményét kezelő szakértő kolleganóm azt írta némely tárgyáról, hogy a leírások alapján nem azonosítható.²⁵ Ugyancsak a gyűj-temény igen jó ismerője azt is megjegyezte, a leltárban felsorolt numizmatikai tárgyak kapcsán: „Elég sok ezek közül soha nem került múzeumba.”²⁶

A Múzeum éremgyűjteménye számára mégis igen nagy nyereség volt Jankovich hagyatéka, hiszen az emlékérem műfajon kívül különleges és ritka pénzek is kerültek a gyűjteménybe. A pénzérmék közül sajnos biztonsággal többnyire csak az aranyvere-tek azonosíthatóak. Az elkövetkező évek során remélhetőleg lesz lehetőség a Jankovich gyűjtemény Múzeumba került aranyérméinek teljes közzétételére.

A közölt érmek katalógusa

1. Buda 1541-es elvesztése

E: ❁ LVDOVICVS ❁ FILIVS ❁ R ❁ VNGA ❁ I ❁ BOHEMI ❁ 1508, a mezőben párnán ülő koronás gyermek. Lent ❁ CORONATVS ❁.

H: ❁ 1544 ❁ / ❁ BUDA ❁ / POTENS ❁ ET ❁ / PANNONV ❁ GENS ❁ / MARTIA ❁ REGNI ❁ / QVOD ❁ FVIT ❁ ESSET ❁ / SI ❁ VIVERET ❁ ISTE ❁ / ❁ PVER ❁.
Alatta nagy távolságra V – bányászsapka – G monogram. (Wolfgang Guglinger)

Christoph Fuessler műve (Huszár Lajos szerint).

Arany, 30 mm, 17,06 g

MNM Ét. Jankovich 1058.

Irodalom: *Weszerle* B. XVI. t. 3., *Gumowski* 38. IX. t. 36., HP 41., HTÉ 1. 205.

2. Báthori Zsigmond, 1598.

E: ❁ SIGISMVN: D: G: TRAN: MOL: WAL: TRANSAL: S: R: I: PR, a mezőben páncélos mellkép balra.

H: fent stilizált korona, körben: · PAR: REG: HVN: DOMI: AV· VEL: E: ET · SI: CO: 1 · 5 · 9 · 8, a mezőben Aranygyapjas rend láncával keretezett Báthori címer a kétfejű sas mellén.

Ismeretlen mester.

Arany, 35 mm, 34,91 g

MNM Ét. Jankovich 573.

Irodalom: *Weszerle* D. IV. t. 1.

25 *Kiss Erika*: Jankovich Miklós gyűjteményeinek leltárkönyvei a Magyar Nemzeti Múzeumban. I. Kora újkori ezüstművek. *Folia Historica* 27. (2010–2011) 5–38. 5–7.

26 *Mravik László*: Jankovich Miklós és a magyarországi műgyűjtés a 19. század első felében. In: Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Szerk.: Mikó Árpád. Bp., 2002. 341–399. 347.

3. III. Ferdinand német-római császárrá koronázása, 1636.

E: FERDINAND: III / HVG: ET BÖH: REX / CORON: IN REG: / ROMANOR: / XXX.
DECB: / MDXXXVI, felette császári korona, az egészet olajág koszorúzza.
H: REGNORVM – FIRMAMENTA ·, kétkarú mérleg felette kereszt, mögötte keresztbe
tett kard és jogar.

Ismeretlen mester.

Arany, 26 mm, 6,29 g

MNM Ét. Jankovich 466.

Irodalom: Széchenyi I. 177. 5. (ezüst); Welzl 7120, Montenuovo 798.

4. Buda visszafoglalása, 1686.

E: fent félkörben: IBIT FAVORE DIVINO · LEOPOLDI INDVSTRIA BAVARI VI · ET LOTHARINGI.
A győzedelmes uralkodó zászlókkal díszített quadrigában szemben, a lovak mellett bal-
ra két török, jobbra egy címerpajzsot tartó puttó. Fent jobbra felhők között Isten szeme,
lent eltaposott félhold és CHR monogram.

H: fent félkörben: AVSTRACIS BVDA VRBS. AQVILIS. SVBSTERNITVR ARMIS, Buda várá-
nak ostroma. A vár meseszerű, sok szervesetlen torony és bástya, előtérben ágyú állások,
sátrak, lovas katonák. A háttérben a Gellért-hegy. Fent kiterjesztett szárnyú sas, egyik
karmában kard, másikkal villámokat szór a várra. A szelvényben: I · A · VIECHTER · D ·
G · / MO: C · CAMERG ·

Christian Hermann Roth von Rothenfels műve.

Arany, 37 mm, 17,23 g

MNM Ét. Jankovich 263.

Irdalom: *Gohl*, BUE 37., HP 152., STPL II. 1771., HTÉ 2. 482.

5. I. József magyar királlyá koronázása, 1687.

E: Fent szalagon: DIE SEGEN KOMEN AUF DAS HAUBT IOSEPHS. GEN. 49. Két ol-
dalról két anygalka hosszú rúdon koronákat és babérszörűket tart a fiatal király jobb-
ra néző, fedetlen fejű, római ruhás mellképe fölé. Lent G. H. monogram.

H: félkörben fent: DO IOSEPHO PARTEM QUAM TULI DE MANU HOSTIS IN
GLADIO. GEN. 48. Háttérben balra PRESVRG., alatta Pozsony, jobbra OFEN, alatta
Buda látképe. Középen I. Lipót római viseletben átadja a magyar koronát a gyermek
Józsefnek.

A szelvényben IOSEPHVS PRIMVS IN INFERIORI / ATQVE SVPERIORI HVNGARIA REX / PIVS ·
AVGVSTVS · ARCH: / DVX AVSTRIAE · / LGL · monogram.

Peremén: + DABO IOSEPHO · ET SEMINI · EIVS · TERRAM HANC IN POSSESSIONEM
· SEMPITERNAM · GEN · 48 ·

Előlap Georg Hautsch, hátlap Lauffer műve.

Arany, 45,5 mm, 65,25 g

MNM Ét. Jankovich 300.

Irodalom: Széchenyi I. 260. 6. 48. t. 4. (ezüst), *Weszerle* C. XVIII. 5., *Gohl* 1917. 9. 9., *Gohl*, BUE 115.

6. Steinville gróf érme a Gyulafehérvári vár alapítására, 1714.

E: félkörben: ST · CASTAINVILLE · S · C · M · CONS: BELL: EQVIT: GEN: CATAPHR: COL · ET GEN: COMM: IN TRANSILVA.; katonai ruhás Minerva áll jobbra, lándzsát és pajzsot tartva, a háttérben a bányavidék látképe. Szelvényben: MINERA § CVRII © LIS ☉ NEQ₃ † TVRNI / MOX ALBAE · CÖEPTI · CAVSA · / LABORIS · ERAT · / · C · H ·

H: félkörben: ANNO · QVO · GENERALIS · ERAT · CoMENDANs IN TRANSILVANIa, a szelvényben: CONDITVR · ALBA · CAPVT · REGNI · QVAE · IVLIA / QVONDAM · A · STAINVILL · LAPIS · EST · QVI / DACCICA · RVDERA · DEVAE · RESTAVRE · / PARAT · DE QVO CSICK · SERREDA / PLAVDET ·, a gyulafehérvári vár látképe.

Carl Hoffmann műve.

Arany, 54 mm, 83,48 g

MNM Ét. Jankovich 1125.

Irodalom: *Weszerle* G. 33. t. 3., *Resch* 23. 69. t. 113., HP 214.

7. Savoyai Jenő, é. n.

E: EUGEN · FRANC · P · SAB · DUX EXERC · ET VIC · IN ITAL ·, portré jobbra, vállánál lent R monogram.

H: fent félkörben: ET PACE ET BELLO ·, középen Herkules szemben álló alakja.

Benedict Richter műve.

Arany, 32,5 mm, 27,71 g

MNM Ét. Jankovich 444.

Irodalom: Eugenius in Nummis 250.

8. Mária Terézia ún. „Gnadenmedaille”, é. n.

E: MARIA · THERESIA · D · CAR · CAES · FIL · HUNG · & BOH · REX · ARCH · AUST., a királynő mellképe jobbra, vállánál M · DONNER F · mesterjegy.

H: félkörben: IUSTITIA ET CLEMENTIA, a mezőben kétfarkú, koronás cseh oroszlán két hátsó lábán állva balra, egyik mancsában kettős kereszt, a másikat Ausztria címerpajzsára teszi.

Matthaeus Donner műve.

Arany, 79×60,5 mm, 100,43 g, díszes füllel.

MNM Ét. Jankovich 297.

Irodalom: Széchenyi I. 343. 28. 61. t. 14. (ezüst), Schaumünzen 41 XXXI. (*Gohl* 1917. 16. ezt cseh koronázási éremnek tartja.), *Holzmaier* 26.

9. II. József és Erzsébet házassága, 1760.

E: IOSEPH · A · A · ELISAB · BOVRB · PHILIP · HISP · INF · FILIA, mellképük jobbra, válluknál A · W · monogram.

H: fent félkörben: FELIX CONNVBIVM, a mezőben szárnyas Genius egyik kezében fáklyával oltáron lévő áldozatot gyűjt meg, másik kezében két koszorú. A szelvényben: CELEBRAT · VINDOB · / VI · OCT. MDCCLX.

Anton Franz Wideman műve.

Arany, 28 mm, 10,38 g

MNM Ét. Jankovich 1067.

Irodalom: Széchenyi I. 368. 104., Schaumünzen 181. CXLIV.

10. Mária Terézia himlőből való felgyógyulására, 1767.

E: M · THERESIA · D: G · – R · IMP · HU · BO · REG · a királynő özvegyi fátylas mellképe jobbra.

H: fent félkörben: DEO CONSERVATORI AUGUSTAE · A vezeklő ruhás királynő oltár előtt balra térdel, kezében füstölővel, a szelvényben: OB REDDITAM PATRIE / MATREM 22 · IVLII · / 1767 ·.

Ismeretlen mester.

Arany, 25 mm, 4,38 g

MNM Ét. Jankovich 424.

Irodalom: vö. Széchenyi I. 382. 153–154. 65. t. 53.

11. Mária Terézia a Szent Jobb hazahozatalára, 1771.

E: * DEXTERA B · STEPHANI REGIS ET CONFESSORIS GLORIOSI, középen a Szent Jobb koronás, díszes ereklyetartóban.

H: fent és lent girlandos díszítmény, közötté 10 sorban: QUAM / AB A · MXC · AD MDXXVI · / IN HUN · TUM RAG · / ULT · II · SEC · CULT · / IOS · II · ET M · THER · AUG · / MDCCLXXI · XXIX · MAI · RECVP / ET · POST · IX · DIE · DEVOT · HU · D · D / BUD · QUOT AN · / PUB · VENERAT · / PROPONEND ·.

Ismeretlen mester (Huszár szerint ez a típus és a kisszámú variációk Wenzel Haynl művei).

Arany, 25,5 mm, 4,37g

MNM Ét. Jankovich 49.

Irodalom: Széchenyi I. 395. 104. 67. t. 68., *Huszár*, NK 44–45 (1945–1946) 28. 3.

12. Mária Terézia és II. József Lengyelország felosztása nyomán megkapja Galíciát és Lodomériát, 1773.

E: körben: IOSEPHVS II · M · THERESIA AVGG ·, arcképük jobbra, József fején babérkoszorú, Mária Terézián fátyol.

H: babérkoszorúban: GALICIA / LODOMERIA / CAET: / IN FIDEM / RECEPTAE / MDCCLXXIII ·.

Ismeretlen mester.

Arany, 25,5 mm, 4,39 g

MNM Ét. Jankovich 1138.

Irodalom: Széchenyi I. 399. 206. 67. t. 73.

13. Űn. „Judenmedaille” Szent Erzsébet arcképével, é. n.

E: ELISABETA · FILIA · ANDR · REG · VNGAR · OBIIT · MARB · AN · M · CC · XXXI ; ,
díszes keretben Szent Erzsébet mellképe balra, fején nyitott korona, fátyol, nyakán ék-
szer.

H: + DISPERSIT · DEDIT · PAUP: IUST: EIUS · MANET · IN · SAECVL: SECVLI.
A marburgi Szent Erzsébet templom képe.

Ismeretlen mester.

Arany, 52 mm, 18,9 g

MNM Ét. Jankovich 528.

Irodalom: Welzl II/2. 5. 78., *Weszerle* G. IX. t. 1.

14. Weiss „Albinus” Mihály brassói városbíró, 1612.

E: levélkoszorúban: arabeszek alatt, MICHAEL / ALBINVS / ❖ A · P · B ❖ / 1612.

H: körben: + AD VTRVNQVE IMPER · PRO PATRIA LEGAT⁹, mezőben: díszítmény
alatt, PRAESTI / TITQVAE / DEBVIT / PATRIAE / virág motívumok.

Ismeretlen mester.

Arany, 40 mm, 34,48 g

MNM Ét. Jankovich 525.

Irodalom: *Resch* 224. 54. 65. t. 54.

15. Kőrmöcbányai „Barátságérem”, é. n.

E: középen álló lombos fa alatt két pajzson DA / VID – IO / NAT, körben: WAS DV: VND:
ICH GERDT HABEN I S A 20.

H: körben: VERGIS DEINES FREVND: NIC: SI · 37 ; két egymást átfogó kéz, fent Isten
szeme, lent új és tegez.

Ismeretlen mester.

Arany, 13,5 mm, 0,87 g

MNM Ét. Jankovich 957.

Irdalom: HP 181/a.

16. Kőrmöcbányai Szent György érem, é. n.

E: körben: S ++ GEORGIUS + EQVITUM + PATRONUS +, a jobbra vágatató lóról György
nagy erővel döfi le a sárkányt. Lent balra, egy kő mellett HR monogram.

H: félkörben: IN · TEMPESTATE: SECURITAS ✱, Krisztus hajója a viharos tengeren,
balra fent pufók angyalfej fújja a szelet. A hajó oldalán jobbra R monogram.

Hermann Roth műve (?).

Arany, 47 mm, 36,58 g

MNM Ét. Jankovich 12.

Irodalom: *Domanig* 92. t. 797, HP 160., *Huszár* 8.

Az éremjegyzékben idézett művek

Domanig

Domanig, Karl: Die deutsche Medaille in Kunst- und Kulturhistorischer Hinsicht. Wien, 1907.

Eugenius in Nummis

Popelka, Lisoletta: Eugenius in Nummis. Kriegs- und Friedenstaten des Prinzen Eugen in der Medaille. Ausstellung des Heeresgeschichtlichen Museum, Wien 1986.

Gumowski

Gumowski, Marian: Medaille Jagiellonow. Krakau, 1906.

Gohl, BUE

Gohl Ödön: Budapest emlékérmek, I. rész: Buda visszafoglalásának érmei. In: Budapest Régiségei VI., VII., IX. kötet. Bp., 1899–1906.

Gohl 1917.

Gohl Ödön: A magyar királyok koronázási érmei. Numizmatikai Közlöny 16. (1917) 1–28.

Holzmair

Holzmair, Eduard: Die Österreichische Gnademedaille und ihre Nachfolger. Numismatische Zeitschrift 81. (1965) 21–67.

HP

Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn. Bearbeitet: Lajos Huszár und Béla von Procopius. Bp., 1932.

HTÉ 1.

Huszár Lajos: Régi magyar emlékérmek – Történeti érmek 1. Középkor. Bp., 1972.

HTÉ 2.

Huszár Lajos: Régi magyar emlékérmek – Történeti érmek 2. Újkor 1657–1705. Bp., 1975.

Huszár

Huszár Lajos: Szent György érmek. Bp., 1946.

Montenuovo

Verzeichniss verkäuflicher Münzen aus der fürstlich Montenuovo'schen Münzsammlung. Frankfurt am Main, 1880.

NK

Numizmatikai Közlöny, a Magyar Numizmatikai Társulat folyóirata 1901-től

Resch

Resch, Adolf: Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart. Hermannstadt, 1901.

Schaumünzen

Schau- und Denkmünzen Maria Theresias. Einleitung von Günther Probst-Ohstorff. Nachdruck, Graz, 1970.

STPL

Katalog der Münzen- und Medaillen-Stempel-Sammlung des K. K. Hauptmünzamt in Wien. I–IV. 1901–1906.

Széchenyi

Catalogus numorum Hungariae, ac Transilvaniae Instituti Nationali Széchenyiani. I–III. (Stephanus Schönwisner) Pest, 1807–1810.

Welzl

Verzeichniss der Münz- und Medaillen-Sammlung des Leopold Welzl von Wellenheim. Band II. Wien, 1844.

Weszerle

Weszerle József: Hátrahagyott érmészeti táblái. Bp., 1911.

GOLD COMMEMORATIVE MEDALS IN THE JANKOVICH COLLECTION – ABSTRACTS

Summary

Considering its size, the Jankovich Collection is one of the largest collections of artefacts acquired by the Hungarian National Museum. It contains over 80,000 items, including books, diplomas, codices, thousands of goldsmith's works, weapons, paintings, coins and medals. Even though according to various calculations there should be about 6000 numismatic items, the actual number is unclear. Experts of the collection's history claim that not all items contained in the catalogue had actually been acquired by the museum, depending on what is understood by numismatics. Jankovich himself might not have regarded numismatics the most important part of his collection, as it had been reported that he exchanged the eighty most valuable pieces of his numismatic collection for a goldsmith's work with Mihály Wiczay, one of the most outstanding coin collectors.

The coin and medal collection includes antique and Hungarian coins and commemorative medals. Out of the roughly 6000 items there are 1102 gold items out of which 52 items are commemorative medals. This number and the composition of the collection suggests that for Jankovich the history of monetary coins was more important.

The commemorative medals in his collection prove a random rather than history-oriented attitude. The historical coins on the other hand are far more valuable and important, as Jankovich himself was interested in the history of coin money, and became an expert of the field. In the publication there will be 16 golden medals presented. In the following years we hope that there will be an opportunity to exhibit all of the golden medals of the Jankovich-collection acquired by the Hungarian National Museum.

Enzsöl Imre

ERZSÉBET KRISZTINA CSÁSZÁRNÉ
ÉS MAGYAR KIRÁLYNÉ EMLÉKÉRMEI
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN

Erzsébet Krisztina élete

Erzsébet Krisztina 1691. augusztus 28-án született Wolfenbüttelben. Édesapja Lajos Rudolf uralkodó herceg (1671–1735), édesanyja Krisztina Lujza öttingeni hercegnő volt. 13 éves korában eljegyezték Habsburg Károly osztrák herceggel. Házasságát I. Lipót császár kisebbik fiával nagyapja, Antal Ulrik braunschweig-wolfenbütteli herceg tervelte ki. A házasságszerzésben aktívan közreműködött Károly főherceg sógornője, József trónörökös felesége, Amália Vilma braunschweig-wolfenbütteli hercegnő. A nagyapa már 1704-ben kereste a kapcsolatot Béccsel, és a frigyet támogatta immár császárnéként, a szintén a Welf dinasztiaiból származott Amália Vilma is. Ezért a Károllyal kötendő házasságot már kész tényként kezelték. Azonban a „Fehér Lizi” becenévvel illetett feltűnően bájos hercegnő protestáns (evangélikus) hitben nevelkedett, így a házassághoz a menyasszonyt át kellett téríteni a katolikus hitre. Ez nagy feltűnést keltett és konfliktusokat is okozott. 1707. május 1-én Bambergben Erzsébet Krisztina nyilvánosan áttért a katolikus hitre. Erzsébet jámbor katolikus lett, nyitott a janzenizmusra.¹

A vőlegényt hatalmi ambíciói 1703-ban Hispániába szólították, ezért annak távollétében tartották az esküvőt 1708-ban, a Bécs melletti Hietzig plébániatemplomában. Ezután Genován keresztül utazott férjéhez, III. Károly spanyol királyhoz, aki a spanyol örökösödési háborúban igyekezett megtartani trónját. Az igazi esküvőt 1708. augusztus 1-én tartották Barcelonában. Bátyja, József halála után 1711 őszén Károly elhagyta Spanyolországot, felesége régensként Barcelonában maradt és kormányozta Katalóniát. Ő volt a helytartónő és a főkapitány. Mintegy fenntartva Károly Spanyolországra szóló hatalmi ambícióját. Jól helytállt a szerepben egészen 1713-ig, amikor Károly belátta, hogy az új helyzetben neki, mint német-római császárnak a nagyhatalmak nem engedik a spanyol trón megszerzését.

1713 tavaszán ismét Erzsébet Krisztina ment a férje után, ezúttal Linzben találkoztak és onnan mentek együtt Bécsbe. Előzőleg 1711 decemberében Károlyt Frankfurtban német-római császárrá koronázták. 1712. május 22-én Pozsonyban Erzsébetet magyar királynévá koronázták, mint Frankfurtban, itt is férje képviselte a ceremónián.² Férjével közösen kiadott emlékérmeken a H betű nemcsak Magyarországot, hanem Hispániát

1 Habsburg Lexikon. Szerk.: Brigitte Hamann. Bp., 1990. 82–83.

2 Magyarország uralkodói. Szerk.: Kristó Gyula. [Szekszárd], 2003. 223.

jelöli, tehát nem mondtak le a spanyol trónigényükről. A boldog házasságban, a kezdetben meddőnek hitt asszony négy gyermekkel ajándékozta meg urát. Lipót János (Bécsújhely, 1716. április 13.–Bécs, 1716. november 4.), Ausztria főhercege kisgyerekként meghalt. Mária Terézia (Bécs, 1717. május 13.–Bécs, 1780. november 29.) Magyarország királynője, Ausztria főhercegnője, I (Lotaringiai) Ferenc német-római császár (1708–1765) felesége. Mária Anna (Bécs, 1718. szeptember 18.–Brüsszel, 1744. dec. 16.) Ausztria főhercegnője, Károly Sándor lotaringiai herceg (1712–1780) felesége. Mária Amália (Bécs, 1724. április 5.–Bécs, 1730. április 19.), Ausztria főhercegnője, gyermekként meghalt.

A trónutódlást tehát fiúörökös nélkül kellett megoldani. A birodalom osztatlan egységének fennmaradásának érdekében a férj, III. (VI.) Károly a leányági örökösödésért dolgozott.³ Ezt sikerült elfogadtatni a fontos tényezők többségével bel- és külföldön egyaránt. Erzsébet Krisztina is szőtt dinasztikus terveket, támogatta a porosz trónörökös (II.) Frigyes házasságát vele azonos nevű unokahúgával, de ettől hiába remélte az osztrák-porosz közeledést. Befolyása a politikára csekély volt, úgy tűnik 1735 után nőtt meg. Rendszeres családi elfoglaltsága a vadászat és a zenélés volt. A művelt császárnő Leibnitzcel is levelezett. Ha német akadémiát Bécsben nem is sikerült szervezni, ugyanakkor színvonalas zenekart tartottak.

1740-ben elhunyt férje Károly, ami nagyon lesújtotta az őt szerető asszonyt. Az örökös leány, Mária Terézia távol tartotta a politikától, de minden tiszteletet megadott az özvegynek, bevonta a családjába. Az idős Mária Krisztinát lábdagadás, reuma, övsömör és depresszió is kínozták.⁴ Az utóbbi összefüggésben lehetett azzal, hogy nem sikerült fiú trónörököszt felnevelnie. 1750. december 21-én hunyt el Bécsben, a kapucinusok templomának kriptájában nyugszik.

Az osztrák „histoire metallique”

A francia „histoire metallique” XIV. Lajos (1643–1715) udvarában született meg. Minden fontos és kevésbé fontos eseményt éremsorozattal örökítettek meg. Az érmek tartalmát politikai, katonai, dinasztikus és kulturális eseményeknek szentelték, amelyeket allegorikus figurákkal, általában antik mitológiai köntösben illusztráltak. A francia minta – kisebb-nagyobb késéssel – elterjedt Európa több jelentős udvarában, így a bécsiben is. A francia király művészei – a két Dupres, Varin, Cheron – európai trendet diktáltak éremsorozataikkal.

VI. (III.) Károly uralkodásának kezdetén 1711-ben a Bécsi Pénzverdében csupán Johann Michael Hoffman dolgozott, aki még 1733-ban is alkalmazásban volt. Gyakorlott éremmetsző volt, de nem volt képzettsége az éremművészetben, az új barokk stílusban.⁵ A császári ház éremtörténete, mely kizárólag VI. (III.) Károly éremtörténetévé nőtte ki magát, a francia és a svéd példa után jött létre.

3 *Estók János*: Királynék könyve. Bp., 2000. 137.

4 *Körper, Gelinde*: Studien zur Biographie Elisabeth Christines von Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel. Wien, 1975. 141.

5 *Winter, Heinz*: Glanz des Hauses Habsburg. Die habsburgische Medaille im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums. Wien, 2009. 23–24.

Az osztrák „histoire metallique” változat a svéd származású és francia képzettségű Carl Gustav Heraeus elgondolása és munkája, aki 1712-től haláláig (1725) tudta azt kiterjeszteni. Állítólag Philip Dietrichten főlovászmester befolyását is felhasználta, hogy a császár kegyét az érmészet felé fordítsa. Tervezetét 1711-ben a Majna menti Frankfurtban a császárkoronázás alkalmával adta át. Ennek kivitelezéséhez francia iskolázottságú vésnököket alkalmazott elsősorban. (A korábbi itáliai hatás helyett a francia lett a domináns az osztrák éremművészetben.) Ilyen „franciák” voltak az első vésnökök: Daniel Warou és Benedikt Richter, akik a pozsonyi koronázás (1712-ben a királyé és 1714-ben a királynéé) érmeit készítették. Az előlapokat Richter, a hátlapokat Warou kivitelezte. Warou alkalmasabb volt erre a szerepre, mert sajátos barokkos stílusával a mozgást igen erős plaszticitással váltotta fel és érmei a tökéletes nyugalom benyomását keltették. Heraeus kieszközölte a császárnál, hogy őket kamarai éremvésnökké (Cammer-Medailleur) léptesse elő, s ilyen minőségben készítsenek történeti érmekeket az uralkodónak. 1713-ban vették fel Antonio Maria di Gennarot, a nápolyi éremmetsző fiát, hogy az érembélyeg metszését megfelelő színvonalra emelje. Neki is Heraeus, az „Antiquitaten Inspektor” tervezte az érmekeket és adott útmutatást hozzájuk. Gennaro teljesítményével kezdetben nem volt megelégedve. Azonban mellette jöttek az alkalmas vésnökök, elsősorban a német nyelvterületről. Elsőként csatlakozott a porosz Philip Christoph Becker.

A bécsi érme alapvető újítása abban rejlett, hogy Heraeus a francia eszmeiség és példa nyomán a császári ház számára éremtervezeteket dolgozott ki, amelyeket a Bécsi Pénzverdében készítettek el. Ez a centralizáció a nagy múltú körmöcbányai éremmetszést halálra ítélte.⁶ Kezdetől fogva a szériák számára nem tervezett egységes átmérőt, sőt különböző portrékat is képzelt hozzá. Az érmék tartalmába is igyekezett minél több mitológiát bevinni. Így ábrázolta VI. Károlyt 1711-es Spanyolországból való visszatérésekor római imperátorként. Egy 1717 körüli érmen Hercules Musarumként ábrázolja, mint a történelem őrzőjét. A Bécsi Pénzverde metszőihez csatlakozott az augsburgi Hieronymus Fuchs.⁷

Heraeus bécsi tevékenységének dicstelen végével – hűtlenség gyanújával is megvádolták – és halálával hirtelen megszakadt a *histoire*, csupán az ünnepi alkalmaktól messzemenőig független portré pecséteket használták több éven keresztül. (Ez már Erzsébet Krisztina késői érmein is meglátszik.) Mária Terézia uralkodása alatt újabb sorozatok készültek, melynek érme részeit nem közvetlenül egy jeles alkalomból adták ki, hanem majd csak egy későbbi időpontban (ensembleként).

Miután VI. (III.) Károly reformjai eredményesnek bizonyultak, a nürnbergi és az augsburgi medálkészítők uralma megtört, Bécsben vésnök akadémiát alapított 1729-ben. Az elgondolás az volt, hogy a művészi utánpótlást a helyszínen neveljék ki. Gennaro kapta azt a megbízatást, hogy a pénzverdében valósítsa meg. A vezetést élete végéig gyakorolta. 1734-ben vették fel az első négy diákot, köztük a kimagasló tehetségű Matthäus Donnert, Georg Raphael Donner szobrász öccsét.

6 Rudnay Gyula: Warou Dániel körmöcbányai fővésnök (1674–1729). Különlenyomat a Numizmatikai Közlöny 1933–1934. évfolyamából. Bp., 1936. 24.

7 Huszár, Lajos: Der Medalleur Hieronymus Fuchs. Acta Historiae Artum 5. (1958) 411–420. 411.

A különböző, az éremkészítők nemzetközi származásából eredő hatások révén fejlődött ki végül a bécsi késő barokk érem jellemző, sajátos stílusa, amelynek sikerében Gennaronak jelentékeny része volt. A bécsi érem így megalapozott „uralma” az Osztrák-Magyar Monarchia végéig töretlen maradt.⁸

Erzsébet Krisztina emlékérmek

Erzsébet Krisztina emlékérmekének valószínűleg második legnagyobb gyűjteménye a bécsi után a budapesti. A 40 érem különböző időpontokban került be a múzeumalapító gróf Széchényi Ferenc érmeit kiegészítve, gyűjtését folytatva. Az érmek többsége az alapító gyűjteménye mellett olyan kiemelkedő kollektiókból származik, mint a Jankovich-, a Delhaes- és a Niklovits-gyűjtemény. Az érmek többsége ezüst, arany alig van és néhányuk csak ön példányban van meg. A nagyon esetleges duplumokat a feldolgozásnál nem vettem figyelembe. Az Erzsébet Krisztinát ábrázoló érmek száma mindössze negyede a férje, VI. (III.) Károly érmeinek, még úgy is, hogy közös érmeiket a királynőhöz számoltam. (Lásd Insprugger: Nummi Augg. Karoli VI. et Elisabethae Christinae, Viennae, 1728.) A politikai, katonai, kulturális érmek csak a férfi uralkodónál jelenhettek meg. (Ez alól kivétel Mária Terézia, mint női uralkodó.)

Az anyag számbelileg legnagyobb része a koronázások és a gyermekszülések köre csoportosul. (Számban és megjelenítésben Lipót herceg születése és a prágai koronázás méltó a *metallique histoire*-hoz. A kisebb számú pozsonyi koronázási érmet Gohl Ödön A magyar királyok koronázási érmei című dolgozatában jórészt leírta.)

Az aversen Erzsébet Krisztina jobbra néző mellképe látszik, ruháját válla fölött kapcsolja össze. (A késői vereteken van egybe részes ruha is.) Hajában gyakran diadémot hord. A császárné portréját a vésnőköknek nem kellett idealizálni az érmeken, mivel az életben is feltűnő jelenség volt.

A reverseken van a tulajdonképpeni ábrázolás, ami az érem kibocsátásának apropóját adja. Ezek között szép számban megtaláljuk a késő barokk stílusában megjelenő allegóriákat. A férjével közös érmeiken VI. (III.) Károly nyaka csupaszon van ábrázolva, a köpeny alatt viselt páncél és ennek a nyakig érő gallérja. A császárnak a ruha is megadja a barokk hőszer tiszteletet.

Az emlékérmek végigkísérik Erzsébet Krisztina főhercegnő, majd császárné egész életét. Az érmek aranyból, ezüstből, bronzból és ónból készültek. Természetesen aranyból készült a legkevesebb. A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában mindössze három típusból őriznek aranyból kivert példányt. Érdekes megemlíteni, hogy az osztrák rendek Lipót herceg születésére készítették egy arany medált, ami olyan súlyú volt, mint a rövid életű főherceg. (Geschichte der k. k. Vorderösterreichischen Staaten 1790.) A császárné legkegyelmesebb parancsára formázták ezt az érmét, ezüstből öntötték, az aranyat szétosztották Bécs város szegényei között. A rendek legalázatosabb ügybuzgalmának emlékműve a császári éremgyűjteménybe került.⁹ Az ilyen alkalom kivétel

8 Winter, H. i. m. 24.

9 Uo. 23.

volt, inkább az volt a jellemző, hogy kis érmekeket nagy számban lehetett vásárolni, különféle változatban az egyes eseményekről. Erzsébet Krisztina esetében a pozsonyi és prágai koronázás valamint a gyermekek születése adta a legfőbb témát. A korán elhunyt fiú trónörökös, a kis Lipót születése érmészetileg is nagyobb esemény, mint Mária Teréziáé. Erzsébet Krisztina fiatalsága idején áttérése, hajóútjai hozták lázba az alattvalókat. Özvegyként csak egy érem maradt ránk róla.

Az érmekek alkotói

Az érmekeket helyenként szignóval, monogrammal vagy névvel jelölték meg. Ezek alapján következtetni lehet azok alkotójára. Az életrajzi adatok, a stílus és a téma alapján lehet következtetni a nem szignált érmekek alkotójára is. Ezt a leírásomban többnyire mellőztem, kivéve az 1714-es magyar királynévá koronázást, ahol Warou és Richter voltak az alkotók. Akkor még nem alakult ki a bécsi, viszonylag népes alkotókör. A vésők között kivétel nélkül bécsi vagy Bécsben megfordult érmészekről van szó.

1. Heraeus, Carl Gustav (jelölés nélkül). (Stockholm, 1671–Veitsch, 1725) Édesapja Pomerániából került Svédországba. Otthon, majd Franciaországban tanult és ismerkedett meg az ottani éremművészettel. 1708-ban költözött Bécsbe. Érem és antikvitás inspektor lett és ő szervezte a császári udvar éremkibocsátását. Barokk érmekeket tervezett a vésnökök számára. Döntő szerepe volt az osztrák „metallique histoire” beindításában és működtetésében.¹⁰

2. Vestner, Andreas. Szignója V vagy A. V. Georg Wilhelm Vestner éremkészítő öccse. (Nürnberg, 1707–Nürnberg, 1754) Éremkészítő családból származott és ilyen minőségben többfelé is dolgozott.¹¹

3. Richter, Benedikt vagy Bengt. Szignója Richter, R vagy BR. (Stockholm, 1670–Bécs, 1735) Dolgozott Stockholmban, Párizsban majd Berlinben. Innen érkezett 1713-ban Bécsbe, ahol az érmekek nagy részét kezdetben ő véste. Az Erzsébet Krisztina érmekek jelölt részéből is a legtöbb hozzá köthető. Éremverő inspektor volt.¹²

4. Warou, Daniel. Szignója Warou f. vagy jelzés nélkül. (Svédország, 1674–Körmöcbánya, 1729) Pénzverő családba született. Carlsteentől franciás képzetséget kapott. Danzigban (Gdansk) dolgozott, majd 1698-ban Bécsbe ment. Itt a körmöcbányai verde modernizálását bízták rá. Gyakran hívták Bécsbe, majd 1713-ban ide nevezték ki vésnöknek. Idősebb éveiben ismét dolgozott Körmöcbányán.¹³

10 *Creisenach, Wilhelm*: Heraeus, Karl Gustav. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 12. Leipzig, 1880. 15.

11 *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker*. Bd. 34. Hrsg.: Hans Vollner. Leipzig, 1940. 313.

12 *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker*. Bd. 28. Hrsg.: Hans Vollmer. Leipzig, 1934. 284.

13 *Rudnay Gy.* i. m.

5. Gennaro, Antonio Maria di. Szigója A. D. IANUARIO F., GENNARO F. (azaz Gennaro fecit/készítette) vagy A. D. I. (Nápoly, 1679–Bécs, 1744) Pecsétmetsző gyermeke. 1712-ben hívták Bécsbe. 1731-ben az itt létesült „Graveur-Akademie” igazgatója haláláig. Nagyon termékeny éremmetsző volt.¹⁴

6. Brunner, Martin. Szigója MB. (Nürnberg, 1659–Nürnberg, 1725) Breslauban (Wrotzlaw) és Prágában tanult. Angol történelmi érmekeket is készített. A császár szolgálatában a Belgrád visszafoglalása (1688) és a Pozserováci béke (1717) című érmei a legismertebbek.¹⁵

7. Thürmann/Thirman, Caspar, Szigója C. THIRMAN felirat. (1767–1776) Bécsben is tevékenykedő éremművész. Mária Terézia idejét is majdnem végig szolgálta. Mária Teréziáról készített születési érmével szerepel az alkotók között.¹⁶

8. Haag, Johann. Szigója I. Haag, J. H. vagy H. Német éremművész és vésnök a 18. században. Több művét ismerjük, de születési és halálozási adatai nem ismertek.¹⁷

9. Werner, Peter Paul. Szigója W (Nürnberg, 1689–1771) Több európai uralkodónak is dolgozott. Forrer kiemeli emlékérméi között Erzsébet Krisztina prágai megkoronázását 1723-ból.¹⁸

10. Donner, Matthias/Matthäus/Mathaeus. Szigója M. DONNER (a leggyakoribb), mellette M. D. F., M. D. és D. is. (Esslingen (Alsó-Ausztria), 1704–Bécs, 1756) A híres festő, Raphael Donner öccse. Számos érem metszése után a „Graveur Akademie” legtehetségesebb diákja. Gennaroval való összetűzés miatt elhagyta Bécset.¹⁹

Nagyjából ezek az éremművészek adták az osztrák „historica metallica” gerincét.²⁰

Erzsébet Krisztina érmei

1. Erzsébet Krisztina áttérése (1707) 1. (1. kép)

A: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA PRINCEPS BRVNSVICENSIS ET LVNEBURGIENSIS (Erzsébet Krisztina, braunschweig-lüneburgi hercegnő.) Jobbra néző női mellkép.

R: (Körirat:) COELVM NON NVMINA MUTAT (Az ég nem változtatja meg akarát.); (A szelvényben:) BAMBERGAE MDCCVII I MAI (Bamberg, 1707. május 1.)

(A keresztény hitre való áttérés pontos időpontja.)

Áldozati kép: Középen balra forduló nőalak kezében szamovárforma füstölő. Két oldalt, két lánán szintén gőzölgő edények találhatók.

14 Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker. Bd. 13. Hrsg.: Ulrich Thieme. Leipzig, 1920. 394.

15 Mittelungen des Clubs Münz- und Medallenfreude. Wien, 1892. Volume I. (1902.)

16 Forrer, Leonard: Biographical Dictionary of Medallist. 6. London, 1916. 89.

17 Neues allgemeines Künstler Lexikon. 3. Auflage 6 Bd. Bearb.: Dr. G. K. Nagler. Leipzig, o. d. 231.

18 Forrer, L. i. m. 453–455.

19 Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker. Bd. 9. Hrsg.: Ulrich Thieme. Leipzig, 1913. 448.

20 Bergmann, Joseph: Über die historica metallica (Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften 16.) Wien, 1855.

Ezüst, 44 mm, 28,94 gr.

Ltsz.: Sz. I. 337.1.

Irodalom: Széch. I. 227.2. 50.t. 2.sz.

1. kép

2. Erzsébet Krisztina áttérése (1707) 2.

A: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA PRINCESSA BRUNSVICENSIS ET LUNEBURGENSIS AVITAE FIDEI REGIQUE FIDA (Erzsébet Krisztina braunschweig-lüneburgi hercegnő, az ősi hithez és a királyhoz hű.) Jobbra néző hercegnői fej.

R: (A szelvényben:) NON SCEPTRA SED ASTRA (Nem a királyi jogarokat, hanem a csillagokat – ne a világi hatalomra, hanem az örökkévalóságra fordítsuk figyelmünket.)

Asztalon a tájoló, felette a csillagos ég, csillagjegyekkel, középen kiemelt csillaggal. Körben vonalás ornamentika egy zárt és két nyitott koronát fűz fel.

Ezüst, 39 mm, 35,46 gr.

Ltsz.: N.III.1219.

Irodalom: Mont. 1346.

3. Erzsébet hajóútra indulása (1707) (2. kép)

A: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA PRINCESSA BRUNSVICIENSIS ET LUNEBURGENSIS (Erzsébet Krisztina braunschweig-lüneburgi hercegnő.) Jobbra néző női fej, haja és nyakrésze fedetlen.

R: (Körirat:) VOCAT AUSTER IN ALTUM (A déli szél a tengerre szólít.); (A szelvényben:) DATA VELA NOTIS / MDCCCVII. / Die XIX. APRILIS (Déli szél dagasztja a vásznakat, 1707. április 19-én.) Tengeren hajózó háromárbcos a kikötőhöz közel.

Ezüst, 44 mm, 29,09 gr.

Ltsz.: Sz. I. 277.1.

Irodalom: Mont. 1347.

2. kép

4. Erzsébet visszajövetele Katalóniából (1713)

A: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA Dei Gratia ROMANorum AUGUSTA &c(etera) (Erzsébet Krisztina, Isten kegyelméből a rómaiak felséges [úrnoje] stb.) A császárnő jobbra néző koronás mellképe.

R: (Körirat:) TUTA REDIT CONSTANTI ET REDDITUR ARCAE (Biztonságban visszajön és visszatér állandó lakóhelyére.); (A szelvényben:) Ex CATALONIA (Katalóniából.) Alul V signó (Vestner). Felül felhők, alul a tengerben sziget épület, amit körülölelnek a hullámok. Fent egy madár olajágot hoz.

Ezüst, 44 mm, 29,37gr.

Ltsz.: Jankovich 1277.

Irodalom: Welzl 7728., Lochner 1739. 209.

5. Erzsébet Krisztina Bécsbe érkezik (1713) (3. kép)

A: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA AUGUSTA CAROLI VI IMPeratoris (Erzsébet Krisztina, VI. Károly császár felséges [hitvese].) A császárnő jobbra néző mellképe hajában diadémmal. Alatta R szignó (Richter).

R: (Körirat:) REDDE DIEM (Add vissza ezt a napot.); (A szelvényben:) VOTA PUBLICA VINDOBonensium / IN ADVENTU AUGUSTAE / XI IULii MDCCXIII (A bécsiek nyilvános fogadalmi a felséges [asszony] megérkezése alkalmával, 1713. július 11.) A felhő mögül, keletről kibújik a Nap (a császár). Fent 6 ágú csillag alakjában ragyog a Vénusz (a császárné), amely magához vonzza a felhők mögül kibújó napot.

Ezüst, 56 mm, 70,06 gr.

Ltsz.: Jankovich 1272.

Irodalom: Mont. 1409.

3. kép

6. Magyar királynévá koronázás (1714) 1.

A: (8 sorban:) ELISABETHA CHRISTINA / AUGUSTA IMPeratoris CAROLI VI / NOVAE PACIS FELICI / AUGURIO DIADEMA / REGNI HUNGariae / ACCEPIT / POSONii 18 OCTobris / 1714 (Erzsébet Krisztina, VI. Károly császár felséges [neje] a friss béke szerencsés előjelei alatt kapta meg a Magyar Királyság koronáját Pozsonyban, 1714. október 18-án.) Felül a stilizált Szent Korona, keresztje hajlás nélkül, csüngőkkel. A korona alatt jogar és babérlevél keresztbe téve.

R: (A szelvényben:) OCCIDUI DECUS / AC / ORIENTIS (A nyugat és a kelet ékessége.) Hatágú csillag (a királyné, mint esthajnalcsillag) átjutva a felhőkön sugaraival bevilágítja Pozsony városát. (Richter és Warou ?)

Ezüst, 56 mm, 69,92 gr.

Ltsz.: Jankovich 1275.

Irodalom: Mont. 1411.

7. Magyar királynévá koronázás (1714) 2.

A: (Köirirat:) ELISAbetha CHRISTina AVGusta REGina HIspaniae HVngariae BOhemiae (Erzsébet Krisztina, Spanyolország, Magyarország, Csehország felséges királynéja.) Jobbra néző diadémós hajú női mellkép. Alatta R szignó (Richter).

R: (Köirirat:) OCCIDUI DECUS AC ORIENTIS (A nyugat és a kelet ékessége.); (A szelvényben:) CORONata POSONii / MDCCXIII (Megkoronázva Pozsonyban, 1714.) (Hátlap Warou?) Felhős ég, 6 ágú fényt árasztó csillaggal (Vénusz).

Ezüst, 29 mm, 10,39 gr.

Ltsz.: Sz I.286.28.

Irodalom: Széch. I. 268.28. t. 52. 19. sz.

8. Magyar királynévá koronázás (1714) 3.

A: (Köirirat:) ELISAbetha CHRISTina AVGusta Hispaniae HVngariae BOhemiae REGina (Erzsébet Krisztina, Spanyolország, Magyarország, Csehország felséges királynéja.) Jobbra néző mellkép hajában diadémmal. A mell alatt A. D. IANVARIO (Gennaro) alkotói név.

R: REGNA, IOVIS, CONIUNX (Uralkodj, Jupiter felesége!) Egy kisebb repülő és egy nagyobb ülő angyalka. Az utóbbi a posztamens alatt ül jobbában kalapács, baljában véső. A diszkövön a felirat. A posztamens alján A·D·I-monogram. A díszkő mezejében babér köteg.

Ezüst, 36 mm, 17,45 gr.

Ltsz.: Sz.I. 287.29.

Irodalom: Széch. I. 287 l. 29. sz. t. 52. sz.18.

9. Magyar királynévá koronázás 4. (4. kép)

A: (Köirirat:) ELISABetha CHRhristiana AUGUSTA / IMPerator CARolus VI REGx HISPaniae HVNgariae BOHeamia (A felséges Erzsébet Krisztina/ VI. Károly imperátor cézár Spanyolország, Magyarország, Csehország királya.) Jobbra néző női mellkép diadémmal a fején. Ruhája a nyaka alatt megkötve. Gazdag mell és fejdísz. A portré alatt szignó: *Warou f.*

R: (Köirirat:) AVGVSTA ITERVM ET TIRTIVM (Ezúttal harmadszor felséges.) (A szelvényben:) DIADEMATE Regni HVNGariae. IMPO/SITO. MDCCXIII IV. (A magyar királyság koronáját rátették 1714-ben.) Jobb oldalon stilizált kocsin a királyné ül kezében jogarszerű pálca. Ölében 3 termékenységet szimbolizáló gyümölcs, lába alatt felhő. Jobb oldalt a felhőkön puttó bőségszarut tart. Lent Pozsony jellegzetes objektumai a Dunával.

Ezüst, 56 mm, 34 gr.
Ltsz.: Jankovich 1274.

4. kép

10. Magyar királynéva koronázás 5. (5. kép)

A: (Körirat:) CAESar AVGustus CARolvs VI Romanus IMPerator Semper Augustus GERmaniae HIspaniae HVngariae BOhemiae REX ARchidux Austriae Dux BVRGundiae. (VI. Károly fenséges császár örökös római imperátor augusztusz Németország, Hispánia, Magyarország, Csehország királya, Ausztria nagyhercege, Burgundia hercege.) Jobbra néző császári mellkép, hajában babérág. Alatta Richter szignó.

R: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA AVGVSTA CAROLI VI IMP. (Erzsébet Krisztina VI. Károly császár felséges neje.) A császárnő ruhája vállán összefogva, jobbra néző mellkép. Alatta Warou f. szignó.

Aranyozott bronz, 56 mm, 34 gr.

Ltsz.: 21.A./901-7.

Irodalom: Gohl 15.1.

5. kép

11. Magyar királlyá és királynéva koronázás (1714)

A: (Körirat:) IMPerator CAESar – CAROLus VI Augustus Pius Felix Pater Patriae (VI. Károly, a kegyes és szerencsés császár, a haza atyja.) Jobbra néző babérkoszorús császárfej. A mellkép alatt R szignó (Richter).

R: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA – AVGVSTA CAROLI AVGVSTI (Erzsébet Krisztina, a felséges VI. Károly felséges [neje].) Jobbra néző fejdíszes női mellkép. A mellkép alatt R szignó (Richter).

Ezüst, 29 mm, 17,03 gr.

Ltsz.: 117 A /1900.

Irodalom: Mont. 1415., Welzl 7578.

12. III. Károly és Erzsébet Krisztina 1.

A: (Körirat:) IMPERATOR CAESAR CAROLUS VI. AVGVSTUS PIUS FELIX PATER PATRIAE (A felséges VI. Károly császár, kegyes és szerencsés, a haza atyja.) Jobbra néző babérkoszorús mellkép. Alatta *Richter* mesternév.

R: ELISABETHA CHRISTINA CAROLI – VI AVGVSTA MATER PATRIAE (Erzsébet Krisztina, VI. Károly felséges [neje], a haza anyja.) Jobbra néző, hajában diadémot viselő mellkép. A kép alatt R szignó (Richter).

Ezüst, 43 mm, 34,94 gr.

Ltsz.: N. III. 1291.

Irodalom: Mont. 1406., Welzl 7574.

13. III. Károly és Erzsébet Krisztina (1714) 2.

A: (Körirat:) IMPERATOR CAESAR CAROLUS VI AVGVSTUS PIUS FELIX PATER PATRIAE (A felséges VI. Károly császár, kegyes és szerencsés, a haza atyja.) Jobbra néző babérkoszorús mellkép. A kép alatt R szignó (Richter).

R: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA AVGVSTA CAROLI AVGVSTI (Erzsébet Krisztina, a felséges VI. Károly felséges [neje].) Jobbra néző, hajában diadémot viselő mellkép. A kép alatt R szignó (Richter).

Ezüst, 30 mm, 11,41 gr.

Ltsz.: N. III. 1288.

Irodalom: Mont. 1415.

14. III. Károly és Erzsébet Krisztina (év nélkül) 3.

A: (Körirat:) IMPERATOR CAESAR – AVGVSTUS CAROLVS VI (A felséges VI. Károly császár.) Jobbra néző mellkép babérkoszorúval a hajban. A mellkép alatt R szignó (Richter).

R: (Körirat:) ELISABETHA – CHRISTINA AVGVSTA CAROLI VI IMPERATORIS (Erzsébet Krisztina, VI. Károly császár felséges [neje].) Jobbra néző császárnő, hajában diadémmal. A mellkép alatt R szignó (Richter).

Ezüst, 49 mm, 52,14 gr.

Ltsz.: Delhaes 372.

Irodalom: Av: Széch. 50.t. 6. sz. Rev: Széch. 51 t. 17. sz.

15. Lipót főherceg születése (1716) 1.

A: (Köirirat:) ELISABETHA CHRISTINA – AVGVSTA CAROLI AVGVSTI (Erzsébet Krisztina, a felséges Károly felséges [neje].) Jobbra néző, hajában diadémossal mellkép. Alatta R szignó (Richter).

R: (Köirirat:) AETERNITAS AVGVSTA (Felséges örökkévalóság.); (A szelvényben:) NATO PRINCIPES IUVENI LEO / POLDO MDCCXVI / Die 13. APRILIS (Az ifjú Lipót herceg születése alkalmából, 1716. április 13-án.) A felhők között lebegő csecsemő jobbában lánzdzás istennőszobrot tart.

Ón, 30 mm, 10,94 gr.

Ltsz.: 43 A / 903-16.

Irodalom: Széch. I 293.48. t. 52 t. 24. sz.

16. Lipót főherceg születése (1716) 2.

A: (Köirirat:) ELISABETHA CHRISTINA – AVGVSTA CAROLI AVGVSTI (Erzsébet Krisztina, a felséges Károly felséges [neje].) Jobbra néző, hajában diadémossal mellkép. Mellkép alatt R szignó (Richter).

R: (Köirirat:) AETERNITAS AVGVSTA (Felséges örökkévalóság.); (A szelvényben:) NATO PRINCIPES IUVENI LEOPOLDO MDCCXVI / Die 13 APRILIS (Az ifjú Lipót herceg születése alkalmából, 1716. április 13-án.) Felhők között lebegő csecsemő, mint a 15. számú éremkép.

Ezüst, 29 mm, 12,56 gr.

Ltsz.: Sz I.293.48.

17. Lipót főherceg születése (1716) 3.

A: (Köirirat:) ELISABETHA CHRISTINA – ROMANORUM AVGVSTA &c(etera) (Erzsébet Krisztina, a rómaiak felséges [úrnője] stb.) A császárnő jobbra néző mellképe.

R: (Köirirat:) AUSTRIAE PROGENIES COELIS DEMITTITUR ALTIS (Ausztriának utódot küldenek a magas égből.) Négy alakos kompozíció. Jobbra az uralkodó áll, balra egy angyal a született csecsemővel. Felül jogaras szent ül. A háttérben egy város (Bécsújhely) látképe. Alul középen vörös-ezüst-vörös Habsburg pólya.

Arany, 44 mm, 41,45 gr.

Ltsz.: R. IV. 554.

Ezüst, 44 mm, 29,09 gr.

Ltsz.: Sz. I. 292.46.

Irodalom: Széch. I. 292.46. 52 t. 21. sz., Welzl 7592., Mont. 1449., Leyser 497.

18. Lipót főherceg születése (1716) 4.

A: (Köirirat:) ELISABETHA CHRISTINA – ROMANORUM AVGVSTA &c(etera) (Erzsébet Krisztina a rómaiak felséges [úrnője] stb.) Jobbra néző mellkép, alatta MB monogram (Martin Brunner).

R: (Körirat:) LAETA NOVA OVA AFFERT PASCHALLA MVNDO (A vidám húsvét új tojásokat hoz a világnak.); (A szelvényben:) LEOPOLDus ARCHIDux AVSTRiae / PRINCEps ASTVRiae NATVS XIII APRilis / FERIA PASCHae (Lipót, Ausztria főhercege és Asztúria hercege született április 13-án, húsvéthétfőn.) Bástyán fészkelő kiterjesztett szárnyú sas.

Ón, 36 mm, 16,48 gr.

Ltsz.: 119 A / 899-4.

Irodalom: Mont. 1453.

19. Lipót főherceg születése (1716) 5.

A: (Körirat:) CAROLus ET – E – LISABetha IMPeratores (Károly császár és Erzsébet császárné.) Jobbra néző mellképek, kívül Károly páncélban, erősen takarva Erzsébet. A páncélon M betű, alul GB.A.

R: PROPAGO IMPERII 17/16 (A birodalom örököse 1716.) Istennő jobbjaiban lándzsát, baljaiban gyermeket tart, lábánál körben fegyverek.

Ezüst, 24 mm, 4,36 gr. Forgalmi pénz: nápolyi 2 Carlino vagy 1 Faro.

Ltsz.: R III 196.

Irodalom: Welzl 7598., Mont. 1461.

20. Lipót herceg születése (1716) 6.

A: CAROLus ET – E – LISABetha IMPeratores (Károly császár és Erzsébet császárné.) Az uralkodó pár, a páncélos férfi takarja a feleségét. A alsó páncélgyűrűn M (italiai mester) szignó.

R: PROPAGO IMPERII 17/16 (A birodalom örököse 1716.)

Ezüst, 20 mm, 2,17 gr. Forgalmi pénz: nápolyi Carlino vagy ½ Faro.

Ltsz.: R III 201. 16.

Irodalom: Welzl 7599.

21. Lipót herceg születése (1716) 7.

A: (Körirat:) ELISABetha CHRISTina – ROMANorum AVGVSTA &c(etera) (Erzsébet Krisztina, a rómaiak felséges [úrnője] stb.) Jobbra néző női fej. A fej alatt V szignó (Vestner).

R: Bőségszarúk között: AVGEAT / AVGVSTA / AVGVSTOS / DEUS AVGEAT / ANNOS (A felséges [császárné] gyarapítsa a felségek számát, az Isten gyarapítsa éveit); (A szelvényben:) NATO PRIMIGENITO / AVGVSTI / VOTVM DOMus AVGVSTAE / MDCCXVI (A felséges ház felajánlása a felség elsőszülött fiának, 1716.)

Ezüst, 44 mm, 29,04 gr.

Ltsz.: N.III.1280.

22. Lipót herceg születése (1716) 8.

A: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA ROMANORUM AVGVSTA &c(etera) (Erzsébet Krisztina, a rómaiak felséges [úrnője] stb.) Jobbra néző női mellkép fején diadémmal. Alatta V szignó (Vestner).

R: (Körirat:) INGENTIS STIRPIS CVNCTANDO RESTITUIT REM (Hosszas várakozás után ismét helyreállítja a hatalmas nemzetséget.) Virágzó felnyúló bokor ill. virág. Alsó levelei vízszintesen nyúlnak. Alatta kopogtatós fémláda.

Ezüst, 32 mm, 14,04 gr.

Ltsz.: N.III. 217/980.

23. Lipót herceg születése (1716) 9.

A: ELISABETHA CHRISTINA – ROMANORUM AVGVSTA &c(etera) (Erzsébet Krisztina, a rómaiak felséges [úrnője] stb.) Jobbra néző mellkép. (Ugyanaz mint a 17. számú Vestner.)

R: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA PEPERIT FILIVM. (kronografikum) (Erzsébet Krisztina fiút szült. 1716.) APRIL XIII A Földgolyóra lépő szárnyas angyal két hosszú trombitát fúj.

Ezüst, 44 mm, 29,97 gr.

Ltsz.: N. III. 1286.

Irodalom: Welzl 7593.

24. Lipót herceg születése (1717) 10. (6. kép)

A: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA ROMANORUM AVGVSTA &c(etera) (Erzsébet Krisztina, a rómaiak felséges [úrnője].) A császárnő diadém nélküli jobbra néző mellképe. Alul V szignó (Vestner). (Ugyanaz mint a 17. számú éremkép.)

R: (Körirat:) PARIET TERRIS FAVSTO SOLAMEN IN ORTV (Szerencsés szülés során világra hozza a világ vigaszt.); (A mezőben:) AVGVSTA LVCIFERA / MDCCXVI HISPANIAE GERMANIAE HVNGARIAE (Spanyolország, Németország, Magyarország felséges hajnalcsillaga 1716.) Felül a felhők között repülő lovashintó (biga) istennővel, aki jobb kezével virágszirmot szór, a másikban fáklyát tart. Alatta a földgömbön látszik az országok felirata.

Ezüst, 32 mm, 15,32 gr.

Ltsz.: R. III. 201.

Irodalom: Széch. 52 t. 23 sz.,

6. kép

25. Mária Terézia születése (1717) (7. kép)

A: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA CAROLI – VI AVGVSTA MATER PATRIAE (Erzsébet Krisztina, VI. Károly felséges [neje], a haza anyja.) Jobbra néző diadémossal hajú mellkép. A kép alatt C. THIRMAN (alkotó neve).

R: (Körirat:) RENASCENS SPES ORBIS POECVNDIT AVGVSTA NATA ARCHIDUX MARIA THERESIA MDCCXVII (A világ újonnan születő reménysége, világra jött a felséges Mária Terézia főhercegnő, 1717.) Széken ülő császárnő balján a kisded Mária Terézia, jobbjobban 3 ágban akantusz levél. Szék lábánál T szignó.

Ezüst, 45 mm, 26,06 gr.

Ltsz.: Sz. I. 277. 2.

Irodalom: Széch. I. 277.2. 50.t.2. sz., Mont. 1347., *Loon* 511.

7. kép

26. III. Károly és Erzsébet Krisztina (év nélkül)

A: CAROLUS VI. Dei Gratia Imperator Semper Augustus GERMANIAE HISPANIAE HUNGARIAE BOHEMIAE REX (VI. Károly, Isten kegyelméből Németország mindenkor felséges császára, Spanyolország, Magyarország, Csehország királya.) Jobbra néző mellkép, babérkoszorú a hajban, páncélban, látszik az aranygyapjas rend láncsal. Alul JH. szignó (Johann Haag).

R: ELISABETHA CHRISTINA AVGVSTA CAROLI VI IMPERATORIS (Erzsébet Krisztina, VI. Károly császár felséges [neje].) Jobbra néző császárnő diadémossal a hajban. Alatta JH. szignó (Johann Haag).

Arany, 49 mm, 69,28 gr.

Ltsz.: Sz. I. 288. 34.

Ezüst, 49 mm, 54,61 gr.

Ltsz.: Jankovich 1271.

Irodalom: Welzl 7577., Széch. I. 288. 34. 51. t. 10. sz.

27. III. Károly és Erzsébet Krisztina (év nélkül)

A: (Körirat:) CAROLVS VI – CAESAR AVGVSTVS (VI. Károly felséges császár.) A császár jobbra néző mellképe babérkoszorúval, páncélban. A páncél alatt R szignó (Richter).

R: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA AVGVSTA CAROLI VI IMPERATORIS (Erzsébet Krisztina, VI. Károly császár felséges [neje].) Erzsébet Krisztina jobbra néző mellképe diadémossal. Alul szintén R szignó (Richter).

Ólom, 56 mm, 65,34 gr.

Ltsz.: 32. A / 1911.3.

28. A cseh királynévá koronázás (1723) 1. (8. kép)

A: (Körirat:) DVABVS CORONIS VNA CORONA IMPONITVR (Két koronára egy korona.) (kronografikum) Felül a zárt cseh korona. Alatta a császári pár szembenéző, babérlevéllel övezett mellképe. A mezőben ornamentikus jellegű díszítés.

R: (Körirat:) REGE CORONATO DABIT ALMA BOHEMIA NATUM (A jótékony Csehország fiút fog adni a megkoronázott királynak.) Prága képe a Vltavával, templomtornyokkal, háttérben a várral.

Ezüst, 43 mm, 30,56 gr.

Ltsz.: N. III. 1254.

Irodalom: Mont. 1585.

8. kép

29. A cseh királynévá koronázás (1723) 2.

A: (Körirat:) MIT EINEM ERZHERZOGLICHEN SOHNE (Egy ifjú főherceggel.); (Szelvényben: 1724). Egymással szemben álló pár zárt cseh koronát tart, alatta apró főherceg.

R: (Körirat:) GOTT BEGLEITE DIE BÖHMISCHE KRONE (Kísérje Isten a cseh koronát.) (Szelvényben:) PRAG SU: /zu/ 8 SEPT./1723. Balra forduló kétfarkú, ágaskodó cseh oroszlán a légiés, zárt cseh koronát tartja.

Ezüst, 25 mm, 6,16 gr.

Ltsz.: N. 25. 916.

Irodalom: Mont. 1588.

30. A cseh királynévá koronázás (1723) 3. (9. kép)

A: (Körirat:) CAROLus VI. CAESAr AVGVSTus Germaniae Hispaniae Hungariae Bohemiae REX * ELISAbetha CHRistina AVGVSTA Germaniae Hispaniae Hungariae Bohemiae REGina (VI. Károly, Németország felséges császára, Spanyolország, Magyarország, Csehország királya * Erzsébet Krisztina, Németország felséges [császárnéja], Spanyolország, Magyarország, Csehország királynéja.) Jobbra néző uralkodó és neje mellképe. A hajukban babérkoszorúval illetve diadémval. Alul A. V. monogram (Andreas Vestner).

R: (Körirat:) AETERNITAS ET PROVIDENCIA CAESARIS (A császár örökkévalósága és gondviselése.) (A szelvényben:) CORONATIS AVGVSTIS / SVCCESsIONE FIRMATA / MDCCXXIII. (A felségeket megkoronázták, az örökösödést megerősítették, 1723.) A földgömbre lépő lándzsás császárnő vállán a cseh koronával, fején sugárkoronával, a Bohémiát megszemélyesítő cseh oroszlános koronás, veszős pajzsos alak, mögötte madárral.

Ezüst, 38 mm, 20,60 gr.
Ltsz.: Jankovich 1279.
Irodalom: Welzl 7670.

9. kép

31. A cseh királynévá koronázás (1723) 4. (10. kép)

A: (Körirat:) IMPERator CARolus VI INVICTISSimus ET ELisabetha AVGusta (VI. Károly, a győzhetetlen császár és a felséges Erzsébet.) Babérkoszorús császár és a diadémcsászárné jobbra néző képe. Alul B.R. szignó (Richter).

R: (Körirat:) IMPERator CAROLI VI ET ELISABETHAE AVGVSTE VNCTIO REGINAE (VI. Károly császár és Erzsébet az augusztuszá felkent királyné.) (A szelvényben:) PRAGAE CONDITAE MILLENARIO PRIMO (Prága alapításának egyezredik évében.) Nyitott ajtó előtt kör alapon cseh oroszlán, azon a cseh korona. A körformájú mező mögé tartományt, várost jelképező címerelemekben végződő botok besúrva. Alul W szignó (Werner).

Ezüst, 49 mm, 50,30 gr.
Ltsz.: Jankovich 1164.
Irodalom: Welzl 7667.,
Mont. 1581.,
Széch. I. 310.99.

10. kép

32. A cseh királynévá koronázás (1723) 5.

A: (Körirat:) IMPERator CARolus VI INVICTISSimus – ELisabetha AVGusta (VI. Károly, a győzhetetlen császár – a felséges Erzsébet.) Jobbra néző kettős mellkép a hajban borostyán, illetve diadém. A váll alatt BR (Benedikt Richter) monogram.

R: (Tördelt felirat:) ELISabetha CHRISTINA / IMPERatoris CARoli VI AVGVSTA / REGINA BOHEMIAE / INAUGURATA / PRAGAE VIII SEPTembris / MDCCXXIII (Erzsébet Krisztina, VI. Károly császár felséges [neje], Csehország királynéjává koronázott Prágában, 1723. szeptember 8-án) Felül a zárt cseh korona, alatta keresztbe tett jogar és mirtuszág.

Ezüst, 49 mm, 34,84 gr.

Ltsz.: Sz I. 311.100.

Irodalom: Welzl 7663.

33. A cseh királynévá koronázás (1723) 6.

A: (Köriat:) CAROLus VI CAESar AVGVstus Germaniae Hispaniae Hungariae Bohemiae REX * ELISabetha CHRistina AVGVSTA Germaniae Hispaniae Hungariae Bohemiae REGina (VI. Károly, Németország felséges császára, Spanyolország, Magyarország, Csehország királya * Erzsébet Krisztina, Németország felséges [császárnéja], Spanyolország, Magyarország, Csehország királynéja.) Jobbra néző mellképek babérkoszorúval, ill. diadémmal. Az alakok alatt A. V. monogram (Andreas Vestner). (Az előlap ugyanaz mint a 30. számú éremnél.)

R: (Köriat:) DEO FORTUNATE CAROLO ET ELISABETHA GRAVIDA PRAGA REDEUNTIBUS (Amikor Isten segedelmével Károly és a várandós Erzsébet Prágából szerencsésen visszaérkeztek.)

Ezüst, 37 mm, 19,58 gr.

Ltsz.: N.III.1275.

Irodalom: Mont. 1590.

34. A cseh királynévá koronázás (1723) 7.

A: (Köriat:) CAROLus VI – ROManorum IMPerator Semper AUGustus (VI. Károly, a rómaiak mindenkor felséges császára.) Jobbra néző császári mellkép zárt cseh koronával.

R: (Köriat:) ELISabetha CHRistina – CARoli VI AUGUSTA (Erzsébet Krisztina, VI. Károly felséges [neje].) Jobbra néző mellkép diadémos hajjal.

Ezüst, 26 mm, 4,41 gr.

Ltsz.: Delhaes XI.420.

35. A cseh királynévá koronázás (1723) 8.

A: (Köriat:) CAROLus VI CAESar AVGVstus Germaniae Hispaniae Hungariae Bohemiae REX * ELISabetha CHRistina AVGVSTA Germaniae Hispaniae Hungariae Bohemiae REGina (VI. Károly, Németország felséges császára, Spanyolország, Magyarország, Csehország királya * Erzsébet Krisztina, Németország felséges [császárnéja], Spanyolország, Magyarország, Csehország királynéja.) Két jobbra néző mellkép babérkoszorúval és diadémmal. Alul A.V. monogram (Andreas Vestner). (Előlap ugyanaz mint a 30. és a 33.)

R: (Köriat:) TENET LONGVMQVE TENEBIT BOHEMAS ARCES SANGVIS TVVS (Bírja és sokáig bírni fogja Csehország várait a te véred.); (A szelvényben:) CORONATIS AVGVSTIS SVCCESIONE FIRMATA / MDCCXXIII (A felségeket megkoronázták, az örökösödést megerősítették, 1723.) Öt alakos kompozíció. Oroszlános pajzsot tartó Bohémia a császári párnak nyújt sugárkoronát és országalmát. A kis Mária Terézia középen látható. A háttérben segítő női alak (angyal). Alul V szignó (Vestner).

Ón, 49 mm, 32,69 gr.
Ltsz.: N. III.1284.
Irodalom: Mont. 1582.

36. A cseh királynéva koronázás (1723) 9. (11. kép)

A: (Körirat:) ELISABETHA – CHRISTINA AVGVSTA (A felséges Erzsébet Krisztina.) Jobbra néző mellkép hajában diadémmal.

R: (Körirat:) VIRTUTES CORONANT ET REGNA (Erények és országok koronázák.); (A szelvényben:) IN REGINAM BOHE / MIAE CORONATA / Die 8 SEPtembris MDCCXXIII. (Csehország királynéjává koronázták 1723. szeptember 8-án) Öt alakos kompozíció. Középen a császárné, akit balról a cseh és magyar koronával kínálnak. A jobb oldali nőalakok mirtuszkoszorút nyújtanak a fejéhez.

Ezüst, 43 mm, 26,09 gr.
Ltsz.: Sz I. 311.102.
Irodalom: Mont. 1583.

11. kép

37. A cseh királynéva koronázás (1723) 10.

A: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA – CAROLI VI. AVGVSTA (Erzsébet Krisztina, VI. Károly felséges [neje].) Jobbra néző diadémos fej.

R: (Mirtuszkoszorúban:) INGENTI REDVNDANTIA SECVLA LVSTRO (Hatalmas áldozattal bővelkedő századok.); (Alul:) CORONATA PRAGAE 8 SEPTEmbris 1723 (Megkoronázták Prágában, 1723. szeptember 8-án.)

Ezüst, 25 mm, 3,82 gr.
Ltsz.: Sz I. 312.105.
Irodalom: Welzl 7664.

38. A cseh királynéva koronázás (1723) 11.

A: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA – AVGVSTA CAROLI AVGVSTI (Erzsébet Krisztina, a felséges Károly felséges [neje].) Jobbra néző diadémos női mellkép. Alul R szignó (Richter).

R: ELISABETHA QVARTVM AVGVSTA (A felséges Erzsébet a negyediket.); (A szelvényben:) EROGOWNE PRISENTI / Anno. Milesimo. VRBis CONDitae. (A város alapításának ezredik évében.) Középen párnán a cseh korona, háttérben babér. A párna 3 sarkánál egy-egy kicsi korona fekszik a bojt mögött. Spanyolország, Magyarország, Német-Római Császárság koronái.

Ezüst, 29 mm, 8,60 gr.

Ltsz.: Sz I. 312.104.

Irodalom: Welzl 7666.

39. Az idősödő Erzsébet Krisztina (év nélkül)

A: (Körirat:) ELISABETHA – CHRISTINA AVGusta CAROLI VI IMPeratoris (Erzsébet Krisztina, VI. Károly császár felséges [neje].) A császárné jobbra néző mellképe hajában diadémmal. Alatta R szignó (Richter).

R: (Körirat:) AD NUTUM DEI (Isten tetszése szerint.) Ugró lovat a felhőből kinyúló kar tart zablán. (A szelvényben:) GENNARO. F. (Gennaro készítette.)

Ezüst, 49 mm, 43,65 gr.

Ltsz.: Sz I. 289.38.

Irodalom: Welzl 7737.

40. Az özvegy Erzsébet Krisztina (1740 után) (12. kép)

A: (Körirat:) ELISABETHA CHRISTINA Dei Gratia Romanorum Imperatrix Hispaniae Hungariae Bohemiae Regina Necnon Dux BRVNSVICensis LVNeburgensis CAROLI VI VIDua (Erzsébet Krisztina, Isten kegyelméből a rómaiak császárnéja, Spanyolország, Magyarország, Csehország királynéja, továbbá Braunschweig-Lüneburg hercegnője, VI. Károly özvegye.) Jobbra néző fedett fejű császárné. (Alul:) M.(atthias) DONNER (A művész.)

R: (Körirat:) AD NVTVM DEI (Isten tetszése szerint.) (Megegyezik a 39. számú érem hátlapjával.) Ágaskodó ló amit a felhőből kinyúló kéz tart pórázon. A szelvény feletti részen MD monogram (Matthias Donner).

Ezüst, Ovális: 44 és 38 mm, 25,15 gr.

Ltsz.: Sz I. 324.132.

Irodalom: Welzl 7742.

12. kép

Az éremjegyzékben idézett művek

Gohl

Gohl Ödön: A magyar királyok koronázási érmei. Numizmatikai Közlöny 16. (1917) 1–28.

Loon

Loon, Gerhard van: Histoire Historique Metallique des XII provinces des Pays-Bas, depuis l'abdication de Charles-quin, jusqu'a la paix de Bade en MDCCXVI. I–V. Tome. Hague, 1732.

Leyser

Verzeichnis der raren und fürtrefflichen Münzen und Medaillen gesammelte von Herrn August Polykarp Edlen von Leyser. Versteigerungskatalog. Leipzig, 1791.

Lochner 1739.

Lochner, Johann Hieronymus: Sammlung merkwürdiger Medaillen in welcher wöchentlich ein curiöses Gepräg, meistens von modernen Medaillen... I–VIII. 1737–1744.

Mont.

Verzeichniss verkäuflicher Münzen aus der fürstlich Montenuovo'schen Münzsammlung. Frankfurt am Main, 1880.

Széché.

Catalogus numorum Hungariae, ac Transilvaniae Instituti Nationali Széchényiani. I–III. (Stephanus Schönwisner) Pest, 1807–1810.

Welzl

Verzeichniss der Münz- und Medaillen-Sammlung des Leopold Welzl von Wellenheim. Band II. Wien, 1844.

GEDENKMÜNZEN VON KAISERIN UND UNGARISCHER KÖNIGIN
ELISABETH CHRISTINE
IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM

Zusammenfassung

Die Kollektion der Gedenkmünzen der schönen Herrscherin aus der Welf Dynastie wurde aus mehreren numismatischen Teilsammlungen des Nationamuseums zusammengestellt. Auch die Münzen, die mit ihrem Mann, dem Habsburger Karl VI. deutsch-römischen Kaiser zusammen gefertigt wurden, gehören hierher. So werden insgesamt 40 Münzen ausgestellt. Im Vergleich zu den Franzosen sind die Teile der österreichischen „histoire metallique“ unvollständig, die auf künstlerische Weise die interessanteren äußeren Momente des Lebens der Kaiserin darstellen. Einblick können wir über die Reichsmünzfertigung mit Wiener Zentrale gewinnen, die von Carl Gustav Heraeus geschaffen wurde. Er war der „Antiquitäten Inspektor“, der anfangs die Münzen geplant hat. So hat die künstlerische Ausgabe der Prägen auf dem Lande, unter ihnen die der traditionsreichen Werkstadt in Kremnitz, danieder gelegen. Vom Kaiser wurde 1729 eine Bildstecher-Akademie in der österreichischen Hauptstadt gegründet und er hat damit langfristig die Hegemonie der hiesigen Münzen binnen des Reiches der Habsburger gewährleistet.

Die Münzen von Elisabeth Christine sind sowohl unikal als auch vertreten das höchste künstlerische Niveau. Die bekannten Schöpfer der Münzen sind: Anderas Vestner, Benedikt Richter, Daniel Warou, Antonio Maria de Gennaro, Carl Gustav Heraeus, Martin Brunner, Caspar Türmann, Johann Haag, Peter Paul Werner, Matthias Donner. Anfangs waren die nicht deutschen Schöpfer mit französischer Ausbildung in Mehrheit, aber danach haben auch die Österreicher zahlreiche Talente gegeben. Der größte Teil der Darstellungen gruppiert sich um die Krönungen und Kindergeburt. Je ein Ereignis kann sogar auf mehreren Duzenden Münzen dargestellt werden. Die Geburt des als Säugling gestorbenen Leopold Erzherzog wird mit 10 diversen fortbestandenen Münzen niedergelegt. Über die Krönung der tschechischen Königin haben 11 Münzen in der Sammlung fortbestanden.

Die Münzen sind Barockmünzen, auf der Hinterseite befinden sich unterschiedliche Formen. Wenn wir die eine Seite der Münzen betrachten, blickt uns das Bild einer schön gebliebenen Kaiserin an. Sie altert sich nicht so, wie ihre Tochter und Nachfolgerin Maria Theresia. Auf der anderen Seite ist die Darstellung des Ereignisses und seine Bezeichnung im Allgemeinen auf Latein zu sehen. Insgesamt sind Duzende von Sachen nach den Münzen mit der Gattin passiert, die keinen männlichen Nachfolger hinterließ, aber in einer glücklichen Ehe lebte.

Die Münzen wurden meistens aus Silber guter Qualität gemacht. Es gibt einige Prägungen aus Zinn und Kupfer. In einigen Fällen sind aus beiden oder drei Metallen welche geblieben. Von ihrer extra Beschreibung sah ich ab. Die Sammlung wird mit zwei goldenen Münzen angereichert. Die Größe der Münzen bewegt sich zw. 3 und 5 cm. Diese zwei Größen kommen oft vor.

Ridovics Anna

IGAZ VAGY HAMIS,
EGY LEGENDA NYOMÁBAN:
KOVÁCS KÁROLY, AZ ELSŐ MAGYAR
TAJTÉKPIPA METSZŐ MUNKÁJA
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN?*

„souvenir d'amitié”

Haider Editnek és Körmöczy Katának ajánlom

Az első tajtékpipa legendája

A 19. század elefántcsontjának is nevezett tajtékkő a pipakészítés egyik legnemesebb alapanyaga. Jól formálható, szépen faragható. Tengeri fosziliákból kialakult ásvány, magnéziumhidroszilikát. Legjelentősebb lelőhelye a napjainkban is működő törökországi, anatóliai Eskisehir. Magyarországon már a 18. században magas színvonalú pipa-készítési kultúra alakult ki és egészen a 20. század elejéig a világ élvonalához tartozott. A mívesen metszett magyar tajtékpipák megbecsült kincsei a hazai és a külföldi köz- és magángyűjteményeknek. A dohányzás művelődéstörténetével foglalkozó nemzetközi és hazai szakirodalom szinte mindegyike megemlíti azt a legendát, amely Magyarországhoz köti a tajtékpipa születését. E szerint Andrassy gróf törökországi követként 1723-ban Konstantinápolyban járt, ahol a szultánnal sakk-játszmat vívott. A játszmat elvesztette, de elnyerte III. Ahmed szimpátiáját. A gróf remek diplomáciai érzékéért búcsúzáskor a szultántól egy ékkövekkel kirakott díszes kardot, két rabnőt és egy nagy értékű tajtéktömböt kapott ajándékba, amelyből itthon a híres pesti cipésszel, ezermesterrel, Kovács Károllyal pipát készíttetett.¹

* A szöveg első változata az Academie Internacional de la Pipe 2007-es metzi konferenciáján hangzott el, írott formát először a Körmöczy Katalin 60. születésnapját köszöntő kötetben kapott, amely végül sajnos nem jelent meg. Az előadás továbbfejlesztett változatát Haider Edit 70. születésnapjának ünneplése alkalmából hallhatták a kollégák. Angol nyelvű átdolgozása 2011-ben látott napvilágot: True or false, in the wake of a legend: the so called 'pipe of the first meerschum carver', Károly Kovács, in the Hungarian National Museum? Journal of the Academie Internationale de la Pipe. 4. (2011) 71–82.

1 Cudell, Robert: Das Buch von Tabak. o. O., 1927. 144–147.; Dunhill, Alfred: Das Pfeifenbuch. Eine Kulturgeschichte des Pfeifenrauchens. München, 1982. 222.; Frich, Övre Richter: Vitamin der Seele. Berlin–Wien–Leipzig, 1936. 71.; Hochrain, Helmut: Das grosse Buch des Pfeifenrauchens. München, 1978. 31.; Döbler, Hannsferdinand: Kochkünste und Tafelfreuden. Kultur und Sittengeschichte der Welt. München, 1972.; Remethey Fülepp Dezső: A nagy szenvedély. A dohányzás története. Kalocsa, 1937. 99–100.; Haider Edit: Tajtékpipa. In: A magyar pipa története. Történelem a magyar pipákon. Szerk.: Haider Edit–Orgona Angelika–Ridovics Anna. Bp., 2000. 62–63.; Levárdy Ferenc: Pipázó eleink. Bp., [2000.] 120–121. (A kötet angol nyelvű kiadása 1994-ben jelent meg Velburgban *Our pipesmoking forbears* címen.); Rapaport, Benjamin: A Complete Guide to Collecting Antique Pipes. 2nd edition. Atglen, 1998. 49–50.; Rapaport, Ben: Collecting Antique meerschum pipes. Miniature to majestic sculpture. 1999. 16.

„Első tajtékaragónkról, ... Kovács Károlyról azt is tudni vélik, hogy a tajték viasszal való kezelését szintén ő kezdeményezte. ... A tajtékpipa szívása közben csodálkozva vette észre, milyen szépen kezd érni a tajték színe ott, ahol szurkos kezével megfogta, más változat szerint beleejtette a viaszba. Így jött rá a tajtéknak arra a különleges tulajdonságára, hogy ha viasszal átítatják, bársonyossá, szívás közben vörösesbarnává válik. Úgy tartják, hogy a mester az egyik viaszolt pipát átadta Andrásynak, a másikat megtartotta magának. ... Andrassy előkelő társaságában feltehetően nagy tetszéssel fogadták a pipaújdonságot, így az arisztokrácia támogatásával Pesten és Bécsben már a XVIII. század közepén virágzásnak indult egy új kisipar, a tajtékpipa-készítés”.²

A szakirodalomban az is szerepel, hogy Kovács Károly első pipáját egy késői utód a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. A legendát azonban semmi nem tudta megerősíteni. Haider Edit – aki a hazai pipafaragás történetét először írta meg és két évtizeden át gondozta a múzeum pipagyűjteményét – alapos kutatása nem járt eredménnyel. Nem került elő adat Kovács Károlyról. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében nem sikerült megtalálni sem a nevezetes pipát, sem valamilyen írásos dokumentumot, leltárkönyben fellelhető bejegyzést, az adományozásra vonatkozó iratot. A külföldi szakirodalomban Andrassy gróf személyét többen Andrassy Gyula (1823–1890) gróffal azonosították, aki valóban járt Törökországban mint konstantinápolyi követ, ám több mint 100 évvel később. Így érthető módon a témával alaposabban foglalkozó szerzők igen szkeptikusan vélekedtek a regényes legenda igazságtartalmáról.³

A legenda eredete, szereplői

Honnan is ered ez a legenda? Nem tudjuk pontosan. A Wurzbach-féle *Biographisches Lexikon* (1874) tette széles körben ismertté a Kovács Károlyról szóló történetet.⁴ Forrásként az 1873-as *Augsburger Sonntagsblatt* októberi számát jelöli meg. (Appendix) Ebben az évben volt a bécsi világkiállítás, ahol a magyar pipák is nagy sikert arattak. Így ez az írás is jelentős érdeklődésre tarthatott számot a pipakedvelők körében. A német cikkből egy eddig nem ismert újabb adatra derül fény.⁵ A felhasznált információkat korábban egy angol újság (eine Englische Blatt), a londoni *The Engineer* tette közzé. Hogy mikor, azt sajnos nem említi a cikk. Lássuk hát az 1874-ben kiadott lexikon szövegét:

„**Kovacs, Karl** (Holzschnitzer und Erfinder der Meerschaumpfeifen, geb. In Ungarn). Lebte in Pesth um die Mitte des 18. Jahrhunderts (1753) und schnitt aus einem Stücce Meerschaum, das ein Graf Andrassy, Ahnherr des gegenwertigen Ministers des

2 Haider E. i. m. 62–63.

3 *Rapaport, B* Collecting Antique i. m. 17. „But, according to Levárdy, this Budapest museum has neither this pipe nor a record of the donation. Furthermore, the only Hungarian count on record named Andrassy, was born in 1823, exactly 100 years after the supposed debut of the first meerschaum pipe.”

4 Wurzbach, *Constant von*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Bd. 26. Wien, 1874. 396.

5 A cikk megszerzéséért nagy köszönet illeti Gyula Éva történészprofesszort, lányát, Bohátka Zsófiát és az augsburgi könyvtár kollégáit.

Aeusern in Oesterreich, aus der Türkei mitgebracht, die ersten Meerschaumpfeifen und ist somit der Erfinder einer Industrie, welche nachmals so ungeheure Dimensionen angenommen hat. Die von Kovacs verfertigte erste Meerschaumpfeife wird im ungarischen National Museum ausbewarthe.

Augsburger Sonntagsblatt, Nr. 40 von 5. October 1873."

A szöveg szerint Kovács Károly fafaragó (fametsző?) volt a tajtékpipa feltalálója. (Az *Augsburger Sonntagsblatt* szerint suszterként is dolgozott.) Magyarországon született, Pesten élt a 18. század közepén. Sajnos többet nem tudunk meg róla. Andrássy gróf, a jelenlegi külügyminiszter egyik őse hozta a tajtékot Törökországból. Sem az *Augsburger Sonntagsblatt*, sem a lexikon nem említi a követjárást és a hozzá fűződő színes történetet a szultánnal folytatott sakkjátszmáról. 1874-ben gróf Andrássy Gyula (1823–1890) volt az Osztrák-Magyar Monarchia közös külügyminisztere (1871–1878 között). A regényes életű politikus nagy népszerűségnek örvendett a korszakban. 1848-ban honvédtörőnagyként harcolt a magyar szabadságért a Habsburgok ellen. Majd a független Magyarországot képviselte a debreceni kormány követeként a konstantinápolyi udvarban. Külföldön érte a világosági tragédia híre, 1849 után Párizsban élt emigrációban. Többször járt Londonban is. Az osztrák haditörvényszék 1851-ben távollétében halálra ítélte, és jelképesen felakasztották. Később kegyelemben részesült, hazatérése után az 1867-es kiegyezés egyik előkészítője, vezető politikusa lett, 1867–1871 között magyar miniszterelnök. (1. kép) De ki lehetett az a grófi előd, aki szintén járt Törökországban?

1. kép

Tajtékpipa gróf Andrássy Gyula és felesége portréjával, 1867 után
Magyar Nemzeti Múzeum Ltsz. 1956.92. (Fotó: Dabasi András)

Levárdy Ferenc szerint a betléri Andrássy ág alapítója, Lőcse (ma Levoča, Szlovákia) város kapitánya, az egykori kuruc tábornok, majd később a Habsburg oldalra pártolt Andrássy István lehetett az a személy, aki a császári diplomáciát képviselhette az 1720-as évek táján Konstantinápolyban.⁶ A császári diplomácia feladata a török portánál az volt, hogy a leányági örökösödést (Pragmatica Sanctio) elfogadtassa és a Rákóczi-emigrációt diplomáciailag elszigetelje. Azonban a személyt illetőleg mindez csupán feltételezés, Andrássy követjárását semmilyen adat nem támasztja alá. A család 1676-ban emelkedett bárói rangra, melyet I. Andrássy Miklós a törökellenes hadjáratokban tanúsított vitézségével nyert el. A grófi címet csak jóval később, 1766-ban kapta meg III. Andrássy István a család monoki ágából, illetve Mária Terézia 1779-ben emelte grófi rangra a betléri ágat képviselő I. Andrássy Károlyt katonai érdemeiért.⁷

Kovács Károly pipája a Magyar Nemzeti Múzeumban?

A lexikon 1874-es szövege szerint a Kovács Károly faragta pipát a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. Jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum Dohányzástörténeti Gyűjteményében nincs ilyen pipa. Korábban sem az inventáriumokban, sem a múzeumi iratanyagban nem sikerült ennek a bizonyos pipának a nyomára bukkanni. A Magyar Nemzeti Múzeum 1825-ben kiadott első katalógusa, a *Cimeliotheca Musei Nationalis* csupán egy fapipát említ, ami máig is a gyűjtemény díszjele. 1846-tól vannak meg a leltárkönyvek. Az 1879 előtti adattári iratanyag meglehetősen hiányos, csupán 2 csomó. A Magyar Nemzeti Múzeum alapításának 200. évfordulója alkalmából kiadott jubileumi kötet számára meg kellett írni az egyes gyűjtemények történetét. E munka kapcsán került a kezembe az Iparművészeti Múzeumba átszállított tárgyról készített 1878–1879-es átadási jegyzőkönyv, amelyben 3 ezüsttel montírozott tajtékpipa is szerepelt. Kettőt domborművű arc-kép díszített, a harmadikon „gazdagon faragva, elől harci jelvények között 3 medallion, koronás király, bőség szaruját tartó férfi és török szultán, mindhárom kívül német felirat.”⁸ „Ez a pipa minden valószínűség szerint azonos azzal a 18. század elején készült gyönyörű darabbal, amely III. Károly magyar király 1718-as pozsareváci békekötését ünnepli.”⁹ A magyarországi gyűjteményekben található egyik legkorábbi finoman metszett tajték a barokk iparművészet rangos emléke. Hogy miképpen jutott a Nemzeti

6 Levárdy F. i. m. 120.; Haider E. i. m. 62.; Ridovics Anna: A Dohányzástörténeti Gyűjtemény. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk.: Pintér János. Bp., 2002. 452–463., 454.

7 Liber Regius LI. kötet 112.; Csucsomi: A csikszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy nemzetségi története. Rozsnyó, [1900.] 2. kiadás 2005.

8 M. N. M. Iparművészeti Múzeumnak átadott tárgyak 1879. 82. 2081, 2082, 2083. tétel

9 Lovay Zsuzsa: Dohányzó Európa. Iparművészeti Múzeum – Nagytétényi Kastélymúzeum. Bp., 1985. 3. 46. tétel, 8. kép; Levárdy F. i. m. 121.; Ridovics Anna: A történelmi téma a pipákon és a pipaszárakon. In: A magyar pipa története i. m. 74–91., 75. képek, leírás: 198–199. 20/26 tétel

Múzeumba, erre még nem sikerült fényt deríteni. Talán ez lenne a nevezetes első tajtékfaragó, a pesti Kovács mester munkájának tartott pipa?”¹⁰ – tettem fel a kérdést 2002-ben. Ma már egyre valószínűbbnek tűnik, hogy igen, ez lehet az a bizonyos pipa. (2. kép)

2. kép

Pozsareváci béke-pipa

Iparművészeti Múzeum Ltsz. 10.418. (Fotó: Dabasi András)

Pipa a pozsareváci békekötés tiszteletére

A 2000-ben megrendezett pipakiállítás katalógusában az Iparművészeti Múzeum két kiemelkedő értékű pipájának történeti ikonográfiáját elemeztem.¹¹ Ám akkor még nem sejtettem, hogy ezek egyike egykor a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében volt. Ma már a pozsareváci békekötés tiszteletére készült pipa ikonográfiai elemzését is némiképpen módosítani kell. A pipa kosarának két oldalán, hadijelvények között meztelen puttók tartotta köriratos medalionban VI. Károly német-római császár, III. Károly néven magyar király (1711–1740) és III. Ahmed (1703–1730) török szultán félalagos

10 *Ridovics A.* A Dohányzástörténeti Gyűjtemény i. m. 454–455.

11 *Ridovics A.* A történelmi téma i. m. 75.

portréi láthatóak. Feliratuk: ACHMETH III TURCKISCHER KAUER; CAROLUS VI. ROMISCHER KAISER. (3–4. kép) Mindkét figura medalionja mellett egy-egy szimbolikus állat, a bátor, erős oroszlán és a gyáva, közönséges kutya jelenik meg. Az ábrázolások előképét a *Türcken Kalender* című korabeli populáris politikai nyomtatvány metszetében találhatjuk meg, mestere ismeretlen számunkra. (5. kép) A pipa domború kosarán elől a hadijelvények között dúsan faragott akantuszleveles keretézéssel körülveve koronás nőalak trónol, kezében bőségszaru és kard. Mellette páncélos, sisakos hadvezér

3. kép

VI. Károly portréja, Pozsareváci béke-pipa (részlet)
(Fotó: Dabasi András)

4. kép

III. Ahmed portréja, Pozsareváci béke-pipa (részlet)
(Fotó: Dabasi András)

áll, lábával egy koronára tapos. Bőségszarut emel, amelynek tartalmát a nőalak elé önti. Felettük írásszalagon: FRIEDERVEHRT UNFRIEDVERZEHRT (Békeszerető, békétlenségtől emésztett). A korábbi elemzések – magam is – a nőalakot Fortunaként, a Szerencse Istenasszonyaként határozták meg.¹² (6. kép) Valószínűbb azonban, hogy Pax, azaz a Béke allegorikus figurája, amely Gottfried Rogg (1669–1742) augsburgi mester VI. Károlyt dicsőítő grafikai ábrázolásán is megjelenik. (7. kép) A rézmetszeten két allegorikus nő figura fogja közre VI. Károly német-római császár potrémedalionját, amelyet hadi jelvények öveznek a következő dicsőítő felirat kíséretében: CAROLUS VI DEI GRATIA GLORIOSUS IN ORBE IMP. A császár hadvezéri páncélt visel, a medalion felett a német-római birodalom szent koronája látható. Justicia kezében kardot és mérleget tart. Pax figurája bőségszarujával a másik oldalon foglal helyet. Kezüket egymásba fonják.

¹² Lovay Zs. Dohányzó Európa i. m. 3.; Levárdy F. i. m. 121.; Ridovics A. A történelmi téma i. m. 75.

5. kép

Ismeretlen német mester:

Türcken Kalender címlapja

VI. Károly és III. Ahmed portréjával, csatajelenettel

Magyar Nemzeti Múzeum Ltsz. MTKcs. 11.592.**

** Köszönet a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka Grafikai Gyűjteményében dolgozó kollégáknak, Apor Eszternek és Király Attilának.

6. kép

A Béke trónoló figurája Mars alakjának kíséretében,
Pozsareváci béke-pipa (részlet)
(Fotó: Dabasi András)

A szöveg a 85. zsoltárból idéz: „Justitia et Pax osculatae sunt.” Psalm. 85. 11. Az Igazság és a Béke megcsókolták egymást. A német felirat egy kissé eltérő tartalmú: „Gerechtigkeiteit den Fried erstreit”, vagyis az Igazság megküzd a békéért. Az allegorikus nőalakok lába alatt található kartusban egy csatajelenet látható. A török sereg éppen megfutamodik, mivel a szétterjesztett szárnyú sas Jupiterként villámokat szór az ellenségre. Feltételezhető, hogy ezt a grafikát ismerhette a pipa metszője (vagy megrendelője), amikor kialakította a pipaábrázolás mondandóját és kompozícióját. A pipán látható Pax figura, egyesítve a metszet két figurájának attribútumait, egyik kezében bőségszarut, a másikban kardot tart. Szüksége van rá a béke kiküzdéséhez és megvédéséhez. Mellette Mars hadisten áll, kifejezve, hogy a hadi sikerek teremtik meg a lehetőségét a bőség, a nyugalom, a béke korszakának. A figurák felett középen megjelenített allegorikus állatjelenet a győzelmet jelképezi. Az osztrák birodalmi sas lecsap a török kutyára és a földre dönti. SO HAT DES ADLERS KLAUEN GEFUHLT DER TURCK MIT GRAVEN (Így iszonyattal megérezte a török a sas karmait). (8–9. kép)

7. kép

Gottfried Rogg: VI. Károly az Igazságosság és a Béke allegorikus figuráival, kartusban az osztrák sas villámaival sújtja a török sereget Magyar Nemzeti Múzeum Ltsz. MTKcs. 2616.

8. kép

Az osztrák sas legyőzi a török kutyát, Pozsareváci béke-pipa (részlet) (Fotó: Dabasi András)

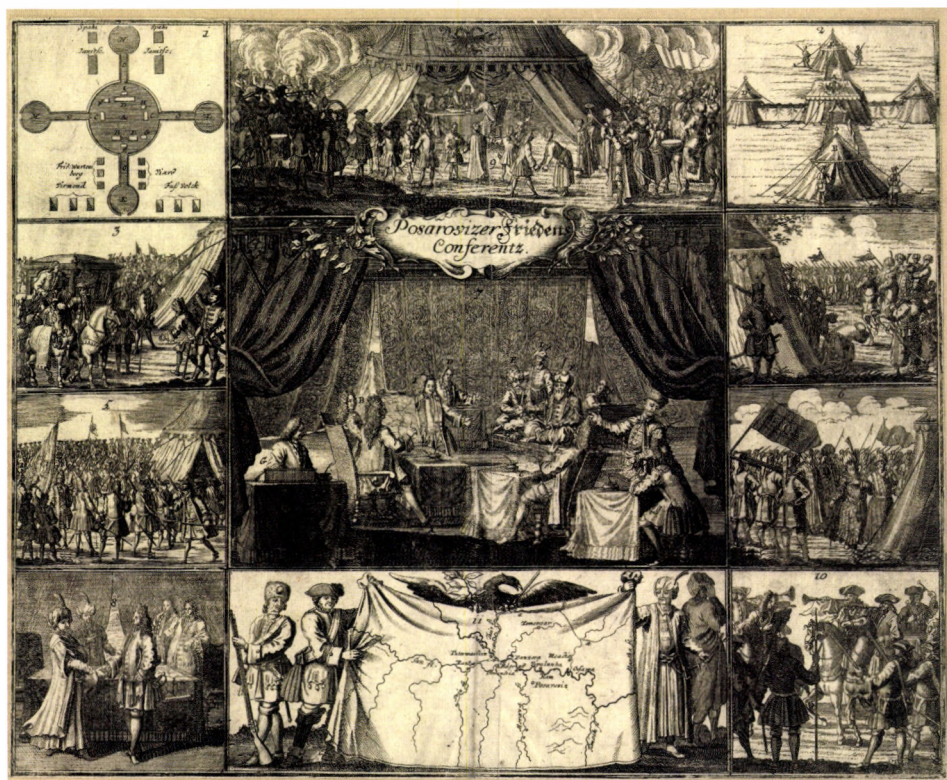

9. kép

Gottfried Rogg: VI. Károly az Igazságosság és a Béke allegorikus figuráival metszet kartusa – az osztrák sas villámaival sújtja a török sereget (részlet)

A pozsareváci béke

A pipa az 1718-as pozsareváci békekötésnek állít emléket. A török porta 1715-ben megszegte a korábban kötött karlócai békét, a harcok ismét elkezdődtek. Az újabb hadjáratot Savoyai Jenő herceg vezette a törökök ellen, 1716 nyarán Péterváradnál (ma Petrovaradin, Novi Sad, Szerbia) győzelmet aratott felettük. Egy évvel később visszavette Belgrádot, azaz Nándorfehérvárt (1717. augusztus. 22.). Egész Európa, a keresztény világ ünnepelte a kitűnő hadvezért, Savoyai Jenőt. VI. Károly Nagy-Britannia, Hollandia és Svédország képviselőinek jelenlétében 1718. július 21-én megkötötte a békét az Oszmán Birodalommal. (10. kép) A békekötés helyéül Pozsarevác (Passarowitz) szerb falut választották ki. A császár gróf Virmontot bízta meg, hogy a Habsburg Birodalmat képviselje. Az 1712-es pozsonyi országgyűlésen megszabott magyar törvények értelmében magyar követeknek is jelen kellett volna lennie a tárgyalásokon. Báró Sándor Gáspárt és Antolcsics horvát főharmincadost jelölték ki erre a feladatra. A költségeket azonban nem tudták előteremteni számukra, és Savoyai Jenő is ellenezte a magyar részvételt. Végül

10. kép

Ismeretlen mester: A pozsareváci békekötés
Magyar Nemzeti Múzeum Ltsz. MTKcs. T. 713.

a császár nem adott nekik megbízást, így nem volt jelen magyar követ a békekötésnél.¹³ A 25 esztendőre szóló béke jelentős területi gyarapodást hozott a Habsburgok számára, egyben a történeti Magyarország felszabadításának befejezését is jelentette. A Porta lemondani kényszerült a Temesközről és Belgrádról, az Olttól nyugatra fekvő, még 1716-ban megszállt havasalföldi részekről, valamint Szerbia és Bosznia északi területeiről is. 1718 után a Temesközt nem csatolták vissza Magyarországhoz, hanem Temesi bánság (vagy Bánát) néven külön tartománnyá szervezték. Nagy vitát okozott a magyar emigránsok kérdése. A császári követek Rákócziék kiadatását kérték, amit azonban a porta nem teljesített, de a magyar emigránsoknak távolabb kellett költözniük a szultán udvarától. 1720-tól Rodostóban (Tekirdag) éltek, aminek a területét nem hagyhatták el. Hat nappal később kereskedelmi szerződést is kötöttek, melyben a császár alattvalóinak: németeknek, magyaroknak, olaszoknak és németalföldieknek szabad kereskedést biztosítottak az Oszmán Birodalomban, szabad hajózást a Dunán és a Fekete-tengeren, a török hajókon és védelmükre megengedték, hogy konzulátusokat állítsanak fel. A békekötés után új korszak köszöntött az Oszmán Birodalomra is, amelyet „Tulipános Korszaknak” (Lale Devri) is neveznek. III. Ahmed szultán és nagyvezére Damat Ibrahim pasa békés politikát folytattak. Az irodalom, a kultúra, a művészetek virágzásának időszaka volt ez. Nyomon követték az európai technikai újításokat. A nyitás jeleként az Oszmán Birodalom követeket küldött Európába.

A Dániel az oroszlánok között-pipa

A franciaországi Grasse Városi Könyvtárának Alice Rotschild pipagyűjteményében őriznek egy tajtékpipát (Inv. 269. AS-9-87-400/34), amelynek a faragási stílusa és a motívumai sok tekintetben rokoníthatóak a pozsareváci békekötést ünneplő pipaéval. A művészien faragott, elegáns könnyedségű barokk stílusú akantuszlevelek, a pipa aljának alsó dekorációs struktúrája, a motívumok elrendezése igen hasonlatos mindkét pipán. Ez a barokk korstílus általános hatása lehet, vagy azonos mintakönyvi előkép használata feltételezhető? Vagy esetleg ugyanannak a kéznek, ugyanannak a műhelynek a munkája lehet? (11–13. kép) A pipa előoldalán különös ábrázolás látható. Virágfüzérés medalionokban két figurális faragvány. Az alsó rész egy bibliai jelenet – Dániel az oroszlánok között imádkozik. Fölötte lévő medalionban egy török hadvezér (szultán?) portréja hadi jelvények között. (14. kép) Olyan mintha utalás lenne a keresztény foglyokra, esetleg a keresztény emigránsokra, akik a Habsburgok ellen harcoltak és el kellett hagyniuk a hazájukat, iszlám környezetben kellett tovább élniük. II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelm 1717-ben emigrált az Oszmán Birodalomba, a pozsareváci békekötés után Rodostóba kellett emigráns társaival együtt költöznie, ahol jelentős magyar kolónia jött létre a Márvány tenger partján. Rákóczi itt halt meg 1735-ben. Úgy véljük, hogy ez a pipa

13 A béketárgyalásokról bővebben I. *Bánlaky József*: A magyar nemzet hadtörténelme. Digitális kiadás. Arcanum Adatbázis Kft. 2001. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/index.html>; *Szilágyi Sándor*: A magyar nemzet története. <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/index.htm>; *Tarján M. Tamás*: 1718. július 21. A pozsareváci béke megkötése. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1718_julius_21_a_pozseravaci_beke_megkotese (2012. november 16.)

11. kép
Dániel az oroszlánok között-pipa

12. kép
Dániel pipa talpának alsó része

14. kép
Török generális
a Dániel az oroszlánok között-pipa kosarán (részlet)

13. kép
Pozsareváci béke – pipa talpának alsó része (Fotó: Dabasi András)

15. kép

Vivat Carolus pipa. Iparművészeti Múzeum Ltsz. 10.417.

(Fotó: Dabasi András)

szintén a pozsareváci békekötés korszakához kapcsolható, illetve az utána következő történelmi helyzethez. A faragás témája, motívumkincse, stílusa alapján feltételezésünk szerint elképzelhető, hogy esetleg egy mester műhelyében készülhetett mindkét pipa.

A Vivat Carolus- pipa és feltételezett egykori tulajdonosa

Az Iparművészeti Múzeum őriz egy másik pipát is, amely szintén a törökkel vívott háborúval kapcsolatos és VI. Károlyt dicsóíti.¹⁴ A VIVAT CAROLUS feliratú, finoman faragott pipa kosarán a Habsburg-ház címerével koronázott diadalív alatt oroszlánok vontatta harci szekéren látható a császár, mint győztes hadvezér, katonái és az elfogott török hadifoglyok élén. (15. kép) A pipa ezüstkupakján egy vésett felirat és egy monogram olvasható: Souvenir d'amitié, CB. (16. kép) A pipa tehát egy férfitársaság megpecsételésére szolgált. Jól tudjuk, hogy a 18. század elején igen becses, értékes ajándék volt a szépen megmunkált, jóízű dohányzást biztosító pipa. Egy ilyen eseményt örökít meg Károlyi Sándor grófnak, II. Rákóczi Ferenc tábornokának 1707-ben kelt levele, amely

¹⁴ Lovay Zsuzsa: A Vivat Carolus-pipa leírása. In: Az európai iparművészet stíluskorszakai. Barokk és rokokó. Bp., 1990. 75.; Ridovics A. A történelmi téma i. m. 75. 20/27 tétel leírása 202.

16. kép

A pipakupak felirata: Souvenir d' amitie, CB (Carolus Batthyány). Vivat Carolus pipa. (részlet)

(Fotó: Dabasi András)

a fejedelemnek szól: „...én bizony nem tudok a jó serdarnak mivel kedveskedni, hanem ha pipa helyébe pipát küldök.”¹⁵ De vajon ki lehetett a tulajdonosa ennek a francia feliratos pipának? Levárdy Ferenc feltételezése szerint a Vivat Carolus-pipa III. Károly pozsonyi koronázása után készülhetett. Talán ez alkalomból adta az uralkodó hívének, gr. Batthyány Lajos alkancellárnak.¹⁶ A kupakon szereplő CB monogram feloldása szerint Comes Batthyány. VI. Károly 1712-ben hívta össze a magyarországi országgyűlést Pozsonyba, május 21-én adta ki hitlevelét, és a következő napon Pozsonyban ünnepélyesen koronázták magyar királlyá, a Bécsből visszahozott koronával. A pipa faragásának idejét azonban az ábrázolás témája, a törökök ellen vívott csaták győzelmének a dicsőítése inkább későbbre datálja. Gondolhatunk a pozsareváci békekötés idejére vagy esetleg az 1730-as évek végére, amikor ismét kiújultak a harcok a törökökkel, amelyeket aztán a belgrádi békekötés (1739) zárt le.

15 Haider Edit: A dohányzás elterjedése Magyarországon. In: A magyar pipa története i. m. 20–24., 20.; Országos Széchényi Könyvtár Fol. Hung. 1389/6 fol. 2. Az adat Bánkuti Imrétől származik.

16 Levárdy F. i. m. 121.

17. kép

Ismeretlen festő: Batthyány Károly József generális portréja
Magyar Nemzeti Múzeum Ltsz. MTKcs. 559.

(Fotó: Kardos Judit)

Batthyány Lajos Ernő (1696–1765) a híres törökverő generális II. Batthyány Ádám¹⁷ (1662–1703) és a szépségéről híres sziléziai származású Strattmann Eleonóra (1672–1741) idősebbik fia volt. A család a legmagasabb bécsi udvari körökhöz tartozott, édesanyja VI. Károly feleségének, Elisabeth Christinának a legbensőbb tanácsadói közé számított. Lajos gróf 1716-tól töltött be tisztséget az udvarnál, 1723–1751 között főpohárnok. 1732 és 1746 között kancellár, 1751-ben ő lesz Magyarország utolsó magyar nemzeti nádora. Öccse, Batthyány Károly József gróf is a korszak történelmének kiemelkedő jelentőségű alakja volt. (17. kép) Katonai pályára lépett és már ifjú korától harcolt Savoyai Jenő oldalán, részt vett a törökök elleni harcokban 1716–1718 között. A belgrádi csatában különösen kitűnt bátorságával. 1719-ben Konstantinápolyban a császári követség tagja volt. 1739–1740-ben a Habsburg Birodalom berlini követe. 1743-ban Bajorország kormányzója, a megszálló hadak főparancsnoka. Érdemeiért Mária Terézia tábornaggyá nevezte ki, majd rábízta a trónörökös, József főherceg nevelésének és udvarának irányítását. 1742 és 1756 között ő volt Horvátország, Szlavónia és Dalmácia bánja is. Mária Terézia legbensőbb tanácsadójának számított, különösen katonai ügyekben. 1764-ben római szent birodalmi hercegi rangot kapott. Pénzverési joggal is rendelkezett. Károly József herceg háromszor nősült, de fiúörököst nem hagyott maga után. Egyetlen fia 20 éves korában meghalt. A hercegi rang Károly József halála után, birtokaival együtt, bátyjára, Lajosra és az ő utódaira szállt.¹⁸

Lehetséges, hogy ő volt a Vivat Carolus-pipa tulajdonosa? Souvenir d'amitié. CB. – a Carolus Batthyány név monogramjaként is feloldható. Feltételezésünk szerint talán mindkét pipa gróf Batthyány Károly személyéhez kapcsolható. Lehet, hogy a legenda bizonyos elemeinek talán mégiscsak van valami valós alapja? Batthyány Károly gróf 1719-ben követségben járt a szultán udvarában Konstantinápolyban. A legenda ismeretlen forrásból származó 1723-as évszámához kapcsolódó követjárásról nem tudunk, de a dátum figyelemre méltó. Ez VI. Károly prágai koronázásának (II. Károlyként) időpontja, illetve ekkor iktatták törvénybe Magyarországon a Habsburg-ház leányági örökösödésének törvényét, a Pragmatica Sanctiot. Érdekességgént az is megjegyzendő, hogy a németújvári Batthyány-kincstárban fennmaradt egy értékes, művészi kivitelű barokk sakk-készlet,¹⁹ amelyből arra következtethetünk, hogy kedvelték ebben a családban ezt a nemes stratégiai játékot. A tajték ajándékozásának motívuma sem annyira meglepő, ha arra gondolunk, hogy komoly értéket képviselhetett ez az akkor még viszonylag természeti ritkaságnak számító kőzet. A pipák lehetséges egykori tulajdonosának, Batthyány Károlynak a személyét illetően persze csupán feltételezéseink vannak. Ám hogyan kapcsolhatóak össze ezek a feltételezések a legendával, amelyben a tö-

17 Ezredesként, majd tábornokként részt vett a törökök kiűzésében, hősiesen harcolt Buda visszavívásánál 1686-ban. 1688-ban Székesfehérvárt, 1690-ban Kanizsát szabadította fel. Dunáninnyi főkapitány, országbíró, 1693-tól haláláig Horvátország, Szlavónia és Dalmácia bánja.

18 *Zimányi Vera*: A herceg Batthyány család levéltára. Levéltárak Orsz. Központjának sokszorosított kiadása. Bp., 1962.; A Batthyányak évszázadai. Kiállítási katalógus. Szerk.: Zsámbéky Mónika. Szombathely–Körmend, 2005. 116.

19 *Ridovics Anna*: Sakk-készlet. Tárgyleírás. In: A Batthyányak évszázadai i. m. 224–225. Sakk-készlet, 18. század, a németújvári Vármúzeumból.

rök követségben járó grófot Andrassy Gyula őseként említik. De vajon csak apai ágon kereshetjük az őseket? Andrassy Gyula gróf édesapjának a nagybátyja, gróf Andrassy II. Károly, a grófi címet megszerző I. Károly fia Batthyány lányt vett feleségül.²⁰ Talán Batthyány Szerafin grófnő (1769–1839) révén kerülhetett az Andrassy családhoz a pozsareváci békekötéshez kapcsolódó pipa és innen a múzeumba. A pipa történetét akár maga Andrassy Gyula gróf is elmesélhette, hiszen többször is járt Londonban.

Az első tajtékpipák Magyarországon

Az első tajtékpipa készítője azonban bizonyosan nem magyar mester volt. A 17. századi utazók leírásai számolnak be arról, hogy a török cseréppipákhoz hasonló egyszerű tajtékpipák már a 17. század második felében készültek az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó Görögország területén, Thebesben, Euboiában.²¹ (A 19. századra ezek a tajtékbányák kimerültek, lassan elfelejtődtek.) Ilyen korai tajtékpipák ismertek Rebecca Robinson korinthusi, athéni ásatásaiból.²² A görög kereskedők révén Magyarországra is eljutottak ezek a pipák (pipas marinas albas), az írott források szerint a 18. század elején már bizonyosan.²³ Belgrád, Szeged illetve Eger várának leletei között is került elő néhány tajtékpipa, amely a 17. század vége és a 18. század 30-as éveinek közé datálható.²⁴ Magyarországon ekkor már egy évszázada hódoltak a dohányzás szenvedélyének. A 17. század végétől a török cseréppipák nyomán a hazai mesterek műhelyeiben is szép számmal gyártottak pipákat, jellegzetes magyaros formakincs és díszítésmód is kialakult. A tömegtermelés mellett vannak adatok luxusdarabokról is. Rákóczi fejedelem számára a kassai ötvösök pipát is ezüstöztek, sőt ezüst pipaszárazakat is készítettek.²⁵ Készült pipa cserépből, fából, csontból. Könnyen elképzelhető, hogy a 18. század első felében hazai mester keze nyomán születhetett a ritkaságnak számító, drága tajtékközből művészi metszésű pipa. A görög kereskedők révén kerülhetett megmunkálatlan nyers tajték is elvéve Magyarországra. De hozhattak magukkal egy-egy darabot Törökországban

20 Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és leszármazási táblákkal. I. füzet. Pest, 1857. 38.

21 Robinson, Rebecca C. W.: Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 54. (1985) No. 2. 149–203., 168.; Ridovics, Anna: Meerschaum pipes in eighteenth- and nineteenth-century Hungary. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*. 3. (2010 [2012]) 77–95., 77.

22 Robinson, R. C. W. i. m. 168.; Ridovics, A. Meerschaum pipes i. m. 78–79.

23 Petri Edit: A kecskeméti görög kereskedők története a XVIII. században. *Cumania. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei*. 3. (1975) 17–78.; Bánkúti Imre: Egy görög kereskedő tevékenysége Kecskeméten és a Dél-Alföldön. (Adalék a Rákóczi-szabadságharc gazdaságtörténetéhez.) *Cumania. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei*. 3. (1975) 79–102.; Ridovics, A. Meerschaum pipes i. m. 78.

24 Tomka Gábor: Régészeti feltárásokból származó XVII–XVIII. századi cseréppipák. In: *A magyar pipa története* i. m. 25–32.; Varga Emese: Az egeri vár török kori cseréppipái. *Szakdolgozat, ELTE-BTK, Régészet*. 2011. 204–205.; Ridovics, A. Meerschaum pipes i. m. 80–81.

25 Thaly Kálmán: Ötvös művészeti és skóftiumhímezési adatok 1709–1710-ből. *Archeológiai Értesítő* 12. (1887) 163.; Haider E. A dohányzás elterjedése i. m. 20.; Ridovics, A. Meerschaum pipes i. m. 82.

járó hazánkfiak is a regényes történetek szerint, követjárás alkalmából kapott diplomáciai ajándékként, vagy ahogy Eötvös Károly írja, a kuruc bujdosóknál tett látogatásból hazatérve. Ő Kovács Károly helyett egy Bíró nevű veszprémi csizmadialegényt tart az első legendás tajtékpipa faragójának.²⁶ Történetében a különleges pipát Padányi Bíró Márton (1693–1762) veszprémi püspök kapta tőle aztán ajándékba. Arról nincs pontos adat, hogy mikortól lesz a pipafaragásra alkalmas tajtékkő fontos törökországi exportcikké. A tajtékkereskedelem igazán jól jövedelmező üzletté a 7 éves háború (1756–1763) befejezése után válik, amikor elterjed az egész kontinensen. A 18. század második felében Pest-Budán már színvonalas művészi pipafaragó kisipar virágzik.

Összegzés

Az Iparművészeti Múzeum két pipája a barokk iparművészet rangos darabja a 18. század első harmadából. Az ismert legkorábbi művészien metszett tajtékpipákat képviselik a Grasseban őrzött Dániel az oroszlánok között-pipával együtt. A pipákon megjelenő történeti ábrázolások az uralkodót, VI. Károlyt dicsőítik, a törökök elleni küzdelmeknek állítanak emléket. Az 1718-ban megkötött pozsareváci békét ünneplő pipa a 19. században bizonyosan a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében volt. Ez lehetett az a pipa, amit a legendás tajtékfارagó mester, Kovács Károly munkájaként tartottak számon. A pipák feltételezett egykori tulajdonosa talán gróf Batthyány Károly lehetett. Igaz vagy hamis? – szerepel a címben a kérdés. Bár az első tajtékpipa nem Magyarországon készült, némi valóságalapja mégiscsak van a legendának.

TRUE OR FALSE, IN THE WAKE OF A LEGEND:
THE SO CALLED "PIPE OF THE FIRST MEERSCHAUM CARVER",
KÁROLY KOVÁCS
IN THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM?

Summary

Most of the specialist literature concerning itself with the art history of smoking refers to the legend which attaches Hungary to the birth of the meerschaum pipe. The Wurzbach Biographisches Lexikon (1874) made the story of Károly Kovács widely known. It takes as its source the October 5th 1873 issue of Augsburg's *Sonntagsblatt*. This was the year of the Viennese World Exhibition, at which the Hungarian pipes enjoyed massive success. The information comes from an English magazine, *The Engineer*. It has been recorded that Károly Kovács (cobbler, woodcarver) made the first meerschaum pipe in Pest in the first half of 18th century from a piece taken from his official mission in Turkey by Count Andrassy, one of the ancestors of the minister of foreign affairs for

26 Eötvös Károly: Deák Ferenc és családja. I. Bp., é.n. 193–195.; Csorba László: Jakab háza, Izrael sátra. Kultikus terek a Dohány utcában és környékén. Budapesti Negyed 3. (1995) 2. (8.) sz. 41–56.; Ridovics, A. Meerschaum pipes i. m. 83.

Austria, thus becoming the inventor of an industry that later spread on a very large scale. The first meerschaum pipe made by Kovács was presented to the Hungarian National Museum. Earlier nothing has been able to substantiate the legend. No data about Károly Kovács was unearthed. Neither the famous pipe nor any document, inventory entry or deed of gift could be found in the collection of the Hungarian National Museum. According to the sources the first meerschaum pipe made by Kovács was kept in the Hungarian National Museum in 1873–1874. Anna Ridovics found three meerschaum pipes among the objects transferred in 1879 from the Hungarian National Museum to the Museum of Applied Arts according to the 1878–1879 register. One of them was decorated with three medallions placed among richly engraved military insignia: a crowned king, a man holding a horn of plenty and a Turkish sultan, each of whom surrounded by an inscription in German. This pipe is identical to the piece in the collection of Applied Arts made at the beginning of the 18th century, celebrating King Charles III of Hungary's 1718 Pozsarevác Peace Treaty. The author suggests that this piece could be told the "Kovács's pipe".

The iconographic analysis modifies a little the earlier descriptions of the pipe. In the medallions can be seen the busts of the Holy Roman Emperor Charles VI (1685–1740), King Charles III of Hungary (1711–1740) and the Turkish Emperor Achmed III (1673–1736, 1703–1730). Between the military insignia, in the front part of the pipe's rotund bowl, the crowned allegorical figure of Peace is enthroned, a horn of plenty and a sword in hand. Beside her stands a warrior in armour and visor, his foot treading upon a crown. He holds a horn of plenty aloft, the contents of which he is tipping toward the female figure. He is Mars, God of War expressing that military successes create the opportunity for plenty, rest and peace. The allegorical animal scene above the central figures signifies triumph. Anna Ridovics identified the possible graphic prepictures for the carvings. The pipe erects a memorial to the 1718 peace treaty with the Ottoman Empire signed by Charles VI at Požarevac. There is one interesting pipe probably from the same period saved in the Alice Rothschild Collection in Grasse, France (Inv. N. 269. AS-9-87-400/34). The style and the motives are very close to the "Peace Treaty"-pipe. The lower part is a biblical scene – Daniel the prophet is praying between the lions. Above it can be seen a portrait of a Turkish general (Sultan?) between military insignia. The author thinks that this pipe also can be related to the historical situation after the Peace Treaty, and may could come from the same workshop.

The Museum of Applied Arts preserves another pipe, also connected with the Turkish Wars. On the bowl of the pipe with the inscription VIVAT CAROLUS, below the triumphant arch crowned with the coat-of-arms of the House of Habsburg, the emperor as victorious commander can be seen on a chariot drawn by lions, at the head of his soldiers and Turkish prisoners of war. An engraved inscription and monogram can be discerned on the silver lid, which reads, "Souvenir d'amitie, CB". Anna Ridovics suggests that the Vivat Carolus pipe could be presented to Count Carolus Batthyány. Károly József Batthyány (Rohonc, 1698–Vienna, 1772) count, later (1764) duke, War Lord, Field Marshal. He fought from an early age, being present at the Turkish War between 1716–1718. He was a member of the 1719 Imperial delegation at Constantinople. Between 1739 and 1740 he was Ambassador of the Habsburg Court in Berlin. The author suggests that the two pipes of the Museum of Applied Arts may have belonged to the same owner,

Carolus Batthyány. Between 1871 and 1878 Count Gyula Andrassy (1823–1890) was Minister of Foreign Affairs of the Austro-Hungarian Monarchy. But what is the connection between Gyula Andrassy and Carolus Batthyány? The uncle of his father, Károly Andrassy II, married Szerafin Batthyány (1769–1839). It is possible that the legendary pipe entered the Andrassy family via Countess Szerafin Batthyány. The story of the pipe may have been related by Count Gyula Andrassy himself, which is why he is always also mentioned. He turned up in London on several occasions during his emigration. So the colourful story of the legend is not so unbelievable, as it was thought earlier.

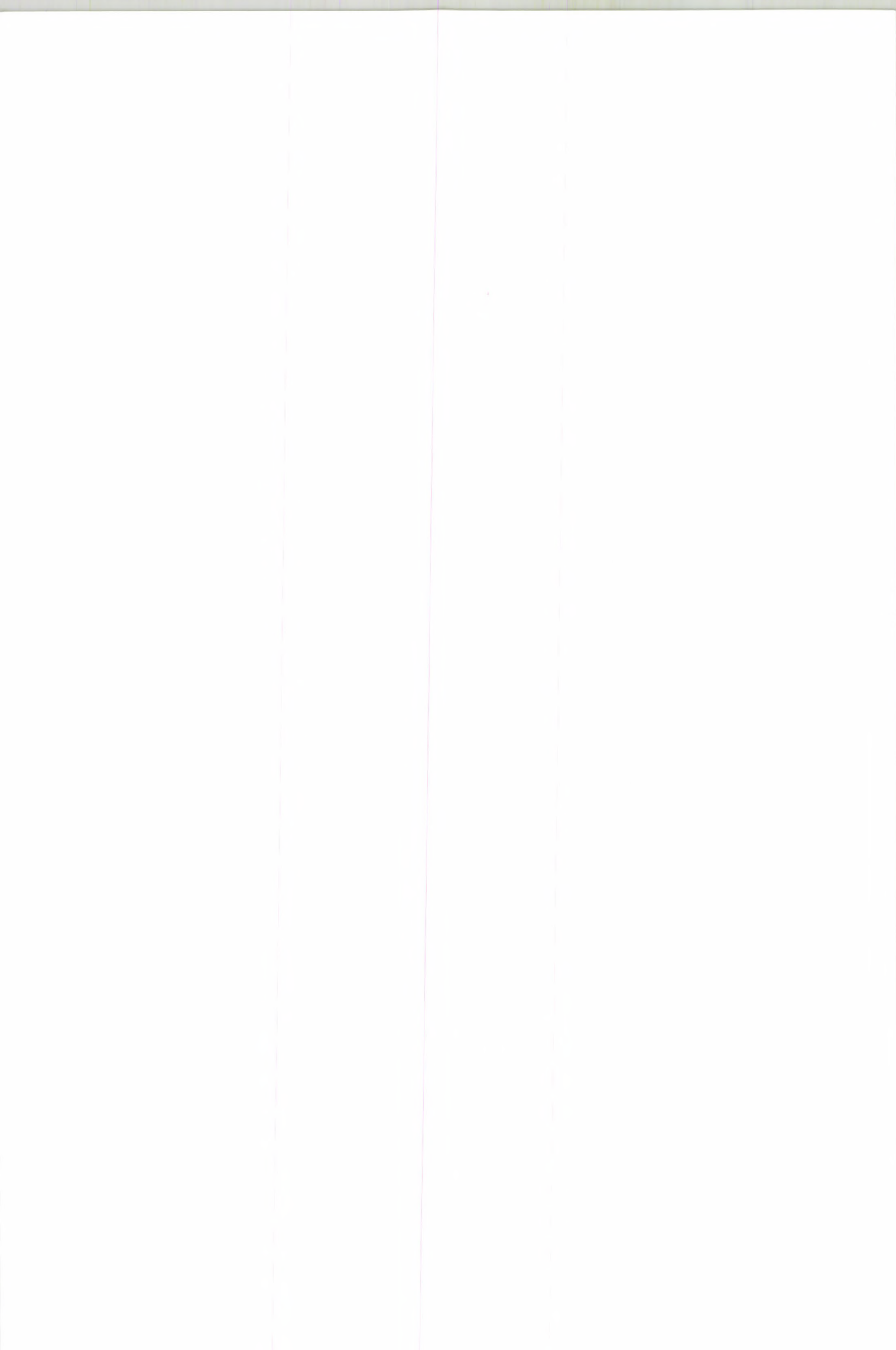
Miscellen.

Die erste Meerschampfeife. Das englische Blatt „The Engineer,“ enthält eine für Raucher und Liebhaber der Meerschampfeifen gewiß interessante Mittheilung darüber, wo und wie die erste Pfeife aus Meerschäum hergestellt worden ist. „Im Jahre 1753 lebte in Pest, der Hauptstadt Ungarns, ein Schuster, Namens Karl Kovacs, der durch seine Geschicklichkeit im Weifeln und in der Holzschnitzerei mit dem Grafen Andrassy, einem Ahnherrn des jetzigen Ministers des Aeußern, in so nahe Berührung kam, daß er ein Liebling des Grafen wurde. Als der Graf von einer seiner türkischen Reisen zurückkehrte, brachte er ein großes Stück weißen Stoffes mit, das man ihm in der Türkei als etwas wegen seines außerordentlich kleinen specifischen Gewichtes Seltenes geschenkt hat. Dem Schuster schien dieser Stoff für Pfeifen verwendbar, weil er kraft seiner Porosität den Saft des Tabaks in sich saugt. Er machte den Versuch und verfertigte zwei Pfeifen, die eine für den Grafen, die andere für sich selbst. Wegen seines eigentlichen Handwerkes konnte er seine Hände nicht immer rein halten, und so kam es, daß auf den Pfeifen mehrere Stückchen Pech blieben. Als Kovacs nun die Pechstückchen entfernte, erfuhr er zu seiner Verwunderung, daß der Stoff an diesen betreffenden Stellen glänzend braun geworden war und daß keine schmutzigen Flecken zurückgeblieben waren. Um nun der Pfeife eine gleiche Farbe zu verleihen, schmierte er sie ganz mit Pech ein, und bemerkte, nachdem er sie wieder gereinigt hatte, mit Freude, was für eine schöne Farbe eine ursprünglich weiße Pfeife bekommen hatte. So hatte also Kovacs den Stein der Weisen für die Raucher erfunden, und mehrere reiche Adelige ließen, als sie von den wunderbaren Eigenschaften dieser merkwürdigen Masse erfuhren, große Quantitäten derselben zum Zwecke der Pfeifenfabrikation kommen. Damals konnten der Seltenheit dieses geschätzten Artikels und der Schwierigkeiten seines Bezugs halber nur die reichsten Herrschaften sich denselben verschaffen, bis er um das Jahr 1830 zum allgemeinen Handelsartikel wurde. Die von Karl Kovacs verfertigte erste Meerschampfeife wird im Nationalmuseum aufbewahrt.“

(Edle Freimüthigkeit.) Ein Hofprediger an einem kleinen Hofe, ein Mann von anerkannten Gaben und dem edelsten Charakter, züchtigte eines Sonntags recht berde die Laster, welche an seinem Hofe im Schwunge waren. Als er Mittags zur Tafel kam, suchte der Fürst lächelnd zu ihm: „Herr Hofprediger, heute gaben Sie uns wieder einmal etwas Tüchtiges auf den Pelz!“ — „Das bedauere ich recht sehr, Ew. Durchlaucht,“ entgegnete der unerschrockene Mann, „daß es bloß auf den Pelz kam, denn meine Absicht war, es sollte auf's Herz kommen.“

— „Freund,“ sagte einst ein Schwadronneur, „der Maler L. hat mich so außerordentlich ähnlich gemalt, daß ich auch mein Portrait alle Wochen zweimal rasiren lassen muß.“

Druck, Verlag und Redaction des Literarischen Instituts von Dr. M. Suttler.

SZILASSY JÓZSEF ÉLETE ÉS HALOTTI CÍMERE

2012 januárjában aukciós vétel útján került a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába egy 80×46 cm nagyságú, selymlapon temperával festett és nyomtatott felirattal ellátott halotti címer.¹ (1. kép) A címer egy papírtokban összetekerve őrződött meg, amelyet a korábbi tulajdonos a külső oldalán *Kátai nagyapa címerek* felirattal identifikált. A Szilassy család címerével azonosítható jelvény leírása a következő: Az ovális pajzs kék mezejében háromküllős arany félkerék agyából kinőve ágaskodó ezüst egyszarvú. A sisakdísz: sisakkoronából kinőve ágaskodó ezüst egyszarvú. A sisaktakaró jobbra kék-arany, balra vörös-ezüst. A pajzson a Szent István Rend lovagkeresztje függ.² A címer kevéssé ismert, ám jelentős történelmi személyiségnek tekinthető tulajdonosát a következő felirat azonosítja:

Nagyméltóságú Szilassy és Pilisi Idősb

SZILASSY JÓZSEF ÚR

sz(ent) István Apostoli király' jeles Rendje' Vitéze, ő cs(ászári) kir(ályi) Apostoli

Felsége valóságos belső titkos Tanácsosa Magyar Ország sz(ent) Ko-

ronájának örje, - a' Nagyméltóságú Hétszemélyes Fő Torvényszék

Tábla Birája, T(ekintete)s N(eme)s Torna Vármegye Fő Ispányja, a' Helvetiai vallást követő túl a' dunai nagytiszteletű Egyházi Megye' Fő Curatora' (é)s a t(öbbi)

Ő Excellentiája. –

született Lossontz-Tugáron 1755 Eszt(endő) Böjtmás havának 8^{án} megholt Pesten Sz(ent) Jakab hava 2^{án} 1836 Esztendőben.

A Szilassy kisbirtokos nemesi család történetét a 14. századig tudjuk visszavezetni. A család 1331-ben kapott adományt a Csongrád megyei Dorozsmára és Szentmihály-

1 Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Tár Textilgyűjtemény ltsz.: 2012.1.1.

2 Johann Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Wappenbuch des Adels von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone. Bearbeitet Géza Csergheő de N.-Tacsikánd. Heft 22–28. Nürnberg, 1891–1892. 637. 447. tábla szerint az egyszarvút hold és csillog is kíséri. A többnyire pecsénnyomón vagy gyűrűs pecséten örökített apró és egyszerűsített címerbrák miatt viszont ezek a részletek könnyen elmaradtak. A Szent István Rend alapszabálya lehetővé tette, hogy a megadományozott a rend jelvényével díszítse fel a címerét, ami azonban személyhez kötött, nem öröklődő tartozéka lett a címernek.

1. kép

Szilassy József halotti címere, 1836. (Fotó: Kardos Judit)

ra.³ A 15. század közepén tűnik fel az oklevelekben szilasi zágrábi Fábián, valamint fiai, György és Vince. Az utóbbi egészen a váci püspökségig emelkedett (1457–1475). Érdemei elismeréseként a család 1453-ban V. Lászlótól kapta meg többek között a Pest megyei Pánd és Pilis falvak birtokát. Az anyagi gyarapodás Mátyás alatt is folytatódott. A király 1477-ben adományozta György fia Baláznak más birtokokkal együtt a Nógrád megyei Kistugárt (a későbbi Losonc-Tugárt). A következő évszázadokban viszont a család eljelentéktelenedett és nemcsak újabb birtokokat nem tudott szerezni, de a meglévők nagy részét is elveszítette.⁴ Szilassy József tehát 1755. március 8-án Szilassy Ádám és szántói Szabó Mária fiaként egy viszonylag szerény anyagi kondíciókkal rendelkező környezetben született bele Losonc-Tugáron. (2. kép)

Tanulmányait Losoncon, a pozsonyi evangélikus líceumban és a sárospataki református kollégiumban végezte. Az utóbbiról Kazinczy Ferenc is megemlékezik. 1773–1774-re vonatkozóan írja az emlékirataiban: „Ekkortájtban Patak egyszerre sok más iskolákban tanult ifjakat kapott ... s excellenc és Szt. István rendbeli lovag Szilassy József két öccseivel”.⁵ Jogi gyakorlatát először Ócsai Balogh Péter nógrádi főszolgabírónál, majd 1776-tól Ambrózy György ügyvédnél folytatta. 1778. március 22-én Pesten tett ügyvédi vizsgát és ettől kezdve pályája töretlenül ívelt felfelé.

Háromszor nősült, első két feleségét hamar elveszítette. Első felesége – ahogy egy helyen írja – „kedves szüleim javaslatából” bocsári Mocsáry Sámuel és Szemere Borbála leánya, Mocsáry Borbála volt, aki azonban alig több mint kétévi házasság után, 1783. február 1-én, alig 19 éves korában halt meg.⁶ Második felesége cserneki és tarkeői Dessewffy Tamás és nagypalugyai Platty Borbála leánya, Dessewffy Teréz volt, akit 1785. szeptember 11-én vett feleségül. Ennek a házasságnak öt év múlva a tüdőbaj vetett véget. Két feleségétől egy-egy lánya maradt, Johanna, aki 1781-ben és Terézia, aki 1786-ban született.⁷ Szilassy már főszolgabíró volt, amikor a harmadik feleségével, nagyváradi br. Inczedy György és czegei gr. Wass Ágnes leányával, Katalinnal 1791. július 9-én összeházasodott. A házasságból két leány (Ágnes és Mária) és végre három fiú (József, Ferenc, és György) származott.

Szilassy József 1779-ben a királyi táblánál kapott állást, ahol hat éven keresztül a septemvirális feljebbviteli bíróságon tárgyalandó ügyek előkészítésével foglalkozott.

3 *Virág Zsolt*: Magyar kastélylexikon. Pest megye kastélyai és kúriái. Bp., 2000. 258. L. még Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) P 1016 Szilassy cs. lt. 2. cs. 5. tétel

4 A családtörténetre és Szilassy József életére vonatkozó fontosabb adatokat l. *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. X. Pest, 1863. 718–720., Magyar Nemzetiségi Zsebkönyv. II. rész (nemes családok). Bp., 1905. 585–592. Szilassy József iratai, a Szilassy család levéltárának részeként 1925-től a Magyar Nemzeti Múzeumban őrződtek, jelenleg pedig a MOL-ban találhatóak a P 1016, P 1028 és a P 1043 levéltári jelzet alatt. Kisebbségi és személyi fondok. II. Összeáll.: Bakács István és Dávid Lászlóné. (Levéltári leltárak 47.) Bp., 1969. 382–419. Életrajzát kisebb-nagyobb pontatlanságokkal közli a Pallas- és a Révai Nagy Lexikon is, de pl. mindkét helyen tévesen szerepel a halálozás dátuma (1837).

5 *Kazinczy Ferenc*: Az én életem. Szerk.: Szilágyi Ferenc. (Nemzet és emlékezet) Bp., 1987. 73.

6 Szilassy József végrendelete MOL P 1028 Szilassy cs. lt. Szilassy József iratai 1. cs. 1. tétel fol. 25.r.–27.v., itt fol. 25.v.

7 Született egy Sámuel nevű fia is, aki azonban 9 éves korában meghalt. Uo. fol. 25.v.

1785-ben visszatérve Nógrádba, a megye alszolgabírája, majd rá egy évre főszolgabírája, végül 1792-ben főjegyzője lett. Újabb három év elteltével 1795. december 30-án kinevezték a Királyi Tábla referens bírójává, így immár a családjával együtt költözhetett vissza Pestre. 1797-ben személynökké (personalis), azaz a királyi ítélőtábla és egyben az országgyűlés alsótáblájának elnökévé emelték. 1806-ban országbírói-, majd 1810-ben nádori ítélőmesterré (protonotarius), azaz a feljebbviteli bíróság funkcióját betöltő Hét-személyes Táblán az országbíró, illetve a nádort helyettesítő bírónak léptették elő. 1819 novemberében, amikor elérte igazságügyi pályájának csúcsát és maga is a Hétszemélyes Tábla tagja (septemvir) lett, már 24 éve szolgált táblai bírónak, miközben hat országgyűlésen vett részt, és ahogy a végrendeletében maga írja: „nevezetes insurrectionalis és több nyomós országos deputációkban foglalatostkodtam”.⁸

Előmenetelét kezdetben valószínűleg elősegítette – bár a dolog természeténél fogva ez nehezen bizonyítható –, hogy II. József ifjú hivatalnokaként, szinte magától értetődően lett szabadkőműves. Maga a császár alkalmas eszközt látott a páholyokban a birodalma racionálisabb kormányzásához, bár egyes magyarországi páholyok (pl. a pesti) hazafiasabb irányultsága aligha volt ideális számára. Szilassy tehát tagja lett a pesti „Nagyszívűséghez” (Ad Magnanimitatem), valamint a selmecbányai fiókjaként megalakult balassagyarmati „Erényes zarándokhoz” címzett páholyoknak is. Az utóbbinak 1785 körül titkára is volt.⁹ Kiterjedt levelezésében mindenesetre gyakran tűnnek föl a szabadkőműves testvérek (például Almásy Pál, Darvas Ferenc, Gyürky István, Laczkovics György, Madách Sándor, Máriássy István, br. Podmaniczky József, Puky Ferenc, br. Ráday Gedeon, stb.)¹⁰ A páholyokban kialakult kapcsolati háló működését vélhetően a páholyok 1795. évi betiltása sem befolyásolta lényegesen.

A századfordulóra Szilassy József már nemcsak József nádor közvetlen környezetének, de a pest-budai társadalomnak is fontos és elismert tagja volt. Arisztokrata származású feleségével nagy házat vittek az Üllői út elején, a mai Kálvin (akkor Széna) térnél, ahogy erről Vay Sarolta beszámol: „Szent Mihály elmúlván, az őszi társasélet megkezdődött. Az első összejövetelt, nagy estvéli-társasággal egybekötve, Beleznay Generálisné tartja, a' másodikat Szilassy József Personalis...»¹¹ Máshol ezt írja: „A leg-

8 Szilassy József végrendelete MOL P 1028 Szilassy cs. lt. Szilassy József iratai 1. cs. 1. tétel fol. 26.r. Az 1796, 1802, 1807, 1808, és 1811. évi országgyűlések meghívóleveleit l. MOL P 1028 Szilassy cs. lt. Szilassy József iratai 5. cs. 7. tétel. 1800-ban József nádor maga helyett megbízta a gácsi posztógyár felügyeletével. (MOL P 1043 Szilassy cs. lt. Vegyes iratok gyűjteménye 1. cs. 2. tétel fol. 203.r.–204.v.) A megbízatást 1819-ig látta el. 1815-ben beiktatta Somogyi Antalt a jászkun kerületek főkapitányi tisztébe. 1816-ban a Nógrád megyei hadbiztosi hivatal főbiztosa lett. (MOL P 1028 Szilassy cs. lt. Szilassy József iratai 6. cs. 18. tétel fol. 50.r.–62.v.) 1825-ben a gr. Pálffy Ferenc csődjének felszámolására Nagyszombatba kiküldött bizottság tagja volt. (MOL P 1028 Szilassy cs. lt. Szilassy József iratai 5. cs. 6. tétel Acta commissionis Tyrnaviensis)

9 *Abafi Lajos*: A szabadkőművesség története Magyarországon. (reprint) Bp., 1993. 158., 215., 297., 339., 405. Szilassy szabadkőműves iratait l. MOL P 1028 Szilassy cs. lt. Szilassy József iratai 1. cs. 2. tétel.

10 MOL P 1028 Szilassy cs. lt. Szilassy József iratai 3. doboz 5. tétel

11 *Vay Sarolta*: Régi magyar társasélet. Vál. és szerk.: Steinert Ágota. (Magyar Hírmondó) Bp., 1986. 444.

Szilassy és Pilisi

SZILASSY JÓZSEF,

*Szent István Apost. Király jeles Rendje Vitéze,
Fő kir. Udvari Tanácsos, A Népszem. Törvényszék
Bírája Torna-Vármegye Főispánja:*

JOSEPHUS SZILASSY

de Eadem et Pilis,

*I. Ordinis S. Stephani Reg. Apost. Eques,
Sac. Caes. et Reg. Ap. Majestatis Consiliarius,
ad C. Tabulam Septemvir Assessor
I. Comitatus Tornensis Suprem. Comes.*

ect. ect.

2. kép

Szilassy József portréja a Szent István Rend lovagkeresztjével,
de még koronaóri megbízatásának említése nélkül. Ehrenreisz metszete, 1830–1835.

(MTKcs ltsz. 5591.)

főbb nevezetesség Batthyány Theodor gróf óriási gályája volt, amely egy ócska följegyzés szerint: »Minden este viaszkkal volt kivilágítva.« Ezen a gályán kezdődött a szezon. A gróf a hajón fényes bálokat adott, s ezekre meghívta az akkori pesti társaság minden szereplő tagját. Egy alkalommal maga József főherceg, a fiatal nádor is eljött, és mint a följegyzés mondja: »Atzél István ts. királyi Tanácsos, ítélő Mester, Mikos László, Szilassy József Personalis és Majthényi László Consiliárius Urakkal nagyon vígan mulatta magát...«¹² A Szilassy család társadalmi helyét mutatja Karacs Teréz 1815–1817-re vonatkozó megjegyzése is: „Mikor József nádor főherceg nőül hozta Budára Hermina főhercegnőt... A főhercegnét sokszor láttam, midőn a (mai Kálvin téri református templom előzményeként álló) kis imaházban... Az ő széke, vörös bársonnyal bevonva, az első volt, mögötte gróf Teleki Lászlóné ült, a főhercegnével pedig egy vonalon Szilasy Józsefné.”¹³

A hivatali előmenetel, a megnövekedett befolyás Szilassynál inkább csak erősítette a szilárd református hitéből egyébként is következő erkölcsi tartást. Magáénak vallotta azt az elvet, hogy a magas hivatal, a gyarapodó vagyoni kötelezettségekkel is együtt jár. Már 1791-ben alapítvánnyal támogatta a losonci református iskolát, és pénzt küldött a szegények támogatására is.¹⁴ 1830-ban például a pesti koldulás megszüntetésére 50 forintot adott, amellyel ekkor a legnagyobb adakozók közé számított.¹⁵ 1831-ben pedig száz forintot küldött a kolerajárvány áldozatainak megsegítésére.¹⁶ A protonotárius úr kötelességtudó, de azt másoktól is elváró szigorúságát ugyanakkor megszenvedte az ifjú Kölcsey Ferenc, aki Péchy Imre közbenjárására 1810 körül Szilassynál lakott és jurátuskodott. Kölcsey az egyik levelében egyenesen „juratériai kaszárnyának” nevezte állását.¹⁷ Szilassy felfogását jól mutatja a végrendelete is: „...kedves fiaimat úgy kívánom nevelni és oly állapotban hagyni, hogy a vallás, oskolák és tudományok s emberi szeretet és kötelesség eránt tartozó jó indulatjokat cselekedettel bizonyíthassák...”¹⁸ A moralitásban is megnyilvánuló tekintélyét egyébként egyháza is értékelte, ugyanis 1810-ben megválasztotta a dunamelléki református egyházkerület főgondnokának.

12 Vay S. i. m. 440–441.

13 Karacs Teréz: A régi Pestről. In: Teleki Blanka és köre. Vál., sajtó alá r., az előszót és a jegyzeteket írta: Sáfrán Györgyi. (Magyar Századok) Bp., 1963. 143.

14 Az egyik levelében írja: „Felvette már Lossoncz városa az ezer tallért és az eklésiának két kötelező leveleit, egyet az oskola ezer rénes forintokból álló summájáruul, mást pedig a szegények számára küldetett ötszáz forintokruul?” MOL P 1043 Szilassy cs. lt. Vegyes iratok gyűjteménye 3. doboz 17. tétel Szilassy József levele ismeretlenhez [Szilassy János?]. Losonc-Tugar, 1791. február 9. fol. 145.r.

15 Tóth Árpád: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Bp., 2005. 243.

16 MOL P 1028 Szilassy cs. lt. Szilassy József iratai 6. cs. 15. tétel fol. 167.r.–169.v.

17 Taxner-Tóth Ernő: Kölcsey és a magyar világ. Bp., 1992. 55. Úgy tűnik Kölcsey később sem enyhült meg főnöke iránt, mert nem támogatta Szilassy koronaóri választását.

18 MOL P 1028 Szilassy cs. lt. Szilassy József iratai 1. cs. 1. tétel fol. 27.r. A törekvés nem maradt eredménytelen, ugyanis pl. a harmadik fiú, György, 1848–1849-ben honvédőrnagyként szolgált. Az önkényuralmi korszakban pedig állítólag Jókai Mór és Czetz János is menedéket talált a család pándi kastélyában.

Szilassy nem melleleg a nemzeti kultúra elkötelezett támogatója volt. Vay Sarolta beszámolója szerint 1794-ben, például előfizetőket gyűjtött Csokonai Vitéz Mihály megjelenendő munkájára,¹⁹ de támogatta a költő Ungvárnémeti Tóth Lászlót is.²⁰ Karacs Teréz szerint gr. Széchenyi Ferenc, gr. Teleki László, br. Vay Miklós és Péchy Imre mellett Karacs Ferenc pesti rézmetsző legnagyobb pártfogói közé tartozott.²¹ Nem véletlen tehát, hogy 1834. március 21-én beválasztották a magyar nyelvű tudományos munkák díjazására szolgáló Marczibányi Díj kuratóriumába.²²

Szilassy József, mint a család legtekintélyesebb és egyben legtehetősebb tagja igyekezett a családi birtokokat is rendbe tenni. 1804-ben először peres úton visszaszerezte a losonc-tugári birtok régebben elveszített ötödfél jobbágytelek nagyságú részét, amely területre 1808-ban új királyi adománylevelet is kapott. Ezután, ahogy végrendeletében írja a „nagy bajjal s költséggel összeszerzett” Losonc-Tugárt iparosok és kereskedők letelepítésével egy egész „privilegizált városkává” fejlesztette.²³ Liberális felfogását mutatja, hogy a beköltözéshez vallási és származási kritériumokat nem szabott, így például a zsidók számára is engedélyezte a letelepedést. Ezzel párhuzamosan a pándi udvarházát kastéllyá bővítette, a pándi malmot átépítette, az uradalom jószágállományát megnövelte és gyümölcsösöt is telepített, amelynek érdekében 1817-ben a nádor kerteszetéből szerzett oltványokat, illetve rendszeresen levelezett a pozsonyi Kunze József és Wimmer József kertészekkel. Ezen kívül kezelte a felesége zömmel tiszántúli birtokait is.²⁴

1824-ben a Szilassy iránt megnyilvánuló töretlen politikai bizalom jeleként, a Nyitra megyébe áthelyezett Malonyai János főispán helyére kinevezték Zemplén vármegye helytartójává.²⁵ A megbízás az ekkor már 69 éves főbíró hosszú és hűséges hivatali szolgálatainak elismerése is volt, amelyet hamarosan továbbiak is követtek. 1827-ben, br. Perényi Lázár halála után Torna vármegye főispánja lett.²⁶ A kicsi és nem túl jelentős Torna a mérsékelt ellenzéki megyék közé tartozott. Szilassy érdemeiért mindenesetre 1830-ban megkapta a Szent István Rend lovagkeresztjét, majd az országgyűlés 1835.

19 Vay S. i. m. 296–297.

20 Taxner-Tóth E. i. m. 55.

21 Karacs Teréz: Karacs Ferenc életéből. In: i. m. 46.

22 MOL P 1028 Szilassy cs. lt. Szilassy József iratai 5. cs. 13. tétel. fol. 15.r.–16.v. Marczibányi István 70 ezer forintos alapítványának évi 4200 forint kamatait osztották ki, 1835-ben pl. Fáy Andrásnak, Jerney Jánosnak és Simon Florentnek.

23 MOL P 1028 Szilassy cs. lt. Szilassy József iratai 1. cs. 1. tétel fol. 27.r.

24 Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Függelék: A szilasi és pilisi Szilassy családok története. Bp., 1938. 576. Bártfai Szabó helyenként összekeveri Szilassy József és az azonos nevű fia életrajzi adatait.

25 Knézsik József főjegyző beszéde. In: Méltóságos kir. tanácsos, septemvir tekintetes ns. Zemplén vármegye főispányi helytartója szilasi 's idősb Szilassy Josef ő nagysága tekintetes ns. Torna vármegye fő ispányi székébe való törvényes béiktatásakor tartatott beszédek 1828-dik esztendőben Kis-asszony havának 12. napján. Rozsnyó, 1828. 27–29. *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai.* Bp., 1994. 114.

26 *Fallenbüchl Z.* i. m. 102. L. még MOL P 1028 Szilassy cs. lt. Szilassy József iratai 5. cs. 12. tétel.

november 12-i elegyes ülésén, miután Széchenyi elhárította a tisztséget, gr. Keglevich Gábor mellé megválasztották második koronaórré. Ő volt az első, aki református létére elnyerte ezt a tisztséget.²⁷ Ezzel egyben országbáróságra is emelkedett, azaz hivatalánál fogva ettől kezdve az arisztokraták közé számították. Az új tiszttel függhet össze, hogy 1835. december 1-én valóságos belső titkos tanácsosi címet is kapott.

Szilassy József 1836. július 2-án, 82. évében „elgyengülésből eredett 16 napi betegsége után” halt meg Losonc-Tugáron. A pándi nemzeti sírboltban temették el július 5-én. A nyilvános búcsúztatására, a gyászünnepélyére csak ezután, 1836. augusztus 28-án a pesti „Kálvin téri” református templomban került sor.²⁸ A sajtó beszámolója szerint „A’ szónok-szék egészen, ‘s a’ hozzá közeli tér gyász-posztóval valának behuzva, a’ gyászkoporsó, mellyet granátos katonák kerítének, a’ cathedra közelében felállítva. E’ gyászünnepet azon temérdek sokaságon kívül, melly vásárkor különben is előzőli a’ pesti egyházakat, a’ két főváros minden kormány- és törvényszékeinek tagjai számosan, megtiszteltek.”²⁹ A szertartáson a pesti német színház művészei énekeltek és Nagy József, a losonci református gyülekezet lelkésze mondott búcsúztatót.³⁰

Nagyon valószínű, hogy Szilassy József halotti címere innen a jelképes templomi ravatalról származik. Az is feltehető, hogy nem funkcionálisan önálló tárgyként szerepelt, hanem inkább a ravatal drapériájára, illetve a jelképes koporsóra terítették rá, hogy identifikálja az elhunytat. A címernek ugyanis nincs keretezése, a selyemnek szegélye és nem látszik rajta az esetleges kiszögezés, vagy felerősítés nyoma sem. A halotti címer ugyan viszonylag ép, de a selyem erősen vízfoltos. Óhatatlanul felmerül a gyanú, hogy a címer a gyászünnepély után is a templomban maradhatott, és talán a másfél év múlva bekövetkezett, a templomot is előtűzö pesti áradás során szerezte a vízfoltjait. A halál és a jelképes ravatalozás helyéből ítélve a halotti címer az özvegy megrendelésére esetleg Losoncon, de sokkal nagyobb valószínűséggel inkább Pesten készülhetett. Előbb a feliratot nyomtatták rá, majd a felirat fölé festették a címert. A festőnek valószínűleg nem állt rendelkezésére kész mintakép, mert címerpajzs és a rendjel igen esetlenül illeszkedik egymáshoz. Az ovális pajzsforma ugyanis nem a legalkalmasabb arra, hogy rendjel függessenek rá.

27 Országgyűlési Tudósítások V. köt. 222. (1832–1836. 2. tc.), I. még: Széchenyi levele Tasner Antalhoz 1835. XI. 12-én. In: Széchenyi pesti tervei. Szerk.: Bácskai Vera és Nagy Lajos. (Magyar Levelestár) Bp., 1985. 75.

28 A gyászjelentését I. MOL P 1043 Szilassy cs. lt. Vegyes iratok gyűjteménye 4. cs. 19. tétel fol. 223.r.–224.v. illetve fol. 225.r.–227.v.

29 Hazai ‘s Külföldi Tudósítások 1836. Második félesztendő 18. sz. (augusztus 31.) 137. A tudósítást átvette az Erdélyi Híradó 1836. Második félesztendő 20. sz. (szeptember 6.) 151–152. is.

30 Nagy József: Halotti elmélkedés, mellyet néhai nagyméltóságú szilassy és pilisi idősb Szilassy József úr Torna vármegye főispánja... gyászpompája... alkalmából készített és a pesti református ekklezsia templomában 1836.VIII. 28-án elmondott. Pest, 1836. Tartottak gyászünnepélyt Losoncon is. L. Kováts Benjámín: Gyászoló elmélkedés Szilassy József losonci helvét vallást követő egyház fő curatorának szept. 18. 1836. tartott gyászünnepélyén. Losonc, 1836.

Szilassy József élete mutatja, hogy egy jelentéktelen vidéki kisbirtokos nemesből élete végére olyan köztisztelőben álló tekintélyes személy válhatott, akinek a végtisztességén a hatalmas tisztelgő tömeget csak rendőrök felvonultatásával lehetett kordában tartani. Szilassy Józsefhez – akinek pályája zökkenőmentesen ívelt át a felvilágosult abszolutizmustól a napóleoni háborúkon keresztül a reformkorig – hasonlóan felkészült, erkölcsileg feddhetetlen emberek nélkül aligha következett volna be Magyarország 19. századi felemelkedése.

DAS LEBEN VON JÓZSEF SZILASSY UND SEIN TOTENWAPPEN

Zusammenfassung

Das Ungarische Nationalmuseum wurde im Januar 2012. durch das Erwerben von József Szilassy's Totenwappen mit einem bedeutenden historischen Wertgegenstand bereichert. Das auf Seide gemalte und mit Inschriften versehene Wappen zierte einst die symbolische Totenbahre von Szilassy, die mit schwarzem Tuch bedeckt am 28. August 1836. in der reformierten Kirche von Pest (am Kálvin Platz) stand. Szilassy war eine bedeutende Persönlichkeit am Anfang des 19. Jahrhunderts. Als Nachkomme einer alten ungarischen kleinadeligen Familie wurde er Jurist. Zuerst war er bei der Komitatsverwaltung angestellt, in dieser Zeit wurde er Freimaurer, dann entfaltete er seine Fähigkeiten am Hof von Palatin Josef (Habsburg). Seine Karriere war ungebrochen bis zum Erreichen der Mitgliedschaft am Obersten Gerichtshof (Tabula Septemviralis). Als hoher Würdenträger wurde er zum Mäzen der ungarischen Kunst und Wissenschaft, wobei er seine moralische Unantastbarkeit und soziale Sensibilität auch bewahren konnte. Der König hat den langen und treuen Dienst mit der Ernennung zum Obergespan, der Verleihung des Ritterkreuzes des Königlich-Ungarischen Sankt Stephans-Ordens und des Titels eines kaiserlichen und königlichen wirklich Geheimen Rates anerkannt. Kurz vor seinem Tode wurde er von der ungarischen Landesversammlung zum Kronwächter gewählt. Das Grad seiner Anerkennung zeigt sich darin, dass er der erste Kronwächter reformierter Konfession in Ungarn war.

Kovács S. Tibor

BEM JÓZSEF (JÓZEF BEM) TÁBORNOK DÍSSZABLYÁJA

Az 1896-os országos millenniumi emlékkiállítás hadtörténeti pavilonjában 6524 műtárgyat mutattak be a nagyközönségnek. Isztambultól Stockholmig terjedt a kölcsönzők sora, akiknek a száma meghaladta a kétszázat. A rendkívül színvonalas és gazdag fegyverkiállítás alkalmából magyar, illetve német nyelven katalógus is készült, amely a *Hadtörténelmi emlékek az Ezredéves Országos Kiállításon* címmel jelent meg és a köteteket a neves fegyvertörténész, Szenderi János szerkesztette. A bemutatott műtárgyak egyik legnagyobb „sztárja” az a dísszablya volt, amelyet 1849-ben az erdélyi nők közadakozás útján vásároltak meg egy kolozsvári nemesi családtól. (1. kép) A II. Rákóczi György nevével és címereivel díszített szablyát egy vörös bőrtokban adták át Erdély felszabadításáért Bem József tábornoknak, amelyen a következő feliratot lehetett olvasni: „Emlék Bem hős vezérnek, a kolozsvári nőktől 1849.”¹

Az Erdélybe betörő cári csapatok a fenti szablyát hadizsákmányul ejtették, majd a szentpétervári udvari gyűjteménybe küldték el. A szóban forgó fegyvert ebből a kollekcióból diplomáciai úton kölcsönözték ki az ezredéves kiállításra. Időközben II. Miklós cár tudomására jutott, hogy a Bem-szablyát milyen megkülönböztetett figyelem kíséri a magyar polgárok részéről. Ezért a cár parancsára Kapnyiszt, bécsi orosz nagykövet a következő átiratot intézte az osztrák-magyar külügyminisztériumhoz: „Nagyméltó-

1 Magyar Nemzeti Múzeum, Fegyvergyűjtemény. Ltsz.: 55.3601., hossza: 98 cm, penge szélessége: 3 cm.

Arsenal de Tsarskoe-Selo ou collection d'armes de Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies d'après les dessins originaux de A. Rockstuhl et Nicolas Bogdanoff; avec texte explicatif par Georges de Kaemmerer. St. Petersburg, 1869. 24.; *Bárczay Oszkár*: A hadügy fejlődésének története. II. Bp., 1895. 609.; Magyar hadtörténelmi emlékek. Az ezredéves országos kiállítás. Szerk.: Szenderi János. Bp., 1896. 759–762.; *Kalmár János*: A magyar kard művészete. Bp., 1938. 37–38., *Lugosi József–Temesváry Ferenc*: Kardok. Bp., 1988. 56.; *Termesváry Ferenc*: Vas, ezüst és arany. Nemzeti történelmünk fegyverei. Keszthely, 1989. 103., 457. katalógus szám alatt; A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának vezetője. 3. XVIII–XIX. század. Szerk.: Körmöczy Katalin. Bp., 1996. 55., 58.; „Fényesebb a láncnál a kard...” Emlékkiállítás az 1848–49 évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára. Szerk.: Cs. Kottra Györgyi. Bp., 1998. 107.; *Kovács S. Tibor*: A Fegyvertár. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk.: Pintér János. Bp. 2002. 333–351. 336.; *Vengerszkoje Korolevsztvo Mezsdudumja Imperijami*. Budapest–Moszkva, 2005. 108.

1. kép

Bem tábormok aranyozott ezüstszerelésű, korákkal ékesített szabljája 19. század első fele (Fotó: Dabasi András)

ságodnak bizonyára tudomása lesz arról, hogy a cári »Hermitage« múzeum Magyarország ezredéves fennállása alkalmából egy értékes kardot, Rákóczi György egykori tulajdonát állított ki Budapesten. Értésülve az élénk érdeklődésről, mellyel ezen történelmi emlék iránt Magyarország viseltetik, Császári Felsőges Uram megbízott, hogy nevében ezt a kardot a pesti Nemzeti Múzeumnak felajánljam. Ezen adományozás által Ő császári Felsőge azt akarja nyilvánítani, hogy mily magas fokra becsüli azon szívéllyességet, mely az orosz császárság és az osztrák-magyar monarchia közti viszonyokat jellemzi. A császár parancsa folytán van szerencsém a fentebbiekről Nagyméltóságodat, mint Ő császári és apostoli királyi Felsőge közös külügyminiszterét értesíteni azon kérelem kifejezésének kapcsán, szíveskedjék ezen jegyzéknek tartalmát a magyar királyi kormány tudomására hozni.”²

A II. Miklós cár által adományozott Bem-szablya jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum állandó történelmi kiállításán tekinthető meg, hiszen ez a fegyver az 1848–1849-es kiállítóterem egyik legfigyelemreméltóbb műtárgya. Az 1996-ban megnyílt új történelmi kiállítás vezetőjében már megemlékeztem arról, hogy a Bem-szablya soha nem lehetett II. Rákóczi György fejedelemé.³ A korábbi kiállítások – sőt még a későbbi időszakiak némelyike is – kidomborították azt, hogy a Bem-szablya egykor erdélyi fejedelem tulajdonában volt.⁴ Mielőtt részletesen értekeznek ellenvéleményemről lássuk először is az 1. képen látható fegyver leírását.

2 Budapesti Közlöny 1896. augusztus 15.; Kovács S. T. i. m. 336.

3 A Magyar Nemzeti Múzeum történelmi kiállításának vezetője i. m. 55., 58.

4 Több mint szolidaritás. A magyar–lengyel kapcsolatok ezer éve. Magyar Nemzeti Múzeum időszaki kiállítás. Bp., 2011. 83. A Bem-szablját a műtárgyleírásban 17. századnak határozták meg és I. Rákóczi Györgynek (!) tulajdonították.

2. kép
A Bem-szablya hüvelyének eredeti,
18. század végi készítésű hüvelyveretei
(Fotó: Dabasi András)

3. kép
A Bem-szablya hüvelyének pótol,
19. századi készítésű,
az eredetnél igényesebb
hüvelyveretei
(Fotó: Dabasi András)

Szablya, ívelt, fokozatosan keskenyedő perzsa, úgynevezett samshir, azaz „oroszlánkarom” típusú könnyű pengével, amelynek egyik lapjában arannyal és ezüsttel tausírozott „Ta Allije” arab írásos szöveg olvasható.⁵ A penge másik oldalán pedig ugyancsak arannyal tausírozott GEORG: RÁKOTZI. II: 1643 felirat, valamint mellette a Rákóczi-címer látható a fentiekben részletezett technikával kivitelezve. Erőteljesen megszélesedő, nagyméretű, nyomottgömbben végződő, aranyozott ezüst keresztvassal, amelynek az előoldalát tokos foglalású korállók és vésés díszíti. Az erőteljesen előrehajló, aranyozott ezüstből készült markolat nincs összedolgozva a keresztvassal, de azzal igen hasonlóan díszített, különösen jellegzetesek a három, függőleges sorban futó, tokos foglalású korállók. Igen figyelemreméltó a markolat és a keresztvas hátoldala, ugyanis a 16–17. században igen népszerű oszmán–török udvari díszítőstílus (saz-hatayi) virágait és sásleveleit utánozza igen kezdetleges, vésett valamint poncolt technikával. A fából készült hüvely előoldala fekete, míg hátoldalán zöld bársonnyal van borítva. A hüvely aranyozott ezüsttel és korállokkal díszített veretekkel szerelt, amelyek technikailag teljesen elütnek a markolatnál és a keresztvasnál leírtaktól. (2. kép) A hüvely torkolatverete, valamint mindkét felkötőpántja igen egységes, egymástól zsinórszegéllyel elválasztott, áttört és három korállal ékesített díszítőelemekből áll, amelyek öntött technikával készültek. Rendkívül érdekes a hüvely alsó részén található igen hosszú saruveret, amelynek a végén vésett Rákóczi-címer látható. Az előbbi a torkolatveretet utánozza ugyan, de annál sokkal finomabb és igényesebb ötvösmunka. (3. kép) A hüvely közepén egy nagyméretű, aranyozott ezüst Rákóczi-címer látható. A szablya hüvelyének hátoldalát szemügyre véve válik világossá, hogy az előbbi címer, valamint a fentiekben részletezett saruveret egy kéz munkája és jóval később készült, mint a durvább kivitelű torkolatveret, valamint a két felkötőpánt. A keresztvas, és a markolat, valamint a hüvely nem egy időben készült, amelyet jól szemléltet, hogy a hüvely torkolatveretén V alakban korállberakást, míg a hátoldalon öntött díszeket távolítottak el abból a célból, hogy a keresztvas úgynevezett alsó markolatúskéje ide egyáltalán becsúszhasson. (Lásd 2. kép)

E rövid műtárgyleírás után kezdjük mindjárt a pengével. Típusa és kivitelezése alapján szinte biztos, hogy a 18. század utolsó évtizedeiben készült Perzsiában.⁶ Különösen figyelemre méltó, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvergyűjteménye őriz egy 18. század végén, vagy a 19. század elején készült perzsa szablyát, amelynek a pengéjébe a Rákóczi-címer mellett a RÁKOCZI GYÖRGY. 1643. feliratot tausírozták ezüsttel.⁷ A Bem-szablya markolata és a keresztvasa pedig egy 17. századi, úgynevezett portai forma szablyát utánoz, amelyre igen jó példa Duló Gábor korponai kapitány 17. század

5 Magyar hadtörténelmi emlékek i. m. 759.

6 *Kobylynsky, Lech*: Persian and Indo-Persian Arms. In: *Persian and Indo-Persian Arms and Armour of 16th-19th Century from Polish Collections*. Ed.: Antoni Romuald Chodyński. Malbork, 2000. 57–74. 60–63.; *Moshtagh Khorasani, Manouchehr*: Arms and Armor from Iran. The Bronze Age to the End of the Qajar Period. Tübingen, 2006. 146–149.; *Kovács S. Tibor*: Újkori perzsa fegyverművészet. In: *Két korszak határán. Perzsa művészet a Qádzsár-korban (1796–1925)*. Szerk.: Kelényi Béla–Szántó Iván. Bp., 2010. 75–85. 76.

7 *Temesváry F.* i. m. 63., 160. katalógus szám alatt; *Kovács S. T.* Újkori perzsa i. m. 77.

közepén készült fegyvere.⁸ A Bem-szablya hüvelyének elemzésénél szeretném előrebocsátani, hogy magyar és erdélyi fegyvereket – tudomásom szerint – egyetlen esetben sem díszítettek korállal. Ilyen módon Európában csak török szablyákat és jatagánokat ékesítettek, amelyre a legkorábbi példa a 18. század közepéről való.⁹ A Hadtörténeti Múzeum Fegyvergyűjteménye őriz egy aláhajló keresztvasú, korálokkal és türkizekkel kirakott török szablyát, amelynek a pengéje a rajta lévő arab évszám szerint 1795-ben készült.¹⁰

Az előbb leírtak alapján a Bem-szablya nem lehet 17. századi munka, hanem jóval később készülhetett el. Véleményem szerint az ok egyértelmű, vagyis hamisítottak egy szablyát, amelyet később II. Rákóczi György erdélyi fejedelem kardjaként értékesítettek. Valahonnan kerítettek a hamisítók egy török–balkáni, 18. század végén készült szablyát, majd a saruveretet és a markolatot eltávolították. A markolat és a keresztvas elkészítésében mintaként egy 17. századi szablyát vettek alapul, míg a saruveretet a torkolatverethez és a felkötőpántokhoz hasonlatosan készítették el. A pengén egyszer, míg a hüvelyen a biztonság kedvéért két esetben is ábrázolták öntött, illetve megvésett formában a Rákóczi-címert. Szeretném hangsúlyozni, hogy a 16–17. századi magyar főúri kardokon kizárólag csak a markolatkupakba vésett, vagy a pengébe maratott címer és monogram jelzi a tulajdonos személyét.¹¹

A Bem-szablya elkészítésének legutolsó lehetséges éve 1849, de sokkal valószínűbb, hogy korábban, feltehetően a 19. század első harmadában készült el. Hazánkban ugyanis a 19. század elejétől igen népszerűvé vált a társadalom tehetős tagjai között a régiséggyűjtés. A kor legismertebb műgyűjtője Jankovich Miklós (1772–1846) volt, akinek számos régiségkereskedő, többek között a híres-hírhedt „antikvárius”, Litteráti Nemes Sámuel (1794–1842) is szép számmal szállította a műtárgyakat. Litteráti 1835-ben már

8 *Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. Bp., 1971. 80–81.; *Lugosi J.–Temesváry F.* i. m. 57., *Kovács, Tibor S.*: Splendeur de L'Armurerie Hongroise. Bruxelles, 1999. 36.; „Fényes kantár, műves nyereg...”. Fejedelmi fegyverek, főúri lófelszerelés Erdélyből és a királyi Magyarországról. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. 2004. december 21.–2005. február 28. Szerk.: Kovács Tibor. Bp., 2004. 39.

9 Die Karlsruher Türkenbeute. Die „Türkische Kammer“ des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden. Bearb.: Ernst Petrasch et al. München, 1991. 193–195.; *Ayhan, Ahmet*: Topkapı Palace Museum. Arms Collection. Istanbul, [2012]. 171, 186.

10 *Lugosi J.–Temesváry F.* i. m. 164.; Hasonló korú, türkizekkel és korálokkal kirakott török szablyahüvelyt őriz a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvergyűjteménye, Ltsz.: 56.4035., hossza: 70,5 cm.

11 *Bebek György* 16. század közepén készült pompás szablyájának csak a markolatkupakjába van vésvé a Bebek-címer és a G(eorgius) B(ebek) monogram. A szigetvári hős, Zrínyi Miklós híres szablyája is hasonló módon készült. Itt ugyancsak a markolatkupakba van vésvé a Zrínyi-címer, amely mellett az 1562-es évszám is olvasható. *Kovács S. Tibor*: Huszárfegyverek a 15–17. században. Bp., 2010. 87–89., 36. és 38. kép.; A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvergyűjteménye két szablyát is őriz Rákóczi Lászlótól, amelyek a 17. század közepén készültek. Mindkét darabnál a penge egyik lapjában látható a Rákóczi-címer, felette a tulajdonos nevének és címeinek rövidítése, míg alatta a főúr jelmondata: DOMINE DIRIGE VIAS MEAS. Az előbbieket maratott technikával készültek, amelyeket utána aranyozással láttak el. *Kovács S. T.* Huszárfegyverek i. m. 95., 44. kép.; *Lugosi J.–Temesváry F.* i. m. 74–75.

4. kép
Türkizekkel kirakott,
aranyozott ezüstszerelésű szablya
Bethlen István erdélyi fejedelemre (1630)
utaló címerekkel és monogrammal
19. század első fele
(Fotó: Dabasi András)

Pesten is megnyitotta „régiség mű-árubolt”-ját,¹² amelyről a következőket írta a korabeli sajtó: „A kabinet homlokzatán kirakva a hajdani vitézkor századainak súlyos fegyverei...”¹³ Számos műgyűjtő, köztük Jankovich is rendkívül kedvelte az ismert magyar történelmi személyek műtárgyait. A gyűjteményébe való bekerüléshez sok esetben elég volt egy monogram, vagy felirat, amelyre jó példa a kollekción két apró, 17. századi liturgikus pohara, amelyre valaki később Báthory Zsigmond monogramját, valamint az 1586-os évszámot véste rá.¹⁴ A híres személyhez köthető, vagy hazafias provenienciával rendelkező régiséget igen jelentős összegért lehetett értékesíteni, s így nem volt ritka a hamisításuk, amelyre a Bem-szablya igen jó példa. A szóban forgó kardhoz számos szállal kötődik a Magyar Nemzeti Múzeum egy másik szablyája, amelyet sokáig Bethlen István erdélyi fejedelemhez (1630) kötöttek.¹⁵ (4. kép) Az aranyozott ezüstveretekkel és türkizekkel díszített szablya keresztvasán, valamint hüvelyén is ábrázolták a Bethlen-címert. A műtárgy egy 18. század vége felé ké szült tipikus huszárszablya pengével van szerelve. Az egyik lapba a Bethlen-címert míg a másikba a B: I: monogramot, valamint az 1627-es évszámot tausiították arannyal.¹⁶ Ez a szablya sokkal igényesebb és egységesebb ötvösmunka, mint a Bem tábornokhoz fűződő fegyver. Az előbbi esetében jól utánozták egy 17. századi török díszszablya motívumkincsét, sőt még arra is ügyeltek, hogy a pengébe arab írásutánzatot marassanak. Ennek ellenére arra már nem figyeltek, hogy korabeli pengét válasszanak, megelégedtek egy olyan típussal, amelyet a 18. század közepe előtt nem készítettek hazánkban. A hamisítók számára a legfontosabb a híres személy címerének a többszöri ábrázolása volt, valamint a monogram és az évszám, hiszen így lehetett igazán jól értékesíteni. Magyarországon a dicső múlt fegyverei között legnépszerűbbek a szablyák voltak a hamisítók körében, de időnként vezéri buzogányok is kikerültek műhelyeikből.¹⁷

A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvergyűjteménye három olyan 19. századi készítésű díszbuzogányt őriz, amelyet erdélyi fejedelmek címerei, valamint nevei díszítenek és minden esetben rendelkeznek évszámmal. Az első műtárgy gerezdes, gömbalakú fejfel

12 Jelenkor 1835. július 11.

13 Regélő 1836. II. kötet 670.

14 Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteménye: Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. Szerk.: Mikó Árpád. Bp., 2002. 11., 166–167.

15 Magyar Nemzeti Múzeum, Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 53.489., hossza: 104,5 cm, penge szélessége: 4,5 cm.; *Lugosi J.–Temesváry F.* i. m. 107.; *Temesváry F.* i. m. 103., 454. katalógus szám alatt. 19. századi készítésű, erdélyi fejedelmek címereivel díszített szablyák magyar magángyűjteményekben is előfordulnak, amelyre jó példa a budapesti Moró-gyűjtemény. Ebben a kollekción őriznek egy indiai jáde markolatú szablyát, amelyet a 19. században átalakítottak, hiszen türkizekkel és zománccal, valamint Bethlen-címerrel díszített hüvellyel látták el. Értékmentő szenedély. Műtárgyak magyar magángyűjteményekből. Szerk.: Lichner Magda. Bp., 2008. 94. 1. kép.

16 Hasonló, 18. századi széles huszárszablya pengékkel szerelt kardok szép számban megtalálhatók intézményünk fegyvergyűjteményében. *Lugosi J.–Temesváry F.* i. m. 131–136., 175., 177.

17 Ennek valószínű oka az, hogy a 16–17. század folyamán a legfontosabb hatalmi jelvény egyértelműen a buzogány volt mind Erdélyben, mind a királyi Magyarországon. *Kovács S. T.* Huszárfegyverek i. m. 179–199.

és aranyozott ezüstborítással készült. A nyél alsó részén GEORG RAKOTZI II. 1643 felirattal és évszámmal, míg alatta a Rákóczi-család címerével.¹⁸ A második buzogány az előzőhöz hasonló kivitelezésű és anyagú, a nyél alsó részén FRA. RHEDEI PRIN. TRAN. 1658 felirattal és évszámmal, alatta a Rhédey-család címere látható.¹⁹ A harmadik műtárgy gömbfejű, ékkövekkel kirakott darab, amelyet aranyozott ezüstborítással láttak el. A nyél végén APAFI MIHÁLY 1661. felirattal és évszámmal, míg alatta Erdély címere található.²⁰ A fenti példák is igen jól szemléltetik, hogy az erdélyi fejedelmek milyen népszerűek is voltak a fegyverhamisítók körében a 19. század első felében.

Bem József tábornok szablyája annak ellenére nemzeti történelmünk – igen érdekes provenienciával rendelkező – kiemelkedő fegyvere, hogy valójában egy 19. század első felében készült, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem nevére készült hamisítvány.

GENERAL JÓZEF BEM'S CEREMONIAL SABRE

Summary

At the Millennium Exhibition in 1896, 6,524 works of art were put on show for the general public in the Military Historical Pavilion. Amongst the works exhibited was a coral-ornamented sabre incorporating the coat of arms and a text referring to György Rákóczi II, which had been purchased by the women of Kolozsvár (Cluj-Napoca, Romania) and presented to General Józef Bem for his heroic liberation of Transylvania. (Fig. 1–3.) This sabre really was made in the first half of the 19th century. The Tsar's forces, having invaded Transylvania, then seized the aforementioned sabre and deposited it in the Court Collection in Saint Petersburg. Following its display at the Millennium Exhibition as a diplomatic gesture, and realising in the meantime that the fate of the Bem sabre was being followed with keen interest by many Hungarians, Tsar Nicholas II presented it to the National Museum.

18 Magyar Nemzeti Múzeum, Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 54.1949., hossza: 72,5 cm. A buzogány 1933-ban a bécsi múkincsek közül, mint 19. századi készítésű darab került intézményünkbe. A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Bp., 1933. 48., 84. katalógus szám alatt.

19 Magyar Nemzeti Múzeum, Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 54.1950., hossza: 72 cm. A buzogány 1916-ban Révay Ferenc ajándékaként került intézményünkbe.

20 Magyar Nemzeti Múzeum, Fegyvergyűjtemény, Ltsz.: 54.1953., hossza: 73,5 cm.

Fülöp András

FALKUTATÁS GRÓF BATTHYÁNY LAJOSNÉ
DÁKAI KASTÉLYÁBAN

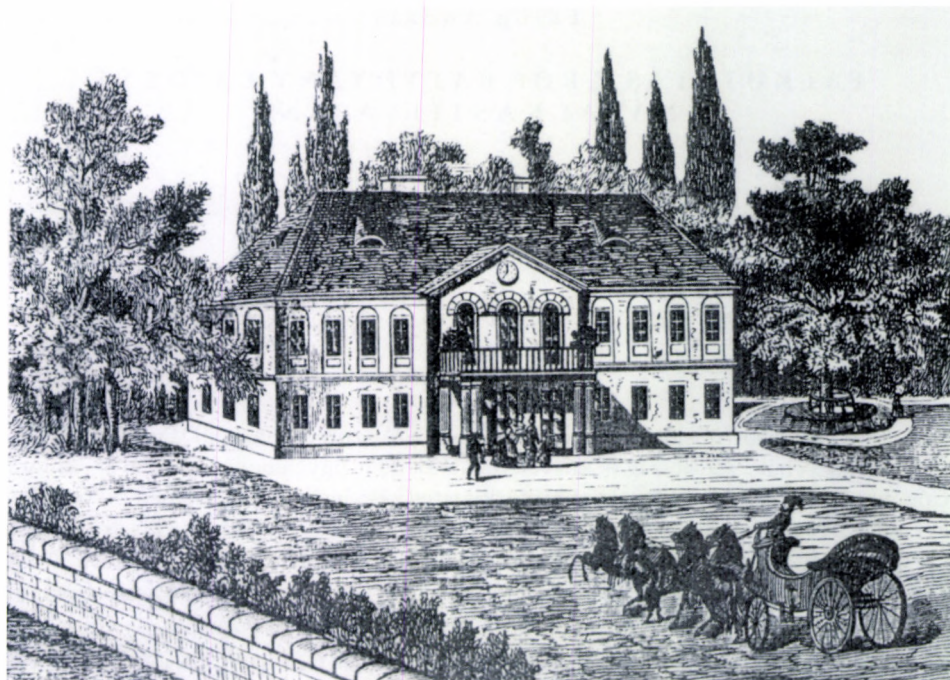
1861. február végén Teleki László látogatást tett a Veszprém megyei Dákán, Batthyány Lajos özvegyénél.¹ Az országos közvélemény kiemelt figyelemmel követte az emigrációból hazatért államférfi hazai belpolitikában tett első lépéseit. Az eseményről néhány hét elteltével tudósított a *Vasárnapi Ujság* is, amely egyúttal – mintegy „kis színesként” – bemutatta az özvegy dákai kastélyát.² Az épületet Batthyány Lajosné született Zichy Antónia néhány évvel korábban vásárolta meg, azt követően, hogy Svájból hazatért családjával. A cikk illusztrációjaként megjelent egy – azóta sokszor hivatkozott – rajz is, mely az emeletes kastélyt a főhomlokzat felől mutatja. (1. kép) A közölt ábrázolásról azonban valami hiányzik, ami a mai kastélynál megvan: a két hátranyúló épületszárny, melyek közül az északinak, ha csak rövidülésben is, mindenképpen látszania kellene. Ebből a szakirodalom azt a következtetést vonta le, hogy a kastélyt a mai formájára 1861 után építették ki az özvegy vagy gyermekei idején.³

Mindezen akkor kellett először eltöprengenünk, amikor felkérést kaptunk a kastély kutatására. Erre az épület közelgő felújítása miatt volt szükség. A kastély már ekkor is fogyatékos otthonként működött, és ekként került sor a felújítására – ezzel együtt a parkban álló újabb épületek korszerűsítésére is – a Veszprém Megyei Önkormányzat beruházásában. Elsőként – még 2005-ben – László Csabával közösen elkészítettük a kastély értékleltárát. Mivel a kastély lakott volt, kutatásra ekkor nem volt lehetőség, így az engedélyezési tervek is csak az értékleltárra támaszkodhattak, mint oly sokszor napjaink műemlék-helyreállításainál. Maga a felújítás 2007 tavaszán kezdődött. A kastély kiürítése után – a kivitelezési munkákat közvetlenül megelőzően – lehetőség nyílt az épület szondázó jellegű falkutatására is. (2–3. kép) Ennek eredményeit később a kivitelezés közben további vizsgálatokkal egészítettük ki, melyben segítségünkre volt a munkákat figyelemmel kísérő Antal László műemléki felügyelő is. Az így felvázolható építéstörténet – noha azt az utókor újabb levéltári források felkutatásával nyilván még

1 Horváth Zoltán: Teleki László. 1810–1861. II. Bp., 1964. 454.; Teleki politikai pályafutásának újabb áttekintésére I. Teleki László. Válogatta és a bevezetést és a jegyzeteket írta: Csorba László. [Bp.], 1998. 9–37.

2 W...A: Gróf Batthyány Lajosné kastélya Dákán. Vasárnapi Ujság 8. (1861) 11. sz. 124–125. 125.

3 Tóth Dezső: A Batthyány-család Dákán. Veszprém, 1989. 6.

1. kép

A kastély ábrázolása a *Vasárnapi Ujságban*, 1861-ből.

tovább fogja finomítani – választ adhat arra a kérdésre, hogy a *Vasárnapi Ujság* említett ábrázolását mennyire kell hitelesnek tekintenünk; miképp nézett ki a kastély, amikor azt Zichy Antónia megvásárolta, és mennyi az, ami már az ő átalakításának tulajdonítható.

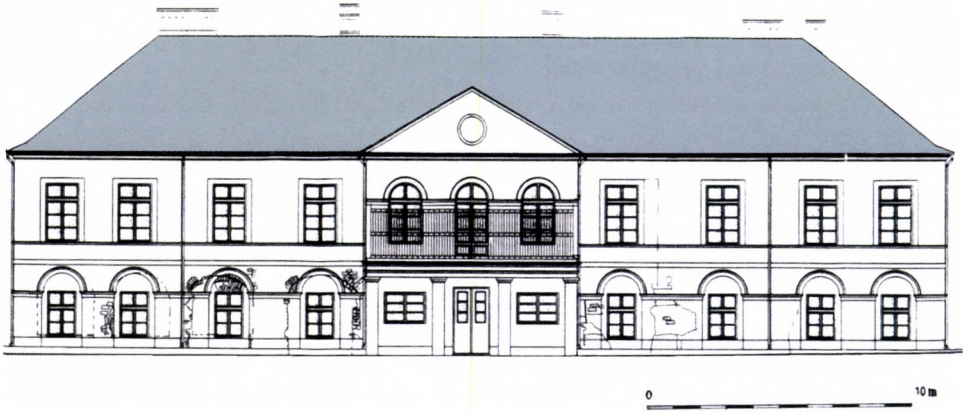
A falu és kastély története

Dáka falu Veszprém megyében, Pápától délnyugatra fekszik. A Kéttornyúlakról Nagyalásony felé vezető út keleti oldalán egy parkban emelkedik a kastély. A község első oklevele említése 1320-ból származik, amikor bizonyos Myko vagy Mykus nevű plébánosát (*de Dalco*) említik.⁴ A falu későbbi forrásokban is *Dalca*, *Dalyca* stb. néven szerepel,⁵ akárcsak a magát innen nevező kismemesi család is. Az újkorban ebből alakult ki a falu mai neve, Dáka. A középkori település helyét a mai falu helyére lokalizálják,⁶ akárcsak

4 *Georgius Fejér: Codex Diplomaticus Hungariae* Tom. VIII. Vol. VI. Buda, 1837. LVII. sz. 51.

5 Pl. 1351-ben Anjou-kori Okmánytár. V. Szerk.: Nagy Imre. Bp., 1887. 508. 306. sz.

6 *Dax Margit-Éri István–Mithay Sándor–Palágyi Szilvia–Torma István: Veszprém megye régészeti topográfiája. A Pápai és Zirci járás. Bp., 1972. 88. 23/1. Magyarország régészeti topográfiája 4.*

2. kép
 A kastély nyugati homlokzata kutatás eredményeivel
 (Rajz: System 4 Stúdió felmérésének felhasználásával Arnóti Zsuzsa)

3. kép
 A kastély keleti homlokzata, kutatás előtt, 2005.
 (Fotó: László Csaba)

egykori templomát, melyet 1329-ben említenek először.⁷ A középkori templom a mostani, 1880-as években épült katolikus templom helyén állt, amelynek környezetéből középkori leletek is ismertek.⁸

A falu első birtokosaként a Dalkai család tűnik elénk, akik a 14. századtól szerepelnek középkori oklevelekben.⁹ A családi központ, a leszármazók nevéből ítéltetően, a közeli Lakon (ma: Kéttornyúlak) lehetett, melynek neve a 13. században maga is olyan *praedium*ot jelentett, ahol a birtokos lakott.¹⁰ E helyen ma is áll a falu 13. századi, reprezentatív igényű plébániatemploma.¹¹ A család a 14. század végén több ágra bomlott: a Dalkaiakra, a Hathalmiakra,¹² egy harmadik ágból pedig a Lakiak lettek. A Dalkai ág felemelkedését jelzi, hogy a 15. század közepén egy bizonyos Miklós személyében Sopron vármegyének alispánt is adtak.¹³ Ezt követően azonban, még a 15. században a Dalkai ág kihalt,¹⁴ és a velük rokon Hathalmiak szereztek meg Dáka birtokát.¹⁵ A 15. század második felében Poki Ferenc, majd Szapolyai István is a falu részbirtokosa lett.¹⁶ 1517-ben egy bizonyos – magát Dalkai Hathalminak nevező – Lázár címereslevelet nyert II. Lajos királytól.¹⁷ A Hathalmiak a 16. század közepéig bírták zavartalanul Dákát.

-
- 7 *Ilon Gábor*: A Magyarország régészeti topográfiája 4. kötetének (hajdani Pápai járás) kiegészítése (1970–1994). Pápai Múzeumi Értesítő 5. (1995) 63–77.
 - 8 A toronnyal épült templomot a 17. század végétől emlegetik az egyházlátogatási jegyzőkönyvek (*Pfeiffer János*: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai. Veszprém, 1947. 138.) A későbbi adatokra: *Cser István*: Eltűnt templomok a Bakony vidékén. In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Bardoly István–László Csaba. Bp., 1998. 399–420. 401–403.); *Ilon G. i. m.* 77.
 - 9 A család ősét feltehetően, de ma már nem bizonyíthatóan a 13. század elején emlegetett János fia Hektorban tisztelhetjük. (*Iványi Béla*: A Hathalmy-család és középkori címereslevele. Turul 56. (1942) 74–78.)
 - 10 *Szabó István*: A prédiium. Vizsgálódások a korai gazdaság- és településtörténelem körében 1. Agrártörténeti Szemle 5. (1963) 1–49.
 - 11 A templom kéttornyúságára a 16. század végétől vannak adatok, ugyanakkor a falkutatók (Gergelyffy András, G. Krámer Márta) sem foglaltak állást, vajon a két torony már az Árpád-korban is megvolt-e. Mindenesetre a díszes nyugati kapu felett lévő két románkori ablak belül hangsúlyosabb szerepű (kegyúri?) karzatra enged következtetni (vö. még *Gerőné Krámer Márta*: A kéttornyúlaki ref. templom építéstörténete. Műemlékvédelem 23. (1979) 1. sz. 35–41; *Ilon Gábor*: Régészeti adatok a kéttornyúlaki középkori templom építéstörténetéhez. Pápai Múzeumi Értesítő 2. (1989) 183–193.)
 - 12 *Iványi B. i. m.* 74–78.; az 1360-as birtokosztályra: *Koppány Tibor*: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. (1967) 117–150. 132.
 - 13 Sopron vármegye története. II. Oklevéltár. Szerk.: Nagy Imre. Sopron, 1881. 334., 370., 375., 376.
 - 14 *Iványi B. i. m.* 74–78.
 - 15 Amikor Dalkai Miklós özvegye 1475-ben hitbér miatt perli a Hathalmiakat említik Dalkaiház birtokot is, amely helynév vélhetően a család itteni szerény rezidenciájára utal. (Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) DL. 45622.)
 - 16 *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp., 1847. 273., 286.
 - 17 *Ernyey József*: Dalkai Hathalmi Lázár címeres levele 1517. Turul 39. (1925) 30–31.; *Iványi B. i. m.* 74–78.

4. kép
A kastély elődje
az I. katonai
felmérés 1783. évi
térképlapján

A falu 1552-ben török kézre került, majd négy évvel később a lakosság is átmenetileg elmenekült.¹⁸ A tizenöt éves háború idején a falu hosszabb időre lakatlanná vált.¹⁹

A kastélyra vonatkozó első adatunk 1642-ből származik, amikor egy másik Hathalmi Lázár özvegye, Sitkey Eufrozina a kastélyt és a család környező falvakban bírt részbirtokait elzálogosította Szecezer Györgyné Csaby Juditnak.²⁰ A falut a 17. század végén (átmenetileg) a Bottka család birtokolta,²¹ s ha a Hathalmiak visszaszerezték is, a család 1738-ban bekövetkezett kihalása után birtokaik a levéltárakkal együtt a Festeticsekhez kerültek.²² Dáka sorsa némiképp másképp alakult, hiszen 1715-ben már a Nádasdyak kezén találjuk,²³ ugyanerről tudósít 1736-ban Bél Mátyás is,²⁴ mint ahogy a 18. század folyamán végig ők maradtak a birtokosok; közülük Boldizsár volt meghatározó személyiség a század közepén–második felében.²⁵

18 Pákay Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján. Veszprém, 1942. 87–88.

19 Ila Bálint–Kovácsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. I. Bp., 1964. 168–170

20 Koppány Tibor: Kastélyok a végvárak mögött. Késő reneszánsz és kora barokk kastélyépítészet a 16–17. századi Dunántúlon. Kézirat, 2011. Adattár, 23. sz. tétel. Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy kéziratába betekintést nyerhettem.

21 Pfeiffer J. i. m. 138; Veszprém vármegye összeírásai 1696, 1715, 1720. Közzéteszi: Boross István–Madarász Lajos. Veszprém, 2002. 27.

22 Iványi B. i. m. 74–78.; Ila B.–Kovácsics J. i. m. 168–170.

23 Veszprém vármegye összeírásai... i. m. 160.

24 Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása. Szerk.: Kredics László. Veszprém, 1989. 59.

25 Ila B.–Kovácsics J. i. m. 168.

A kastélyt elsőként – látszólag – a II. József-kori első katonai felmérés 1783. évben készült térképlapja ábrázolja.²⁶ (4. kép) Alaprajza, hasonlóan a maihoz, kelet felé nyitott, U alaprajzú volt, ám a térkép ezt az épületet az út mellett mutatja, s a mai kastély helyén csak alárendelt funkciójú épületeket jelöl. Noha tudjuk, hogy az első katonai felmérés nem mindig megbízható az egyes épületek, térképrészletek lokalizációja szempontjából, mégis felmerül a kérdés, hogy a barokk kúria vagy kastély nem a kastélytól távolabb, az út mentén ma is álló, U alaprajzú földszintes épületben (vagy az alatt) keresendő-e, amely ma önkormányzati kultúrotthonnak ad helyet? A források szerint néhány évvel később is folytak kőműves- lakatos- és asztalos-munkák (ezen?) a kastélyon,²⁷ de közelebit nem tudunk róla.

A barokk kori kastélyról 1800-ban, Nádasdy Tamás halála után készült egy részletes inventárium. Ennek bevezetőjében azt olvashatjuk, hogy a „Residentionális Ház kőből, és rész szerént téglából fa sindelre, Kapukra, és rész szerént sövény kertel, rész szerént palánkkal bé kerittve, melly Épületben vagynak Hét nagyobb szobák, és két bé nyilok, mellyeket Forr Czimmernek is neveznek, ezen Forr Czimmerek közül az edgyik Téglából, a másik Deszkából vagyon készülve, mégis egy Speisz, egy konyha, különbféle Mobiliákkal, mégis egy két felé nyiló Pincze, mind ezeken kívül a Padláson az inasok számára egy Deszkából csinált szoba.” Az ezután következő, helyiségenkénti összeírás legfontosabb tanulsága, hogy a kastély földszintes, és a boltozott kamra kivételével mindegyik szoba síkmennyezetes volt, közülük az említett hét nagyobb szoba mestergerendás mennyezettel készült.²⁸ Az összeírás bemutatja a kastély környezetében és a településen található egyéb uradalmi épületeket is (például tisztartó ház, fővadász háza, kertészlak), ezekre alább még visszatérünk.

A későbbi adatok szerint az ifjabbik Nádasdy Tamás ideje alatt, folyamatosan alakították a kastélyt,²⁹ de sajnos önmagukban ezekből az adatokból sem hámozható ki, hogy a régi vagy már az új helyén lévő kastélyra vonatkoznak-e, így az sem, hogy mikor költözhetett át a kastély a mai helyére. Itt jegyezzük meg, hogy 1809-ben francia katonák dúlták fel a falut, amikor a híradások szerint a házakban is nagyobb károk estek,³⁰ esetleg ezzel függhet össze a korábbi, út menti kastély felhagyása.

Elsőként Tóth Dezső figyelte fel arra, hogy az 1820-as évek elejétől megszaporodnak a kastélyon folyó építkezésre vonatkozó adatok, melyek egy nagyobb átépítésre utalnak,³¹ ám sajnos nem említik, konkrétan miféle munkák voltak ezek. Úgy tűnik azon-

26 Az első katonai felmérés. Col. VII. Sec. 15. 1783. DVD-ROM Arcanum Kiadó. Bp., 2004.

27 MOL P 507 Nádasdy cs. lt. 929. cs. Ser. G. Nr. 956. 1785/86. Egy lakatosnak, asztalosnak, és egy kőművesnek (murarius) fizetnek „pro laboribus apud Residentionalem Domum Dominatem”.

28 Veszprém Megyei Levéltár (továbbiakban: VeML) IV. 1. b. 41/1800. XII. 10-i vármegyei irat. Egyes részleteket közöl az inventáriumból: *Tóth D. i. m. 5.; Utó: Dáka, Batthyány-kastély. Bp., 1994. 2. Tájak, korok múzeumok kiskönyvtára 503.*

29 Pl. 1817-től az „Archivumon”, a konyhán, kamrán dolgoztak (MOL P 507 Nádasdy cs. lt. 910. cs. Ser. G. Nr. 931. 1817. ápr. 10.; uo. 911. cs. Ser. G. Nr. 934. 1820. szept. 7.)

30 *Mithay Sándor: Két református levéltári dokumentum Pápa környékéről. Pápai Múzeumi Értesítő 1. (1988) 163–171. 166–168.*

31 *Tóth Dezső: Dáka község történeti kronológiája. Veszprém, 2003. 13–14.*

ban, hogy csupán tatarozásra, belső átalakításokra került sor. 1821. május–júniusban kb. 26 napnyi munkáért fizettek több kőművesnek a kastély „Reparallasara”. A kőművesek neveit is ismerjük: Hutora (Hutyorai) József, Kriger Mátyás, Pirs József, Gang Ferenc, mindannyian pápai illetőségűek.³² A falazási munkák után – július első felében – a kőművesek rögtön nekiláttak meszolni a kastélyt,³³ míg ácsmunkákra vagy tető építésre nincsen adat, leszámítva, hogy a kertész 300 db zsindelyt vásárolt az „Uraság Kastélya kifoltozására”.³⁴ Ez csekélyke tetőfelületre elegendő, új tetőre semmiképp, így új épülettömegre, netán emeletráépítésre semmiképpen nem kell gondolnunk ebben az időszakban. 1822 tavaszán a kastélyban „Ambitusból szobák rekesztéséért”, majd az uraság „Kastellyában Fa Házból és Ambitusból Szobákká való Változtatásáért” fizettek két kőművesnek.³⁵

A kastélyt és a dáakai birtokot a Nádasdyak 1843. július 22-én eladták Festetics Leónak.³⁶ Festetics viszonylag konzervatív politikai beállítottságát mutatja, hogy néhány évvel később elvállalta Zala megye adminisztrátori tisztségét, amit – levelei keltezéséből jól tudjuk – innen, a dáakai birtokáról látott el.³⁷ Utóbb a Nemzeti Színház intendánsaként szerzett országos ismertséget.³⁸ Művészetpártolásának dáakai vonatkozású mozzanata, mikor 1846 októberében itt a kastélyban látta vendégül Liszt Ferencet.³⁹

1858 januárjában aztán Festetics Leó eladta a kastélyt Batthyány Lajos özvegyének,⁴⁰ aki, úgy tűnik, 1865 körül már itt fejezte be nevezetes visszaemlékezéseinek német nyelv-

32 MOL P 507 Nádasdy cs. lt. 911. cs. Ser. G. Nr. 934. 1821. máj. 19, jún. 4 és 9, 23. Hogy falazási munkák folytak, mutatja, hogy „Malter tsinallo” és hordó segéderőt is kifizettek ekkor. (Uo. Ser. G. Nr. 934. 1821. máj. 19.) Az építkezésekhez szükséges téglát az uradalom – mint mindig – Hertz József dáakai téglavetőtől vásárolta. (Pl. Uo. Ser. G. Nr. 934. 1821. jún. 15. stb.)

33 Uo. Ser. G. Nr. 935. 1821. júl. 17.

34 Uo. Ser. G. Nr. 935. 1821. júl. 5.

35 Uo. Ser. G. Nr. 935. 1822. ápr. 6. és 20. Az 1810-es évek végéről, 1820-as évek elejéről további adataink vannak az „Angluskert” csinosításáról: így a kert kőkerítésének javításáról, egy Lusthaus építéséről, a kertben található sorompók feketére festéséről vagy a kőműves által rakott „Nap óra oszlopokról”. (MOL P 507. 910. cs. Ser. G. Nr. 933. 1819. júl. 10., 18., 24., 31., 1819. okt. 3., 29., uo. 911. cs. Ser. G. Nr. 934. 1820. júl. 7., 911. cs. Ser. G. Nr. 935. 1822. máj. 31., 911. cs. Ser. G. Nr. 936. 1822. júl. 5., 911. cs. Ser. G. Nr. 937. 1823. júl. 32.)

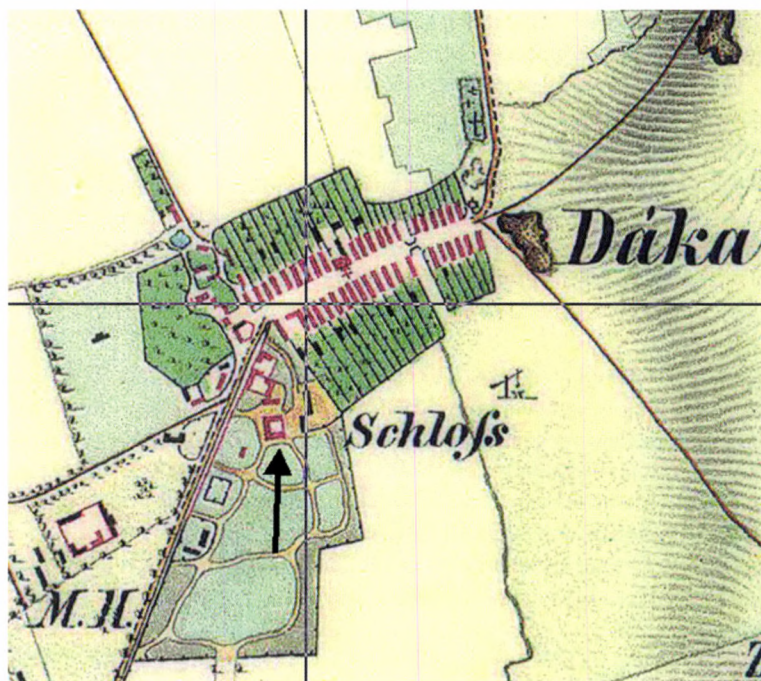
36 A szerződés szövegének érdemi részét közli: Tóth D. A Batthyány–család i. m. 7.

37 Molnár András: Zala megye politika viszonyai az 1840-es évek második felében. Zalai Gyűjtemény 35. (1994) 93–182.

38 Az intendánsként betöltött időszakról szóló számos forrás közül mi Festetics saját, német nyelven papírra vetett emlékiratát idézzük, melyet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őriz (Régi és újabb írók 4° 265.). Ennek kivonatolt, magyar nyelvű összefoglalását adja: Török Pál: Gróf Festetics Leó (1800–1884) emlékiratai. Napkelet 12. (1928) 21. sz. 641–654. Sajnos Festetics az emlékiratában szinte kizárólag közéleti pályafutásáról ír, így témánkkal kapcsolatban nemigen ad fogódzót.

39 Nádor Tamás: Liszt Ferenc életének krónikája. Bp., 1975. 148–149.

40 Batthyány özvegyének életéről: Farkas Emőd: Magyarország nagyasszonyai. 2. Bp., 1911. 185–220.; Tóth D. Dáka, Batthyány-kastély i. m. 4.

5. kép
A mai kastély
a II. katonai felmérés
1846–1847. évi
térképlapján

vú változatát, melynek később magyar fordítását is elkészítette.⁴¹ Férjének relikviáit egy külön emeleti szalonban („vörös szalon”) helyezte el. Ezek egy részét halála után lánya a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozta.⁴² A kastély több nevezetes esemény színtere is volt, melynek csak egyike a külföldről hazatért Teleki László már említett 1861. évi látogatása.⁴³

Már a Batthyányak itteni birtoklására tehető a kastélyról fennmaradt két ábrázolás. Az egyik a bevezetőben már hivatkozott, *Vasárnapi Ujságban* megjelent rajz, a másik az ifjú Batthyány-utódot, Elemért ábrázolja, a kastély előterében.⁴⁴ Az ábrázolások hitelességét illetően azonban kétségeket ébreszt a II. katonai felmérés 1846–1847. évi tér-

41 Urbán Aladár: Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára. Századok 115. (1981) 3. sz. 587–620. 589., 592.

42 Tóth D. Dáka, Batthyány-kastély i. m. 2–3.

43 A dáka látogatásra és egyéb eseményekre vonatkozóan l. még Tóth D. Dáka, Batthyány-kastély i. m. 6–8.; Kiss Ernő: A pápaiak gr. Batthyány Lajos özvegyénél 1861-ben. In: Pápa város egyetemes leírása. Összeállította: Kaposy Lucian. Pápa, 1905. 115–117.; Gerencsér Miklós: Újdonászi ódonóságok Veszprém vármegyéről 1857–61-ből. Pápa, 1997. 57–62.

44 Közli Tóth D. Dáka, Batthyány-kastély i. m. 9.

képlapja, mely lényegében már a mai, U alaprajzú állapotot mutatja.⁴⁵ (5. kép) Hasonló helyzetet látunk az 1857-ben készített kataszteri felmérés vonatkozó térképlapján is, részletgazdagabb változatban, azon például jól kivehető a lépcsőház kiugró tömbje is.⁴⁶

Batthyány Lajos özvegye 1888-ban hunyt el, akitől a kastélyt fia, Elemér örökölte. Tőle nővére, Batthyány Ilona vásárolta meg 1916-ban. A szegények pártfogójaként híressé vált grófnő végrendeletében a kastélyt gyermekotthon céljából hagyta örökül, de a rokonok pereskedése miatt csak 1942-ben kapta, illetve vette meg a vármegye. 1949-ben szociális otthon létesült a kastélyban, és ma is fogyatékos otthonként működik, mely Batthyány Ilona nevét viseli.⁴⁷

A falkutatás eredményei

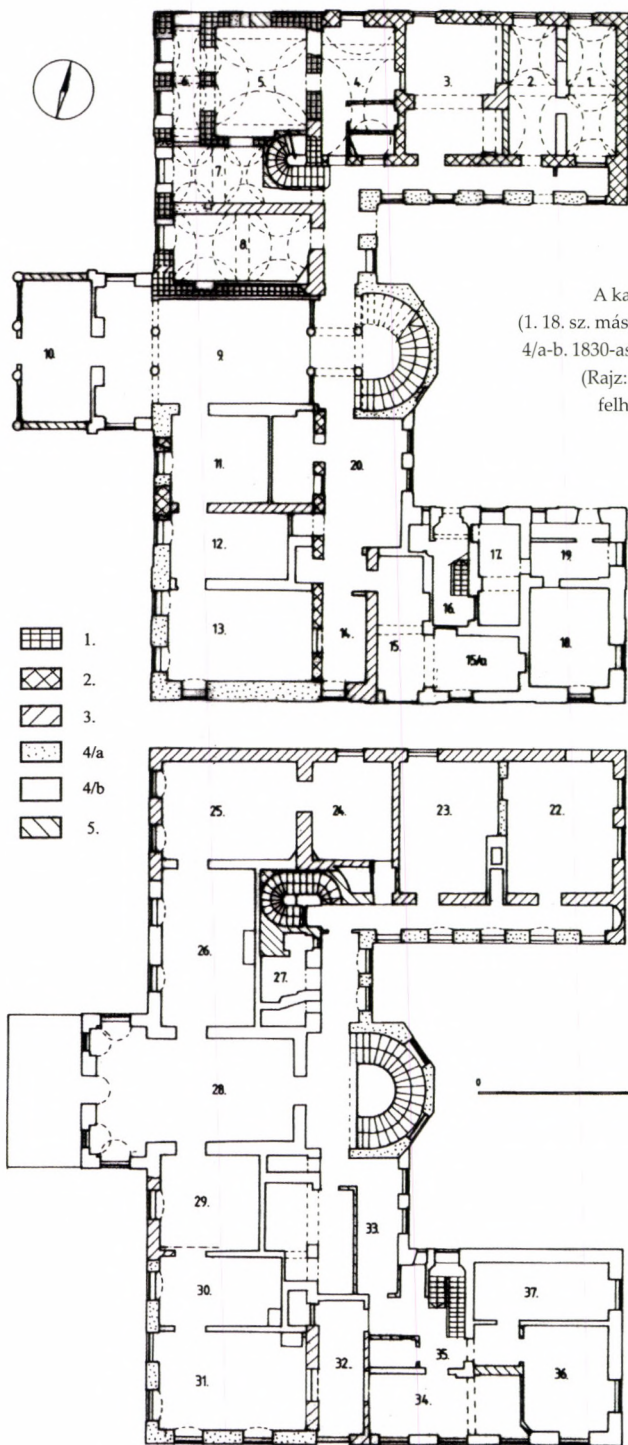
A falkutatás során megállapítható volt, hogy a *kastély magját* egy legalább 14,6 m hosszú, 8,3 m széles kis földszintes épület alkotja, amelynek falait a kastély főszárnyának északi részén azonosítottuk. (6. kép) Az észak-déli tájolású ház falai téglából épültek, homokos habarcsba rakva. Külső homlokzatán nagyobb felületeken megmaradt az egykori meszelés, melyet közvetlenül a téglára, illetve helyenként a nagyon vékonyan szétkent falazóhabarcsra hordtak fel. Az épület nyugati homlokzatán csehsüveg-boltozatos tornác futott végig, melynek négy árkádívéből az északi kettőnek nyílásai a többinél szűkebbek voltak, egy esetben pedig a tornácpillér fejezetét is feltárhattuk. Az északra néző homlokívnél és a nyugati homlokzat legdélebbi árkádvénél egyértelmű volt a parapet megléte, a többi esetben nyitottak voltak az ívek. Több-kevesebb épségben csupán a ház északi helyisége és a tornác északi fele maradt ránk, az épület többi részét – így az említett szobától délre eső nagyobb helyiséget – a későbbi átépítések során jelentősen átalakították. Az északi szoba csehsüveg-boltozatos volt, melynek boltvállai, amint azt a falkutatás során bizonyítottuk, egy időben épültek a tornác felé néző fallal. (7. kép) A helyiségbe délről nyílt egy eredeti, később elfalazott ajtó. Találtunk továbbá egy fűtőnyílást a délkeleti sarokban, amelynek boltöve egybeépültnek látszik a boltozat hevederívének vállával; jól látszott a kályha csatlakozásának bevése is.

A tornác északi végében nagy felületen feltártunk két réteg meszelést a keletről szomszédos helyiség felőli fal nyugati oldalán, közülük a korábbi meszelés tartozik ehhez a periódushoz. A felsőbb meszelésrétegen ceruzával felírt strigulák és egy 1(?)816-os szám olvasható, mely talán évszámként is értelmezhető. Ezekbe láthatóan utólag vágták bele a helyiség felé néző két – ma is meglévő – ívet egy későbbi periódusban, a tornác megszüntetésével egy időben. E falfelületen emiatt semmilyen korábbi nyílásnak

45 A második katonai felmérés. Col. XXV. Sec. 52. DVD-ROM Arcanum Kiadó. Bp., 2005.

46 *Timár Gábor–Biszak Sándor: Georeferált vármegyei kataszteri térképek. Veszprém, 1856–1858.* DVD-ROM Arcanum Kiadó. Bp., 2009. A szakirodalomban olvasható azon nézet, miszerint az 1857. évi kataszteri felmérés aránytalansága a hátranyúló szárnyak tekintetében azt igazolná, hogy a Batthyány-időszakban jöttek létre a ma látható mellékszárnyak (*Tóth D. A Batthyány-család i. m. 6.*). Valójában csak a déli mellékszárny sikerült keskenyebbre, ennek nagyobb jelentőséget nem tulajdonítunk.

47 *Tóth D. Dáka, Batthyány-kastély i. m. 11–15.*

6. kép
 A kastély periodizációs alaprajza
 (1. 18. sz. második fele, 2. 18. sz. vége, 3. 19. sz. eleje,
 4/a-b. 1830-as, 1840-es évek, 5. 20. sz. második fele)
 (Rajz: System 4 Stúdió felmérésének
 felhasználásával Armóti Zsuzsa)

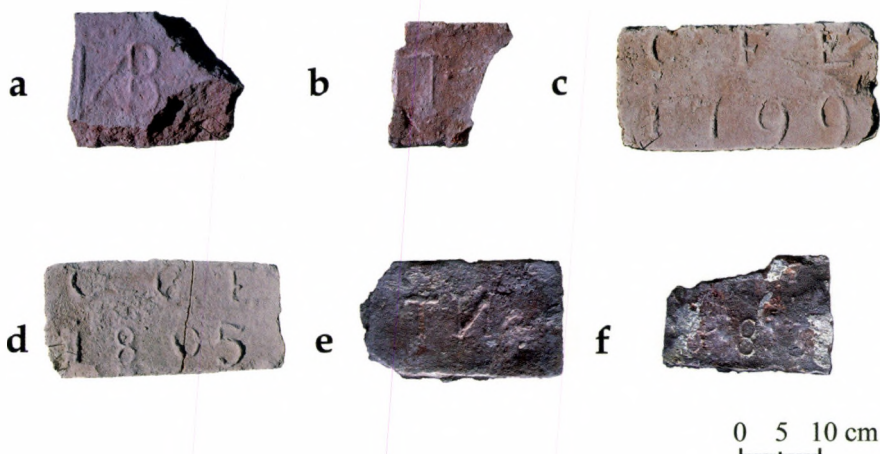
7. kép

A legkorábbi periódus maradványai az 5–6. helyiségekben délkeletről, 2007.

(Fotó: Fülöp András)

maradványát nem találtuk, vélhetően azért, mert épp az utólagos áttörések tengelyébe estek, és azoknál kisebbek voltak. Egy kisméretű ablakocská az északi falon nyílt. Az épület déli kiterjedéséről – a falvastagságokból ítélve – annyit sejtünk, hogy talán a későbbi földszinti fogadóter északi fala lehetett a végfal, igaz, ezt mindkét oldalán később köpenyezték, így elvileg az épület tovább is folytatódhatott déli irányban.

Az épület keltezéséhez két támpontunk is van. Az egyik egy bélyeges téglá, melyet az északi homlokzat falazatából emeltünk ki, rajta NB monogrammal. (8. kép a) Ez egyértelműen az itt birtokos Nádasdy Boldizsárhoz köti a ház építését. A másik pedig az északi helyiségben és a tornácán alkalmazott csehsüveg-boltozat megléte, mely boltozattípus használata a 18. század közepe után terjedt el, ami így együttesen épületünket a 18. század második felére keltezi. Az épület megformálása alapján úgy véljük, hogy nem a korabeli kastéllyal van dolgunk, hanem inkább az uradalom egyik lakóépületével, mely az első katonai felmérés 1783-ban készített térképlapján a kastélytól délre ábrázolt majorsági épületek egyikével lehet azonos. Az 1800-as kastélyleltárban ugyanis a kastély esetében téglából és kőből rakott épületről szólnak, miközben a most feltárt, első periódusú épületrészek (sőt a későbbi periódusok is) kizárólag téglát tartalmaznak. Ez még nem lenne perdöntő, hiszen lehet, hogy az összeírók „bemondásra” jegyezték fel az épület anyagát, de nem tudták pontosan megállapítani, mert vakolva volt. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy – az egyetlen kamra kivételével – minden helyiséget (a közlekedőterekkel együtt) síkmennyezetesnek mondanak, ugyanakkor épületünkben e periódusban legalább két boltozatos térről tudunk.

8. kép
Bélyeges téglák a kastély kutatásából
(Fotó: Rácz Miklós)

Mindezek alapján azt kell mondanunk, hogy az említett összeírás még a régi helyén levő kastélyra vonatkozik – e tekintetben tehát az első katonai felmérés ábrázolása megerősítést nyert –, s a kastély „átköltöztetése” a mai helyére csak később történt meg. Itt kell megjegyeznünk, hogy a falkutatás során olyan épületrészletet sehol sem találtunk, amely a 17. századi forrásokban emlegetett nemesi lakóépülettel lenne összefüggésbe hozható.

Az épület *második periódusában* a ház északi szakaszához keletre hozzátoldottak egy új, kelet-nyugati földszintes épületrészt, amivel L alaprajzúvá alakították az épületet, homokos habarcsba rakott téglákból, rajtuk vékony meszeléssel. A két épületrész csatlakozását az északi homlokzat falkutatásakor sikerült feltárnunk, ott, ahol a korábbi periódus meszelt északkeleti sarkához utólag építették hozzá az új szárny északi falát. (9. kép) Elképzelhető, hogy valamilyen folyosó már ekkor volt az új szárny déli oldalán, de erre közelebbi adatunk nincsen. A kastély konyhája az északi szárny közepe táján kapott helyet (3. helyiség). Ennek keleti falán lehetett a kürtő. Az új szárny tételrendezése szempontjából az 1–3. helyiségek közti válaszfalak helye a későbbi átalakítások miatt bizonytalan. Feltételezhető, hogy a mai válaszfalak helyén keresendő, de az 1–2. helyiségek között elképzelhető akár egy kelet-nyugati irányú osztófal is. Ennél biztosabb a 4. helyiségről való tudásunk: ez egy lakoszoba lehetett, melynek falaival egyidős az (utólag javított), mai boltozat.

A második periódussal kapcsolatban megemlíjtjük, hogy a főszárny déli felében előjött egy-egy falrészlet, melyek korábbiaknak látszanak a későbbi építkezéseknél. A homokos habarcsba rakott téglákból rakott szakaszok egyrészt a nyugati homlokzaton voltak azonosíthatók, a terasztól délre. (2. kép) Feltűnő volt, hogy egy magas, a külső járószinttől 135 cm magasságban mért téglalábazat levéselt nyomai mutatkoztak,

9. kép
A kastély északi fala
kutatás után, 2007.
(Fotó: Fülöp András)

e falszakasz pedig nem ment magasabbra a mai falpillérek fejezeténél, az alatt egy-két téglasorral véget is ért, az emeletréépítésnél tehát korábbi. A másik falrészlet a 20. helyiség nyugati falában jelentkezett. A feltűnően magas lábazat itt is jelentkezett, továbbá egy befalazott ablak és egy boltív-indítás is mutatkozott (igaz az utóbbit később nagyrészt átfalazták). Mindez arra utal, hogy egykor ez a falnézet is homlokzatként jelent meg. E falrészletek viszonyát az első periódusú házzal a későbbi átépítéseknek köszönhetően nem ismerjük, csupán annyit tudunk, hogy hasonlóan magasan megjelenő lábazatot a tőle északra levő kis épületen sehol nem tapasztaltunk. Ezért annyit mondhatunk, hogy legkésőbb a második periódusban, de esetleg már korábban állt ez az épületrész.

10. kép
A kastély déli homlokzata, 2007. (Fotó: Fülöp András)

A második periódus keletkezéséhez az 1800. évi inventárium adja meg a támpontot. Tudjuk, hogy a kastély körül további lakó- és majorsági épületek is voltak. Közülük – egy kivétellel – mindegyik síkmennyezetes lefedésű volt (időnként a konyhák fölött írnak le boltozatot). Olyan épület, amelyben lakószobákat, tornácot is boltoztak, csak egy van, mégpedig a tisztartói lak. Ennek L alakú alaprajza, tájolása, boltozatos folyosója, sőt az egyik konyha helye is a második periódusú épületünket idézi. „Vagyon egy első szoba bolthajtásra, két nagyobb és egy kicsiny ablakra, ... két fenyőfa ajtóra... Emellett napkelet felől egy kisebb Háló szoba ugyan bolthajtásra... egy fenyőfa rá májú ablakra, fenyőfa ajtóra.” Ebben a helyiségben egy „sima zöld, tarka kályha” is állt. „Emellett egy Nagy konyha, Keő kéményre rész szerint bolthajtásra, rész szerint pedig 4 fenyőfa fiok Gerendára.” Egy sütökemence és két katlan volt még benne. Egy ablak és egy kétfelé nyíló ajtó, végül a padlásfeljáró nyílt innen. A konyha mellett egy egyablakos kis cselédszoba, mellette kamra volt két ablakkal, egy ajtóval. Az elsőként leírt helyiség mellett egy boltozott „Forczimmer” délre egy másik konyha, majd egy síkmennyezetes, kétablakos szoba (a tisztartó deákjának szobája), egy bolthajtásos benyíló, végül pince és fából készült épületrészek következtek.⁴⁸ Mindezek alapján úgy véljük, hogy a mai kastélyépület második periódusa a tisztartói lakkal azonos.

Talán az 1809. évi események következtében a Nádasdyaknak a korábbi kastélyt fel kellett hagyniuk, és gyors megoldásként a korábbi tisztartói lakra húztak fel egy emeletet, megtartva annak L alaprajzát, ez az épület *harmadik periódusa*, mely már kastély funkciójú volt. Az észak-déli irányú épületet egyrészt déli irányban meghosszabbították, majd felhúzták az első emeletet, homokos habarcsba rakott, részben bontott téglákból.⁴⁹ A 24. helyiség északi falán a korábbi meszelést hordozó téglák jól azonosíthatók voltak. Az észak-déli irányú szárny délkeleti sarkát – mind a földszinten, mind az emeleten – azonosítani lehetett. (10. kép)

Ebben az időszakban mindkét szárnyban – a földszinten és az emeleten egyaránt – továbbra is lehetett valamilyen folyosó az udvar felé (eléépítve a korábbi homlokzati falnak), igaz ennek további összefüggéseit részben a későbbi átépítések megszüntették. Az 1–3. helyiségeket összebontották, meghagyva egy L alakú pillért, melyben megmaradt a kémény. Egy emeleti folyosóablakot szerencsés módon a 34. helyiség nyugati falában megtaláltunk. A korabeli nyílásrendszerből további részleteket a 26. helyiségben fedeztünk fel, ahol egy 245 cm magas, egykor kb. 130 cm széles befalazott ablakfülkét találtunk, melynek egyik felét a mai ablak vágta.

Ez az épület utóbb kisebb átalakításokon ment át. Az északi külső homlokzaton megtaláltuk egy későbbi vakolt felület nyomait, az emeleti termekben pedig egy, a falazóhabarcsból markánsan eltérő vakolaton találtunk meszelést. Egy helyen, a 29.

48 VeML IV. 1. b. 41/1800. XII. 10-i vármegyei irat.

49 A kutatási dokumentációban még nem tulajdonítottunk nagyobb jelentőséget az északi homlokzaton tapasztalt alig érzékelhető különbségnek, melyek az emelet és a földszint falazási technikájában, főleg a fugákban mutatkozott. A téglaméret és a habarcsanyag lényegében egyezik, mégis el kell különítenünk az északi szárnyban egy földszintes periódust.

helyiségben a déli osztófalat is 12 cm-rel odébb tették: a korábbi kihajló meszelését sikerült megtalálni, de a mai osztófal is a korábbiakhoz hasonlóan homokos habarccsal készült.

A földszinten további átépítések is folytak: a korábbi periódus tornácának két délebbi déli ívét beszűkítették, de ezek szerint a tornác még nyitott maradt. (2. kép) A szűkítésekre – azaz a pillérek megvastagítására – az emeletráépítés miatt lehetett szükség. Elképzelhető, hogy a tornáccon megfigyelt második meszelés – az (év?)számmal együtt – már ehhez a korszakhoz tartozik. A földszinten ekkor kettéosztották az első periódusú épület délebbi helyiségét. Az emeletre való feljárat helye kérdéses.

A harmadik periódus kelezéséhez egyelőre nem állnak rendelkezésünkre bélyeges téglák. Ugyanakkor vélelmezzük, hogy az emeletes épületet már valóban kastélyként használták, tehát már 1800 után kellett, hogy épüljön. Ma még azonban nyitott kérdés, hogy vajon az 1820-as évek elején emlegetett építési adatok még a régi helyen álló kastélyra, vagy már a mai kastély harmadik periódusára vonatkoznak, netán ennek javítására. Ez utóbbit látszik erősíteni az írott forrásokból levont következtetésünk, miszerint az emlegetett átépítés csupán a kastély belső tereinek átalakítására szorítkozott, az épület tömegében nagyobb változás nem történt. Így a harmadik periódust ma legvalószínűbben az első két évtized eredményének tarthatjuk, s talán ide köthetjük a már emlegetett, feltáráskor előkerült 1(?)816-os (év?)számot is.

A *negyedik periódusban* került sor a kastély mai épületének felhúzására, két építési fázisban. Ennek jegyében U alaprajzúvá alakították az épületet, és kialakították a mai nyílásrendszert. E periódus habarcsa a korábbiaknál meszesebb volt. A munkálatok – nem tudjuk miért – jelentős bontásokkal kezdődtek: ezek főleg az észak-déli irányú szárny déli felét érintették. A főszárny földszintjének déli felét újjáépítették, de újrépítették az északi szárny földszinti és emeleti folyosóját is. Elkészült a főszárny udvari homlokzata a lépcsőházzal együtt, az épületben ezen kívül egy melléklépcsőház és egy csigalépcső is létesült (az utóbbit a 4. helyiségben a 4. bontásakor lehetett megfigyelni, láthatóan elvált a korábbi periódusú falaktól). Megépítették a földszinti és emeleti fogadótereket.⁵⁰ A burkolatok bontásakor a kivitelező megtalálta a lépcsőház eredeti padlóburkolatát, és az induló lépcsőfokot, melyet a 20. század folyamán rátöltöttek. A lépcsőház emeleti terében, továbbá az emeleti 28. teremben (11. kép) kialakították az oszlopos-féloszlopos téralakítást, az azokra támaszkodó, profilált vízszintes áthidalókat és a párkányokat. Ezek a földszinten fehérek voltak, míg az emeleten a feltárással mind az oszlopokon, mind a tagozatokon egy kellemes árnyalatú kőszínt találtunk, ezt valamikor a negyedik periódus folyamán hordták fel a felületekre.

Az északról számított harmadik tornácívet megfigyeléseink szerint ekkor tovább szűkítették. Beboltozták, illetve (újra?) kettéosztották az egy teret képező 1–2. helyiségeket. A 2. és 3. egybenyitott helyiséget továbbra is konyhaként használták, erre utal, hogy a 2. helyiség déli felében az egykori kürtőhöz egy ferdén emelkedő dongaboltozott csatlakozott, mely ma is jól látható.

Egy második építési fázisban megépült a mai déli szárny. Ez utóbbi – mind a földszinten, mind az emeleten – markánsan elválik a harmadik építési periódusból itt ma

⁵⁰ Így jött létre a mai 26. helyiség.

radt falszakaszoktól. Ugyanitt a földszinten egy enyhén kilépő középrizalitot kívántak kialakítani, de az emeleten nem folytatták, valamilyen tervváltozásból kifolyólag. E rizalitot (akárcsak az északi oldalon, ahol az emeleten is megvan) utólagos köpenyezéssel alakították ki. A falkutatás során jól meg lehetett figyelni, hogy a köpenyezés tégláit az elválástól nyugatra utólagosan tapasztgatták a falhoz, míg az elválástól keletre e téglák már kötésben voltak a fallal.

Befalazták a legkorábbi periódus földszinti tornációit, a tornác déli felében elbontották a főfalat, a déli tornácív befalazásával egy időben pedig egy kelet-nyugati irányú osztófalat húztak be, erre támaszkodnak a mai csehsüveg-boltozatok. A megmaradt két boltszakasznyi tornác déli hevederívét kiszélesítették, és úgy tűnik, rögtön elfalazták.

A déli szárny részben alapincézett volt, a lejáró helyét a 16. és 17. helyiségek déli felében azonosítottuk, a pincét pedig – feltöltetlen állapotban – a helyreállítás során a kivitelező találta meg. A téglá oldalfalakkal és dongaboltozattal készült pince a 17. helyiség alatt található, ennél nagyobb kiterjedése nem volt, láthatóan a déli szárnyal együtt épült. Szellőzője észak felé nyílt, de egy, az udvaron a 20. század elején létesített csapadékvíz-elvezető csatornával elfalazták, feltehetően a pince megszüntetésével egyidőben.

A déli homlokzat előtt kis szondázó árkot nyitottunk a külső szintek tisztázása érdekében. Ebben megtaláltuk az alapozási padkát (-35 cm-en), az alapozási árkot, s a járószintet, mely a mainál 15–20 cm-rel mélyebben volt. Ugyanitt a terepszint süllyesztésekor egy keskeny csapadékvíz-elvezető csatorna is előjött, benne NT bélyeges téglákkal. (8. kép b) A második építési fázishoz sorolhatjuk még az emeleti fűtőkamrákat is. Erre példa, hogy a 22. helyiségben a fűtőkamrát utólag vágták bele a szintén negyedik periódusú nyugati osztófalba. Az épület fűtőkamráinak eredeti klasszicista, keresztpántos, közepén virágdíszes vasajtaja négy esetben megmaradt.

A negyedik periódus egységes homlokzati képét a mai, falpilléres-vakárkádós klasszicista architektúra adja. A déli szárny földszintjén az ablakok körüli visszaugratott mezőket már ehhez igazodva alakították ki (az ablakoknak ekkor már volt egy külső rétege is, amint a falc mutatja, de ez lehetett még zsalugáter is). Érdekesség, hogy a földszinti ablak körüli falmezők megformálása a negyedik periódus első fázisának falszakaszain még nem jelentkezik. Valószínű, hogy e tekintetben is építkezés közbeni módosításra került sor. Ennek tudható be, hogy a lépcsőház sokszögű tömbje elválik, korábbiak látszik a tőle délre eső homlokzati faltól (befutó meszelés nélkül), ugyanakkor belül keskenyebb folyosóra utaló nyomot nem találtunk – tehát a lépcsőházat már eleve így tervezték –, de hasonló okokra vezethető vissza a nyugati homlokzat középrizalitjának elválása is. A mai terasznak és a kocsiáthajtónak volt klasszicista előzménye – az 1861-es ábrázoláson ezt látjuk –, ám a mai teraszt acél áthidalók tartják, ami már egy 20. századi újjáépítésre utal.

Az épület legrégebbi részein a klasszicista architektúra – így például a rizalitok – kialakítását kisebb részben bevéssett, nagyjából élére állított, utólag odatapasztott téglákkal oldották meg. A köpenyezésből – ott, ahol ezt biztonsággal meg tudtuk tenni – több bélyeges téglát is kibontottunk. Érdekesség, hogy ezek hosszú időszakot ölelnek fel. A legkorábbi egy 1799-es CFE (Comes Franciscus Esterházy) monogramos

tégla volt.⁵¹ (8. kép c), a másik egy GCE vagy CCE monogramos 1805-ös bélyeges téglá.⁵² (8. kép d) A datálás szempontjából különösen lényeges egy 183. évszámú téglá, melyen jól látható az 1-es szám jellegzetesen meghurkolt formája, a 8-as és a 3-as szám alja, melynek felső része lekopott.⁵³ (8. kép f) Hasonló téglá GCE monogrammal (Gróf Esterházy C...) ismert Pápáról.⁵⁴ Feloldása szerintünk Carolus, akárcsak az 1805-ös dáki téglának. Ez a Károly más nem lehet, mint Esterházy Károly a későbbi egri püspök unokaöccsének, Ferencnek (+1815) a fia (1799–1856). Úgy tűnik, hogy az előbbi Ferenchez köthető a fentebb tárgyalt CFE 1799-es téglá. Mindezek alapján megállapítható, hogy az építkezésekhez bontott, vagy hosszú ideig felhasználatlanul deponált téglákat használtak fel, melyeket az Esterházy-uradalomban vetettek.

A köpenyezésből kibontott téglák körül tehát a légkésőbbi évszámú darab az 1830-as évekre tehető. Ugyanakkor, mint láttuk, a térképes adatok azt mutatják, hogy 1846–1847-ben már megvolt az U alakú kiépítés, azaz az 1830-as, de inkább az 1840-es években kerülhetett sor a harmadik periódus második fázisának kialakítására. Gondolhatunk az ifjabb Nádasdy Tamásra; erre utalnak az ő monogramjával ellátott téglák. Ezek részben az 1799-es és 1805-ös téglák szomszédságából kerültek elő (szintén a köpenyezésből), de hasonló származott a korábbi építési fázisból – a főszárny déli földszinti szakaszából – is, ahol a főfalból kivett téglá a monogramjából csak a T betű maradt meg. (8. kép b) Ugyanakkor előfordulhat, hogy az utóbbi téglákkal is hasonló a helyzet, mint az Esterházy-bélyeges darabokkal: később használták fel őket. Így elvileg még azt sem lehet kizárni, hogy a kastély negyedik építési periódusát (főleg annak második fázisát) már Festetics Leóhoz kell kötnünk. Az utóbbit támogatja az a tény, hogy a Nádasdyak dáki számadásaiban érdemleges építkezésre utaló adatokat az 1820-as évek után már nem találunk, a vásárolt „építési szerek” rovatban minden évben elhanyagolható mennyiségű, a különféle uradalmi épületek karbantartására éppen elegendő építőanyagot tüntettek fel. Annyi bizonyos hogy az ízig-vérig klasszicista homlokzatkialakítás a 19. század közepénél későbbre aligha tehető, így legvalószínűbben Festetics jöhet számitásba, akinek zalai adminisztrátorsága kellő okot szolgáltathatott arra, hogy a rangjához méltó kastéllyá építse ki lakhelyét.

Itt jegyezzük meg, hogy a negyedik periódus legkorábbi színezése egy fehér meszelésréteg volt mind a tagozatokon, mind a falmezőkben.⁵⁵ A 19. század második felében további rétegek kerültek felhordásra, ezek közül egy úgynevezett Monarchia-sárga volt az egyik legkarakteresebb. A belső terekben szintén többszöri újrafestésre került sor.

51 A nyugati homlokzat északról számított első és a második ablaka között találtuk, mérete: 30,5×14,5×6 cm.

52 A második és harmadik ablak közül jött elő, mérete: 30×14,5×6 cm. Itt jegyezzük meg, hogy ugyanilyen, továbbá NT bélyeges téglák nagy számban jöttek elő a 29. helyiség keleti falának bontásából, kötésben a fűtőkamrával.

53 A déli homlokzat földszintjének rizalitjából került elő, mérete: ?×15,5×6 cm.

54 Fodor József–Lövei Pál–Pusztai László: Magyarországi bélyeges téglák. Dunántúl. Székesfehérvár, 1985–1986. Kat. sz. 24.

55 A meszelés alatt helyenként a párkányokon egy rózsaszínes, rendkívül finom szemcséjű vékony vakolatot találtunk, ám egyelőre kérdéses, ez látszó felület volt-e.

A legrepresentatívabb, 28. sz. teremben (11. kép) az építészeti tagozatokat (akárcsak a lépcsőház falpilléreit) a Batthyány-korszakban vörös színűre festették át, a falmezők vélhetően fehérek maradtak. A falkutatás során egyetlen olyan emeleti termet találtunk, melyben vörös színnyomok mutatkoztak a falon, és így kapcsolatba hozható a szakirodalomban emlegetett „vörös szalonnal”. A 26. számú, egykor vörös mészkő kandallóval ellátott helyiség nyugati falán nyíló délebbi ablak mellett az első – még klasszicista korinak tartható – festés fölött találtunk vörös festésmaradványokat.⁵⁶ (12. kép) Az épület legkorábbi nyílászárói már a 20. század elejére keltezhetőek, köztük egyetlen darab van, amelynek borítása neobarokk ízlésű (24. helyiség). Burkolatok tekintetében a lépcsőházzal szomszédos 20. helyiség burkolatát is ehhez a korszakhoz sorolhatjuk. Úgy tűnik,

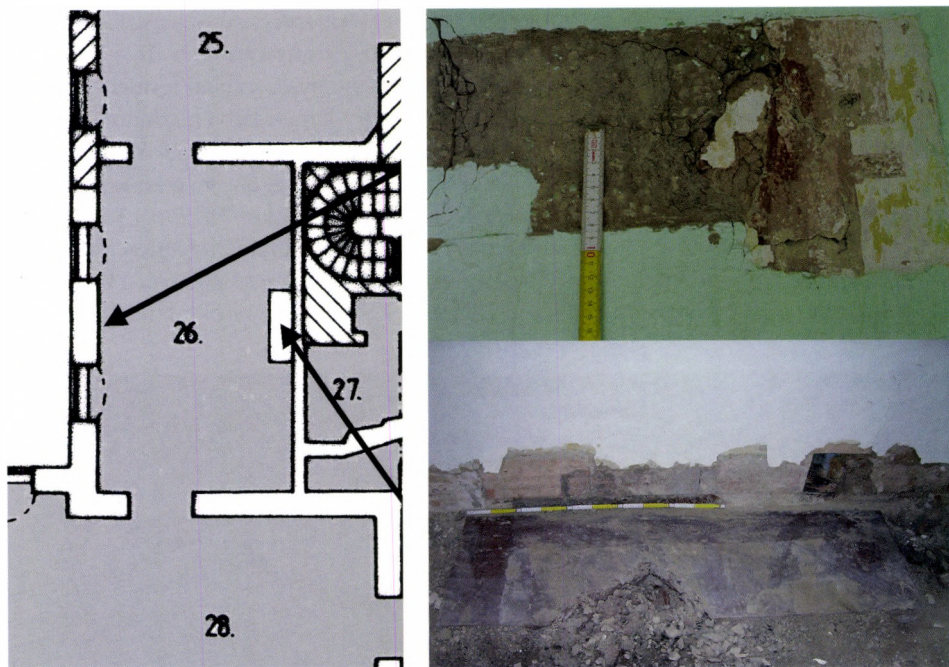

11. kép
A kastély emeleti fogadótere kutatás közben, 2007.
(Fotó: Fülöp András)

hogy a belsőépítészeti átalakításokon kívül a kastély nagyobb átépítésére – leszámítva a kocsiathajtó földemének említett újjáépítését – a Batthyány-korszakban nem került sor.

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy a ma álló kastélyt egy korábbi uradalmi lakóépület átépítésével, több építési periódusban, fázisban hozták létre. Alaprajza – az utólagos korrekciók dacára is – magán viseli e sorozatos átalakítások nyomait. Homlokzatait a klasszicista falpilléres-vakárkádós architektúrával próbálták egységesebbé

⁵⁶ Az ablak környezetében egy újabb javítás következtében ezek a rétegek megszakadnak.

12. kép

A 26. helyiség falán talált vörös színnyomok és a kandallóalapozás, 2007.

(Fotó: Fülöp András)

tenni, összefogni. Kijelenthetjük továbbá, hogy a *Vasárnapi Ujságban* megjelent 1861-es ábrázolás, mely az emeletes kastély északi homlokzatát is ábrázolja (rövidülésben) nem hiteles, hiszen az ott lerajzolt háromtengelyes, ám emeletes állapot sohasem létezett. Úgy látszik, Zichy Antónia, miután gyermekeivel beköltözött a maival megegyező kastélyba, az épület tömegeit érintő átépítésnek már nem látta szükségét, hiszen a család igényeinek így is megfelelt, inkább csak a karbantartásra figyelt oda. Ugyanez igaz a kastélyt öröklő utódaira is.

Befejezésül röviden meg kell emlékeznünk a műemléki helyreállításról is. A kastély felújítási terveit a System 4 Stúdió készítette Kármán János vezetésével.⁵⁷ Az épület helyreállítása bizonyos pontokon inkább tatarozásnak minősült, míg másutt lehetőség nyílt az épület összképét zavaró későbbi átalakítások korrekciójára. Ilyennek számít a kocsiáthajtó ismételt megnyitása, melynek statikai problémáit is orvosolni kellett. A földszinten visszaállításra került a kastély alacsonyabb, eredeti járószintje, mely a kivitelezés közben került elő. Ez indokoltá tette az eredeti tervek módosítását,

⁵⁷ A kivitelezés nagyobb részét a Royal Bau Kft. végezte – építésvezető: Hajdú Pál, helyettese Varga Dániel –, akiknek a kutatási munkákhoz nyújtott segítségéért ezúton mondunk köszönetet. Köszönettel tartozom még Rác Miklós kollégámnak a rezümé németre való fordításáért.

s hogy minderre sor kerülhetett, az egyszerre dicséri az építész és a beruházó rugalmasságát, hiszen végre helyreállhattak a földszinti helyiségek térarányai. Az épület homlokzati színezése – legalább összhatását tekintve – igyekszik visszaidézni a legteljesebb klasszicista kiépítésre jellemző külső képet (13. kép), ugyanez volt a törekvésünk az emeleti 28. helyiséggel kapcsolatos színezéssel kapcsolatos javaslatunkkal is.

Érthető okokból azonban legalább ugyanilyen lényeges szempont volt az is, hogy a fogyatékos lakók az eddigieknél kényelmesebb, emberhez méltó körülmények között élhessenek a kastély falai közt, s a velük foglalkozó – az áldozatos munka ellenére is mindig jókedvet sugárzó – szakszemélyzet napi feladataihoz is minél jobban igazodjanak a most helyreállított terek.

13. kép

A kastély helyreállított nyugati homlokzata, 2010.

(Fotó: Fülöp András)

BAUFORSCHUNG IM SCHLOSS
DER FRAU VON LAJOS BATHYÁNY IN DÁKA

Zusammenfassung

Im Aufsatz ist das Schloss zu Dáka in der Komitat Veszprém präsentiert worden, das Schloss der Witwe des ersten ungarischen Ministerpräsidenten. Dort hat die Gräfin Antónia Zichy gewohnt nachdem sie mit ihren Kindern aus dem Exil in der Schweiz zurückgekehrt ist und das Schloss von Leó Festetics gekauft hat.

Die Angaben der Bauforschung, der archivalischen Quellen und der Fachliteratur liessen feststellen, dass die beiden frühesten Bauperioden des Schlosses können als Verwalterhaus des früheren Adelssitzes aus dem 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts interpretiert werden – wo der Besitz noch der Familie Nádasdy gehörte.

Am Anfang des 19. Jahrhunderts wurde diese frühere Schloss verlassen und das Verwalterhaus zu einem Schloss umgebaut worden (Bauperioden 3 und 4). Das Gebäude der Bauperiode 4 ist im für die Epoche charakteristischen klassizistischen Stil erbaut worden in den 1830er oder eher 1840er Jahren, und ist wahrscheinlich Leó Festetics zuzuschreiben.

Die Witwe von Graf Lajos Batthyány hat das Schloss nicht mehr umgebaut, so ist die Glaubwürdigkeit der Abbildung von 1861 fraglich. Anhand der Bauforschung hat man auch den „Roten Salon“ identifizieren können, wo der Witwe die Reliquien ihres ermordeten Mannes aufbewahrt hat.

Kollár Csilla

VIRÁGOK ÉS LEGYEZŐK.
ZSOLNAY JÚLIA ALKOTÁSAI
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
TEXTILGYŰJTEMÉNYÉBEN

A Zsolnay család vitathatatlan érdemeiket szerzett a magyar iparművészet ismertté és elismertté válásában. A gyár minőségi és folyton megújuló termékei messze földön keresettek voltak. A művészi kerámiák megbecsült kincsei lettek magán- és közgyűjteményeknek egyaránt. A család számos tagja részt vett ezek megtervezésében és a mintadarabok elkészítésében – különösen igaz ez a gyáralapító Zsolnay Vilmosra és lányaira, Terézre és Júliára –, természetes, hogy sajátkezü alkotásaik a kerámiagyűjtemények féltett darabjai. A Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteményében is érdemes vizsgáldnunk, hiszen itt található azok a festmények, melyeket Zsolnay Júlia selyem alapra készített. A tárgyak Júlia unokája, Piacsek Lívia¹ révén kerültek a múzeumba,² aki – míg tehette – őrizte őket családi örökségként. Három selyempanel és két legyezőlapp került 1976-ban közgyűjteménybe.³ A tárgyakon nem található sem szignó, sem évszám, ezért kísérletet teszünk rá, hogy a műveket beillesztjük Zsolnay Júlia alkotásainak sorába, és meghatározzuk készítésük dátumát. Vizsgáljuk továbbá azokat a társadalmi és családon belüli hatásokat, amelyek hozzájárulhattak egy ilyen sokoldalú és kreatív életpálya kialakulásához.

**A Zsolnay-lányok neveltetése –
Út az önálló alkotó munka felé**

Pécs város emblematikussá váló polgárának, Zsolnay Vilmosnak mindenfajta szakmai előképzettség, tapasztalat nélkül, szinte a semmiből sikerült iparművészeti értéket teremtenie. Elhivatottság, szorgalom és tehetség jellemzi a gyáralapító életútját, nem beszélve arról a lelkesedésről, amellyel képes volt gyermekeit is bevonni a gyárban folyó munkába. Három gyermekét szeretettel bízta, támogatva vezette az alkotó munka és a tevékeny, értékes élet felé.

1 Zsolnay Júlia leányának Sikorski-Zsolnay Líviának és Piacsek Emilnek a gyermeke.

2 Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár 997.041-131/76.U. számú ügyszer

3 Piacsek Lívia fia, Szily Imre Balázs szíves közlése alapján tudjuk, hogy egy legyezőlapp máig a család birtokában van.

Fia, Miklós esetében a polgári szokásokat ismerve természetesnek tekinthető, hogy szívesen veszi érdeklődését az üzlet iránt, hiszen ő lesz az, aki öröklí a vállalkozást, továbbviszi a család nevét. Zsolnay Teréz így ír emlékirataiban: „Jóeszű öcsénk azonban nem lelte örömét a tanulásban, csak az üzlet érdekelt, szinte éjjel-nappal itt lehetett megtalálni. Ismert minden fiókot, polcot, zegzugot, bárkinél jobban tudta, melyik áru hol található. Atyánk ezért elhatározta, hogy beírta a grazi kereskedelmi iskolába.”⁴

Lányai, az 1854-ben született Teréz és a két évvel fiatalabb Júlia nevelésére is nagy gondot fordított. A 19. század közepén a női szerepek nagyban eltértek a maiaktól. Mások voltak az elvárások és a lehetőségek is. A nők családban betöltött helyét és feladatait beszédesen jellemzi az először 1860-ban megjelenő *Családi kör* című hetilap fejléce. A jómódú polgárcsaládot ábrázoló rajz középpontjában a legfontosabb női szerepek megtestesítője, a szerető feleség, egyszersmind fiatal édesanya áll, aki karjában gyermekét tartja, miközben ifjú férje óvón áll mellette. A kép másik férfi szereplője minden bizonnyal a feleség édesapja, aki szemközt zongorán játszó és éneklő lányait figyeli. Az apa háta mögött egy másik lánytestvér festőállvány előtt ül, és tájképet fest. Az asztalnál helyet foglal még a két legkisebb leánygyermek. Az idősebb fakeretet tart a kezében, melynek segítségével hímezni, vagy szőni tanítja kishúgát. A kép minden szereplője magyaros ruhát visel, a férfiak magyar szabású nadrágot és dolmányt, míg a hölgyek a korabeli divatnak megfelelően buggyos ujjú, fűzős ruhadereket, bő szoknyával, a fiatalasszony családi állapotának megfelelően főköttöt hord. A leírt ábrázolás kitűnően bemutatja azokat az ismereteket és erényeket, melyeket a 19. század elvárt hölgyeitől. Egy jól nevelt leánygyermeknek értenie kellett a zenéhez, énekelni és hangszeren játszani is meg kellett tanulnia. Tehetsége – melynek hiányában szorgalma – mértékében illetet képzőművészeti tevékenységet is folytatnia, ami a legtöbb esetben kimerült a festészetben. Jellemzően női feladat volt még a család környezetének esztétikus kialakítása, és a berendezési tárgyak divatos, de elsősorban ízléses díszítése. A kézimunka sokféle ágának elsajátítása is ezt a célt szolgálta. Fontos volt tehát a család nőtagjai számára az egész napos hasznos elfoglaltság. *A kézimunka fontosságáról* című cikkében a következő tanácsot adja olvasóinak Gorzaleczky Ilona: „Adjatok a leányoknak annyi dolgot, a mennyi korán keltse őket álmukból és fáradtan küldje őket aludni estenként, ha azt akarjátok, hogy hasznos, kedves és becsült tagjai legyenek a családnak és társadalomnak, és mentek mindenféle hiú ábrándozástól és epekedéstől.”⁵ A figyelemelterelés fontossága mellett persze arra is buzdítanak a hölgyeknek szóló újságok, hogy olyan otthont alakítsanak ki maguknak, mely ízlésüket, gondolkodásukat, vagyis lényüket visszatükrözi, amely eredeti és főképp magyar. A célok megvalósítása érdekében a következő elfoglaltságokat javasolja a *Tündér Ujjak* című új lapot népszerűsítő cikk írója: „fessenek porcelánt, majolikát, hímezzenek szőnyeget, fessenek portiert,⁶ függönyt, faldíszeket, bútoraitak vonják be sajátkezüleg munkált bőrrel, fessék meg fatárgyaikat, égessenek tálcaikat, kis faülőket,

4 Zsolnay Teréz–M. Zsolnay Margit: Zsolnay. A gyár és a család története. 1863–1948. Bp., 1974. 34.

5 Gorzaleczky Ilona: A kézimunka fontosságáról. Budapesti Hírlap 14. (1895) 80. sz. 19.

6 A francia „portière” szó ajtófüggönyt jelent.

vagy faragják ki az oly szép és könnyű kristálymetszéssel, ezüst edényeiket etetéssel⁷ díszítsék – tizszeres értéke lesz neki – fényképeikért ne fizessenek oly nagy összegeket, fessék ki maguk, készítsenek sajátkezüleg ráamákat hozzá fából, ércből, bőrből stb.”⁸

Zsolnay Vilmos leányainak neveltetését meghatározta a családfő egyértelmű szándéka, miszerint: „Azt akarom, hogy a gyerekeim fiatal korukban minden jóban részesüljenek.”⁹ Ez az elhatározás látszik megvalósulni Zsolnay Vilmos felvilágosult és a korban még szokatlan nevelési módszereiben. Idősebb lánya Teréz így ír neveltetésükről: „Madlon mindenre franciául tanított, a családban csak németül beszélünk, így egy ideig magyar tanár járt hozzánk, hogy megtanuljuk az anyanyelvünket. Angolra egy derék öregember oktatott, aki soha életében nem mozdult ki Pécsről. Olaszt, pszichológiát és fizikát egy eszes olasz nyelvmestertől kellett volna tanulnunk, ehelyett politikáról és az ateizmusról beszélt nekünk. Zeneórákat barátainktól, a Preuss testvérektől vettünk. Szüleink nem követeltek tőlünk házimunkát, így tanulhattunk, művelődhattunk, olvashattunk egész nap.”¹⁰ A család mindennapjait „a megfeszített munka, a szigorú kötelességtudás”¹¹ mellett meghatározta az élénk társasági élet is. Zsolnay Vilmos szerette a társaságot, szívesen fogadta és vendégelte meg otthonában gyermekei barátait. A fiatalok tánciskolát és műkedvelő szintársulatot is alapítottak. A szabadban is szívesen tartózkodtak, kirándultak és a gyár területén sportoltak, tekéztek, teniszeztek. Teréz visszaemlékezéseiben leírja, hogy az otthonukban és barátaik körében megtalált boldogság és a számos szórakozási lehetőség miatt ritkán fordultak meg nagyobb társaságban. „Ezt rossz néven vették tőlünk, és tartózkodó magatartásunkat gőgnek minősítették. Nálunk minden másképp volt, mint a többi családban.”¹² Bizony másként kellett lennie, hiszen a család életét végigkísérte Zsolnay Vilmos ambíciója: „nagyvá tenni nevünket, és felemelni családunkat”.¹³ Mikor a családfő céljai elérésének és saját tehetsége kibontakoztatásának lehetőségét a kerámiagyár fejlesztésében lelta meg, a gyár szinte minden megtakarításukat felemésztette. A szülők az egyre növekvő kiadások ellenére ügyeltek arra, hogy gyermekeik mindenhez hozzájussanak, ami épülésüket szolgálja. „Takarékoskodtunk, mégis bőség volt a házban, a majdnem túlzott takarékoság és a bőség furcsa keveréke. Nem voltak ékszereink, nem volt ezüstünk. Nyaláncság, cukorka, felesleges hiábavalóság, csecsebecse nálunk nem létezett. Ruháinkat magunk varrtuk. Viszont megkaptunk mindent – legyen az könyv, kotta vagy bármi más –, ami művelődésünket szolgálta. Atyánk épp a legsúlyosabb gondokkal küzdött, amikor jó szintársulat jött Pécsre, mégis meglepett bennünket egy páholybérlettel, karácsonyra pedig egy

7 Az etetés savmaratást jelent. Különböző savak segítségével alakítják ki a mintát a fémtárgyak felületén.

8 *Treitz Péterné: A Tündér Ujjakról.* Budapesti Hírlap 14. (1895) 80. sz. 20.

9 *Zsolnay T.–M. Zsolnay M.* i. m. 34.

10 Uo.

11 Uo. 35.

12 Uo.

13 Uo. 37.

remek zongorát kaptunk.”¹⁴ A gondtalan és szellemi táplálékban, szórakozásban gazdag gyermek- és fiatalkor emléke a fent felsorolt idézetek tanúsága alapján az idős korban emlékeit összegyűjtő Terézben sem halványult el. Neveltetésük gazdagsága egész életükre meghatározó maradt, egy értékes és tevékeny élet alapját képezte.

A felnövekvő gyermekekre oktatásukon kívül közvetlen környezetük is hatással volt. Zsolnay Vilmos otthona e téren is különlegesnek számított, eltért az általános polgári szokásoktól. Teréz így emlékszik örömteli gyermekora helyszínére: „Szép fogadószobánk magán viselte édesatyánk egyéniségének jegyeit. Az ülősarkok mellett sima, barna, politúros, üvegezett szekrények álltak tele kövekkel, gazdag ásványgyűjteménnyel, tengeri kagylók és víziállatok csontvázával. A sarkokban nagy kék kínai vázák voltak, a kályhának támasztva egy öreg alabárd, az ablak előtt a szalamandráink. A padlót nagy szőnyeg takarta, a barna kárpittal bevont falakat atyánk festményei díszítették. Amikor besütött a lenyugvó nap, a keretek aranyozása szinte feloldódott, és szelíd ragyogással árasztotta el a szobát. Az egész házat hozzáértéssel és jó érzéssel rendezték be. Ahogyan lakásunk, úgy mi is különböztünk a nagy átlagtól, kívülről állunk, ahogy ma is kívülről állunk.”¹⁵

A különlegesen berendezett termek voltak helyszínei a tevékeny és gyermekközönséges család mindennapjainak és itt zajlottak az emlékezetes ünnepek is. Teréz a következőképpen írja le azt a karácsonyt, ami hivatásuk megtalálása szempontjából a későbbiekben különösen fontossá válik: „A gazdagon díszített, sok gyertyától fénylő nagy fa körül (Zsolnay Vilmos) összegyűjtötte az egész családot, ismerősöket, barátokat, és – amíg létszámuk megengedte – vezető alkalmazottait is. Ilyenkor derűs és kedélyes volt, mindenkit megajándékozott, és úgy érezte magát, mint a szeretteitől körülvevő pátriárka. Ez a szép szokás arra ösztökélt bennünket, hogy ne csak szüleinket, nagyszüleinket, az összes nagybácsit, nagynénit ajándékozzuk meg fáradságos, szemrontó kézimunkákkal, hanem barátainkat és ismerőseinket is. Fél éjszakán át ültünk és hímeztünk. Mire elérkezett a karácsony, soványak és sápadtak voltunk. Ezért aztán papa egyszer és mindenkorra kitiltotta a házból a divatos gyöngymunkákat.¹⁶ Ez a tilalom indította el minket a tervezés útján. Elképzelhetetlennek tartottuk, hogy ezen az ünnepen ne ajándékozhassuk meg atyánkat. Elhatároztuk, hogy kerámiával lepjük meg.”¹⁷

A 19. században különösen jellemző volt – talán még napjainkban is előfordul –, hogy a család nőtagjai a karácsony előtti heteket kisebb ajándéktárgyak készítésének szentelik. A korabeli újságok számos ötletet, mintát közölnek, mellyel a karácsonyi készülődést kívánják megkönnyíteni. A német nyelvű *Der Bazar* egyenesen *Dilettanten* vagy *Weihnachts Arbeiten*-ként nevezi meg az ünnepi meglepetésnek szánt kisebb tárgyak: keszkenők, tarsolyok, irattartók satöbbi képét és leírását.¹⁸ A *Divat Újság* mellék-

14 Zsolnay T.–M. Zsolnay M. i. m. 38.

15 Uo. 35.

16 A 19. század 40-es éveitől különösen kedveltek voltak az aprólékos, pontos munkát igénylő „gyöngymunkák” vagyis a pár milliméter nagyságú üvegyöngyökből himzett, kötött vagy szövött tarsolyok, dohányzacskók és képecskék.

17 Zsolnay T.–M. Zsolnay M. i. m. 59.

18 *Der Bazar* 34. (1888) 475.

leteként megjelenő *Tündér Ujjak* egy kályhaellenzőt mutat be, „mely különös formájáért többeknek tetszeni fog és bizonytal felhasználják, hogy karácsonyi meglepetést készítsenek vele”.¹⁹ Az, hogy Teréz és Júlia a szülői tiltásnak engedve nem a kályhaellenző készítés mellett kötelezi el magát egyáltalán nem meglepő. Választásuk, miszerint megpróbálkoznak a kerámiafestéssel, egybecseng édesapjuk érdeklődésével és a családi vállalkozás érdekeivel. A lányok új foglalatossága bár nem tekinthető olyan tipikusnak, mint a kézimunkázás, mégsem teljesen unikális. A 18. század vége óta jellemző, hogy minta nélküli készen vásárolható porcelán vagy kerámia tárgyakat a hölgyek – olykor az urak is – otthon festenek ki egyedi elgondolás vagy kész minták alapján. Ötvös Gyula fővárosi tanító, az Iparrajziskola egykori tanítványa 1893-ban kis könyvecskét ad ki, melyben hasznos tanácsokat ad amatőr kerámiafestők számára.²⁰ Bár a mű közel 20 évvel a Zsolnay lányok szárnypróbálgatásai után jelenik meg, jól jelzi ezen otthoni foglalatosság elterjedtségét és népszerűségét. A *Tündér Ujjak* 1895-ben megjelent első mintarajza is a porcelánfestés iránt érdeklődőknek kíván kedvezni egy csokoládés- és egy teáskészlet tervével.²¹ Ugyanezen újság decemberi száma pedig több cikkben értekezik a porcelánfestésről, nem csak mintákat kínál, hanem a színek, festékek kiválasztásában és a helyes festésmód kifejlesztésében is tanácsokat ad.²² A kerámiafestés sok 19. századi hölgy hétköznapjainak része lehetett, kedvelt szabadidős tevékenység volt; a Zsolnay lányok életében azonban a kezdetektől fogva meghatározó szerepet játszott. Nem csak édesapjuk elismerését vívták ki munkájukkal, hanem sikerült megtalálniuk hivatásukat is. Kortársaikkal ellentétben nem elégedtek meg a kész minták másolásával, hanem az önálló tervezés, alkotás útját választották. Elsők között léptek be a magyar iparművészet női tervezőinek sorába, munkáikkal hozzájárultak szeretett édesapjuk álmának megvalósulásához.

Magyaros motívumok – Legyezőlapok

Az 1870-es évek újságjainak mintalapjai, illusztrációi is alátámasztják Zsolnay Teréz véleményét, miszerint „a közizlés ebben az időben szomorú képet nyújtott. Ez volt a stílustalan bútorok, a szőnyegek és párnákon virító óriási rózsák, virágcsokrok és madarak, a durva gyöngyhímzések kora”.²³ A lányok ízlésére édesapjuk van a legnagyobb befolyással, aki gyermekei figyelmét tudatosan tereli a számára is egyre hasznosabb ősi, népi technikák és motívumok felé. 1870 körül Teréz, apja hatására megkezdte a környéken fellelhető népművészeti tárgyak gyűjtését.²⁴ Kezdetben kerámiatárgyak jelennek meg nagyobb számban a gyűjteményükben, később külön egység alakul ki a textil alapanyagú tételekből. A textil tárgyak szerencsésen megőrződtek, de nap-

19 Tündér Ujjak a Divat újság melléklete 2. (1895) 4. sz. 2.

20 Ötvös Gyula: Útmutató a majolika- és porcelán- festészetben. Műkedvelők részére. Székesfehérvár, 1893.

21 Tündér Ujjak a Divat újság melléklete 2. (1895) 1. sz. Első mintarajz

22 Tündér Ujjak a Divat újság melléklete 2. (1895) 4. sz. 2–4.

23 Zsolnay T.–M. Zsolnay M. i. m. 66.

24 Kovács Orsolya: Zsolnay nővérek. Pécs, 1997. 6.

jainkban nem alkotnak egységes gyűjteményt. A második világháború után az anyag egy része Pécsre, a mai Janus Pannonius Múzeum Néprajzi osztályára, míg másik fele a budapesti Néprajzi Múzeumba került. „Fekete szőrfonallal hímzett halotti lepedők, piros keresztszemes párnaaljak, lepedők mellett nagy számban tárgy töredékek, ingekről lefejtett hímzések, kézelők, párnavegek, szőttescsikok, csipkék alkotják a gyűjteményt. Főleg Pécs környéki sokác anyag, de vannak távolabbi területekről, Kalotaszegről, Torockóról, Beregről való példányok is.”²⁵ Teréz és Júlia tervező munkájában ezen textíliák motívumai kevésbé jelennek meg, a testvérpár életében mégis fontos szerepet töltött be a gyűjtemény. Ismerünk egy fényképet²⁶ 1870-ből, amely Zsolnay Terézt örökíti meg zengővárkonyi népviseletben. Több felvétel is dokumentálja azt az 1933-ban rendezett kiállítást, melyen a látogatók, akiket a család népviseletbe öltözött fiatal hölgytagjai kalauzoltak, megtekinthették a gyűjteményt.²⁷ A textilgyűjteményt már korábban is láthatta a nagyközönség, hiszen 1880-ban Pulszky Ferenc és Hampel József közbenjárásával a testvérpár kiállítást rendezhetett a Tudományos Akadémián.²⁸ A gyűjtemény hímzései alapján Júlia készít egy 10 oldalas összeállítást, amely 1898-ban meg is jelenik. A magyar díszítőművészetért sikra szálló újonnan feltűnő *Magyar Iparművészet* is beszámol a mintalapok megjelenéséről – egyet közre is ad²⁹ – és ajánlja azt elsősorban női pari és egyéb leányiskoláknak, valamint mindazoknak, akik tősgyökeres népi díszítőművi formákat keresnek, tehát nem lelkesednek az óriási rózsák, virágcsokrok és madarak kézművességben való alkalmazásáért.³⁰

A hagyományos motívumok megismerése hamarosan nem csupán az egyéni gyűjtőmunka révén lesz lehetséges. Huszka József³¹ gyűjtései és ezek eredményeinek közvételével után megkezdődik az a folyamat, melynek révén közkinccsé, a mindennapi élet részévé válnak a magyar népművészet díszítőelemei. A magyar népi ornamentika eredetét a honfoglalás kori, perzsa és szasszanida díszítőművészetben véli felfedezni. Munkája révén szélesebb közönség kezdte értékelni és használni a paraszti élet mindennapjainak díszítőelemeit.

A Zsolnay nővérek a gyűjtéssel párhuzamosan megkezdik tervező munkájukat is. 1875 karácsonyára készítik el az első festett kerámiákat, Júlia lapos tálat fest, Teréz nagyvázát készít magyaros ornamentikával.³² A helyi hagyományok ápolása, életben tartása, a népi motívumkincs népszerűsítése és továbbfejlesztése a testvérpár számára életre szóló feladattá és hivatássá válik. A motívumokat nem másolják csupán, hanem saját ízlésükhöz és a gyár igényeihez alakítják azokat. A népi mintakincs már 1878-ban a pá-

25 *Fejős Zoltán*: A néprajzi műgyűjtés kezdetei. In: Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Szerk.: Fejős Zoltán. Bp., 2006. 230–243. 233.

26 Janus Pannonius Múzeum, Pécs, Ltsz.: 835-74. Közli Kovács O. Zsolnay nővérek i. m. 7.

27 *Jávorka Kata*: Eltérő polgári minták Zsolnay Vilmos két leánya, Teréz és Júlia életvitelében. In: Asszonyorsók a 20. században. Szerk.: Balogh Margit–S. Nagy Katalin. Bp. 123–134. 126.

28 *Zsolnay T.–M. Zsolnay M.* i. m. 100.

29 *Magyar Iparművészet* 1. (1898) XI. melléklet

30 *Magyar Iparművészet* 1. (1898) 181.

31 A témáról bővebben: Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Szerk.: Fejős Zoltán. Bp., 2006.

32 *Kovács O.* Zsolnay nővérek i. m. 6–7.

rizsi kiállításra való készülődés alkalmával megjelenik az üzem új termékein, Zsolnay Teréz emlékei szerint ekkor „a dekorkönyvben³³ ötvenhat új minta közül harminckilenc magyaros motívum található”.³⁴ Az 1870-es évek végére kialakul az a magyarosnak érzett stílus az ornamentikában, amelynek forrása az eredetileg úrihímzések³⁵ megjelenő szimmetrikusan elrendezett változatos virágmotívumok. Ezek a 16–17. század főúri köreiből nagy népszerűségnek örvendő minták később többek között templomok kazettás mennyezetein jelennek meg. A habán fazekasok is használják a motívumokat, amelyek a 19. századra a népművészet elemeivé válnak. A Zsolnay gyárban mintaként használnak eredeti habán kerámiákat, helyi fazekasok munkáit, de az úrihímzések virágtöveit is eredeti szépségükben jelennek meg.

Teréz és Júlia élete és munkája sokáig egy mederben halad, mindketten lelkesen dolgoznak, terveznek a gyár számára, apjuk távollétében ellenőrzik az üzemi munkálatoikat. Együtt utaznak Bécsbe, ahol Jakob von Falke hathatós segítségével megismerhetik és másolhatják az Österreichisches Kunstgewerbemuseum műtárgyait, látogathatják a múzeum könyvtárát. Elsősorban az indiai és perzsa ornamensek keltik fel figyelmüket. Mindketten alkotnak, tanulnak, terveznek, édesapjuk biztatja őket, és rajzaikat felhasználja az üzemben is.

Családja részéről Teréz sok biztatást és támogatást kap. A magyaros motívumok iránti elkötelezettségét emeli ki Júlia, mikor a következőket írja nővérének 1883-ban: „El vagyok ragadtatva, Miklós azt mondja, egyetlen vagy ebben a magyaros modorban, és egész sorozat edényt akar küldeni neked dekorálás végett. Bámulom, hogy kitarasz a komoly stílus mellett.”³⁶ Zsolnay Vilmos is elégedett gyermeke munkáival, aminek hangot is ad 1883-ban kelt levelében: „A küldött rajzok, főként a korsó és a virágvödör nagyon tetszenek, igaz örömet szerezteél velük. Ez az, amit évek óta kívántam. Munkáidban új, önálló és lendületes magyar stílus kel életre. Folytasd ezt az irányt, sokat várok tőle!”³⁷

Helytálló megállapítás, miszerint „Zsolnay Teréz ez idő tájt készült munkái a stílus-tisztaságra való törekvést mutatják, amely szigorú szerkesztési elvekkel párosul. Ezért különösen erős hatást fejt ki rá az ún. úrihímzés, a magyarországi reneszánsz textilművészetnek ez a török gránátalmák, tulipánok által ihletett, de alapvetően itáliai előképekre támaszkodó, indákkal dúsan tagolt, gondosan szerkesztett ága.”³⁸

33 A Zsolnay gyárban a művészek színes tervlapot készítettek, melyek rajzait a Decorkönyvek őrizték meg. Az idézett szöveg a „dekorkönyv” írásmódot alkalmazza, ezért közöljük így. Egyéb esetben a szakirodalomban meghonosodott „Decorkönyv” változatot használjuk, míg „dekornak” az alkalmazott díszítményt nevezzük.

34 Zsolnay T.–M. *Zsolnay M.* i. m. 73.

35 Úrihímzés elnevezés alatt értjük a 16–17. századi főúri, nemesi udvarokban vékony vászonra vagy bársonyra, selyemre készült fém- és/vagy selyemfonalas hímzéseket. A hímzések mintáiban sajátosan keverednek az itáliai reneszánsz és keleti hatások. A témáról bővebben lásd: V. Ember Mária: *Úrihímzés.* Bp., 1981.

36 Zsolnay T.–M. *Zsolnay M.* i. m. 119.

37 Uo.

38 Kovács O. *Zsolnay nővérek* i. m. 7.

Házasságkötése és különösen gyermekei megszületése után Teréz kevesebb időt és figyelmet tud szentelni a művészi alkotómunkának, életében ezután a család, a háztartás és a gyár ügyeinek intézése tölti be a főszerepet. Júlia más utat választ, az ő egyértelmű célja nem más, mint saját tehetségének, festőművészi képességeinek kibontakoztatása. (1. kép) Bár nővérét követve ő is hamarosan férjhez megy, és hat gyermeknek ad életet, világának központjában nem a gyermeknevelés és a háztartás áll. Családjukban ő képviseli a művészi szabadság csapongó lelkületét. Míg Teréz a polgári értékrend őrzője, addig Júlia „nem a pelenkaszag, a háztartás embere, hanem nagyon emancipált és modern”.³⁹ Életműve is sokkal gazdagabb, sokrétűbb. Dédunokája, Szily Imre Balázs emlékei szerint „a Dédi mindig festett, vászonra, kerámiára, selyemre”.⁴⁰

Ritka példája a művészi alkotómunka gazdagságának, egyszersmind a tradíció-ápolásnak, a hagyományos motívumok kreatív felhasználásának a Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteményében őrzött, Zsolnay Júlia által dekorált két legyezőlap.

A 19. században a hölgyek öltözetének elengedhetetlen kiegészítői voltak a művészen megmunkált legyezők. Több darab is a rendelkezésükre állhatott, hiszen használták azokat színházi látogatásokkor, bálók alkalmával, de sokszor sétákra, vagy vizitek alkalmával sem felejtették otthon. Kétféle legyező volt jellemző ebben az időszakban: a laplegyező és a „*brisé*” vagy küllőlegyező. A laplegyező készítésekor a fából, csontból vagy gyöngyházból készült küllőkre ragasztják fel a díszített lapot, amelyet korábban formára hajtogattak. A küllőlegyező esetében nem készül külön fedőlap, a festéssel vagy áttört mintával díszített kiszélesedő küllőket szalagok tartják össze. Esetünkben az előbbi típusról van szó, amikor is felső lapot pergamenből, papírból, csipkéből vagy más textíliákból alakítják ki. A legyezők lapja gyakran selyem, melyet akár készen is megvásárolható végüknél összeillesztett küllők feszítenek ki. A hölgyek üzletekben is beszerezhetik kiegészítőiket, de a közvélemény és az újságok is arra biztatják őket, hogy a takarékoság szellemét követve és saját egyéniségüket kibontakoztatva maguk készítsék el azokat. Párizsban adják ki Gustave Fraipont képzőművész gazdagon illusztrált könyvét,⁴¹ melyben mintákat kínál legyezők és különböző ellenzők kifestésére. Tervein tájképek és naturalisztikus növények láthatók. A selyem alapra való festés olyannyira népszerű foglalatosság volt, hogy Ötvös Gyula már említett könyvecskéje is egy kisebb fejezetet szán a fa- és selyemfestésnek. Több hölgyújság is közöl mintákat és ad tanácsokat. A *Magyar Bazárban*⁴² olvashatjuk, hogy a festék kiválasztása a selyem minőségétől is függhet, eszerint használhatunk olaj- vagy vízfestéket is, a legfinomabb árnyalás azonban akvarelllel készíthető. A festést előkészítő alapozásról és a különösen tartós festés technikájáról a *Tündér Ujjakban* olvashatunk.⁴³ Az újság szerint gumiarábikummal kell

39 Sikorski Antónia közlése, Németország, 1999. közli *Jávor K.* i. m. 131.

40 Szily Imre Balázs szóbeli közlése 2012. június 20.

41 *Fraipont, Gustave: L'Art de composer et de peindre l'éventail, l'écran, le paravent.* Párizs, 1893. Idézi *Durian-Ress, Saskia: Fächer aus fünf Jahrhunderten an Beispiel aus der Sammlung des Bayerischen Nationalmuseums.* In: *Katalog Fächer. Kunst und Mode aus fünf Jahrhunderten.* München, 1987. 27.

42 *Magyar Bazár* 37. (1902) 19. sz. 11.

43 *Tündér Ujjak a Divat újság melléklete* 2. (1895) 4. sz. 1–2.

1. kép

Zsolnay Júlia Nervi tengerpartján fest. 1900. (Magántulajdon)

preparálni a selymet, melyre marhaepével vegyített vízfestékekkel festhetünk. Egy másik leírás szerint az is nagyon fontos, hogy a selymet a festés megkezdése előtt kifeszítsük, ezzel is megkönnyítve a munkát.⁴⁴

Sajnos a műtárgyak károsítása nélkül nem állapítható meg, hogy Zsolnay Júlia milyen festéket használt selyemfestményein, az azonban világosan látszik, hogy a legyezőlapokból sosem készült legyező. A tervezett forma felismerhető, de a széleket nem dolgozták el és a hajtásokból adódó kopások sem jelentkeztek, a felület festése egyenletes.

A legyezőlapok anyaga sűrűszövésű halvány krémszínű selyemripsz. Méretük szinte megegyező,⁴⁵ a felhasznált motívumokban és az alkalmazott színekben térnek el csupán. A T. 1976.317. leltári számú legyezőlap (2. kép) meghatározó színei a zöld, a sárga, a rózsaszín és a halványpiros gazdag árnyalatai. A porcelánfestészetre jellemző módon, sok helyen aranykontúr és kisebb arany részletek (pöttyök, vesszők) gazdagítják a felületet. A festés maga rendkívül aprólékos, a kerámiafestésen edződött biztos

44 Magyar Bazár 37. (1902) 19. sz. 11.

45 Ltsz.: T.1976.317. átmérője: 81 cm; Ltsz.: T.1976.318. átmérője: 78,5 cm

2. kép

T.1976.317. leltári számú legyezőlapp

(Fotó: Kardos Judit)

kéz munkája. A középtengelyben elhelyezett tulipánból nő ki a szimmetrikus virágtő, melynek hosszanti szára szintén tulipánban végződik. A hosszanti tengelyt két nagyméretű, többszörösen osztott rozetta fogja közre. Az alsó tulipánból két oldalsó inda ered, melyek nagy ívben hajlanak meg, és kisebb kacsokra ágaznak el. A nagy indák felső szélén ötcsikkos fogazott szélű gránátalma ül. A kompozíció legnagyobb virága a szegfű, melyet váltakozó színű szirmai és részletgazdag kialakítása tesz hangsúlyos elemmé. Számptalan apró virág, levél és inda teszi mozgalmassá és aprólékosan kidolgozottá az összképet. Ívekkel összekapcsolt bimbók és tulipánok váltakozása zárja le sordíszként a legyezőlapp felső ívét, amit a teljes formát körülfutó aransáv is hangsúlyoz.

Színeiben, szerkezetében és sok esetben motívumaiban is eltérő a T.1976.318. leltári számú legyezőlapp (3. kép). Eltűnik a zöld szín, az arany, a kék és a halvány, fakó narancsszínek dekoratív összjátéka lesz a meghatározó. Ezen a lapon a keretdíszítés sokkal nagyobb hangsúlyt kap. Két motívum szabályos váltakozása alkotja a felső ív díszítését. A központi tengely mentén egy ötcsikkelyű gránátalma található, melyből kacsos, leveles indák nőnek ki. Szintén a gránátalmából kinövő két kis tulipán veszi körbe a központi motívumot. A másik egységben egy karéjos szirmú virágból indulnak ki az indák. A központi virágot a gránátalmánál látott tulipánok keretelik, csak kissé nyílottabbak és ellentétes irányba néznek. További indák is erednek a nagy virágból, ezek jobban benyúlnak a középmezőbe és az alsó ív keretének szintén kiemelkedő elemeivel állnak szemben. A kisebb köríven fekvő keretdíszítés alsó és felső állású tulipánok váltakozásából áll. Az eltérő kifestésű virágokat összekapcsoló indák egyenletes hullámvonalat képeznek, melyből levek, kacsok és ötszirmú virágok nőnek ki. A lefelé néző tulipánokból két leveles, virágos inda nő ki, melyek szimmetrikus körívben meghajlanak, és a kiinduló virág tengelyében közepén találkoznak. Az indák egy apró méhkest vesznek körbe. A keret által kijelölt középmezőben egy csutorából kinövő virágtövet lát-

3. kép

T.1976.318. leltári számú legyezőlap

(Fotó: Kardos Judit)

hatunk, melynek központi eleme a kinyílt tulipán és a belőle kinövő apró gránátalma, amit két sokszirmú virágban végződő inda vesz körbe. Kétoldalt egyforma virágtövek következnek, melyek kehely vagy kosár alakú edényből, az antik kraterra emlékeztető formából nőnek ki. Központi elem itt is egy virág, mely többszirmú margarétát formáz egy szabályos kör közepén, amit szíromszerűen vesznek körbe kis kék körlapok. A két keretelő inda itt a virág formáját követve szabályos kört leírva övezi az aprólékosan díszített centrális motívumot. A két legszélső virágtő szintén egyforma, az előző kettőhöz motívumait tekintve hasonló, de felépítésében eltérő. Szírmokkal koronázott hétcikkelyű gránátalmából nő ki a közepén rózsával mintázott bimbós tulipán. A tulipán formáját követő két indán az előző virágtövekhez hasonlóan apró virágok és levelek láthatók.

Mindkét legyezőlap készítőjének kivételes hozzáértéséről tanúskodik. A motívumok gazdagsága, részletessége és változatossága a díszítőművészetek és technikák behatoló ismerete nélkül megvalósíthatatlan lett volna. A minta átgondolt elrendezése és a pontos kivitelezés Zsolnay Júlia munkáinak meghatározó vonása, és mint ilyen, jellemzője kvalitásos selyemfestményeinek is. A művésznő magyar hagyományok iránti elkötelezettségének is szép példái a legyezőlapok, hiszen a megfestett motívumok és a szerkesztésmód is az úrihímzés kincsestárából származnak.

A stílustisztaságra való törekvés azonban nem jellemző a tervezőművészre, hiszen munkáiban gyakran teremt kapcsolatot különböző forrásból származó motívumok között. Érdekes példája ennek a kapcsolatnak a kék legyezőlap középső virágtövének „vázája”. Hagyományosan reneszánsz váza az úgynevezett olaskorsó képezi a növényi motívumok kiindulási pontját. Az antik eredetű két füles korsó növényi ornamentika kiindulópontjaként való használata tovább élt a kopt textilművészetben és közel-keleti mintakincsben is, igazán elterjedt a reneszánsz művészet idején vált. Az első legyező-

lapon jól láthatóan tulipánból indul ki a virágtő, formája és különösen a csavart mintájú levelek íve felidézi bennünk a kerámiák formavilágát. A kék selyemfestményen egy jellegzetesen magyar használati tárgy képezi a virágtő indítását. Csutora vagy más néven kulacs veszi át a két füles korsó helyét. A hagyományosan kör vagy ovális alakú kerámiából illetve fából készült edényben pálinkát, bort egyaránt tarthattak. Apró lábai teszik lehetővé, hogy az asztalon is megálljon, míg fülei révén és egy szij használatával vállon is lehetett hordani.⁴⁶ Ez a jellegzetesen magyar tárgytypus többféle formában jelenik meg a Zsolnay gyár alkotásain. Készülnek nagy méretű csutorák⁴⁷ – természetesen nem használati tárgyként, inkább csak díszként – 1883-ban népi életképekkel kifestve. 1881-ben pedig Zsolnay Júlia készít tervet egy virágokkal díszített kerámia kulacshoz.⁴⁸ Dekorként is megjelenik a gyár 31-es számú színes mintalapján,⁴⁹ amit a magyaros stílusban gyakrabban alkotó Teréz készít. A legyezőlapokon is megfigyelhető tehát a gyár népies termékeinek jellemzője: a hagyományos elemek kreatív használata. „A szimbolikus funkció, az elvontan és semmiképpen sem a stílustisztaság jegyében érvényesülő népies díszítmény veszi át az eredeti motívumok helyét.”⁵⁰

A megőrzött tárgyak és tervek tanúsága szerint Zsolnay Teréz sokkal gyakrabban tervez magyaros modorban, mint testvérhúga. Júlia előszeretettel fordul a kevésbé stilizált motívumok és a keleti hagyományok felé. Egy 1881-ben készült mintalapja⁵¹ (4. kép) mutatja igazán jól, hogy nem csak festett legyezőlapjain használta szívesen a népi kultúrában megőrzött hagyományos motívumokat. Az eklektikus stílus jegyeit mutató készlet fehér alapú középmezeje különösen érdekes számunkra, hiszen itt egy központi elemből kinövő szimmetrikus virágtövet láthatunk, melynek tengelyében bimbós és nyílt tulipánok és az első legyezőn látottakhoz nagyon hasonló szegfűk pompáznak. Ismert továbbá egy másik terv is, amikor is korsót mintáz „az úrihímezés által inspirált, egy töből fakadó, szimmetrikus elrendezésű, virágdíszes”⁵² indával.

Zsolnay Vilmos mindig előszeretettel használta, gyűjtötte a népi díszítőművészet motívumait, és lányait is ezek megbecsülésére nevelte. A gyár termékei között különösen a millennium idejéből ismerünk ebben a stílusban készült tárgyakat. Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében található egy kisebb csutora,⁵³ melyen a magyaros motívumok mellett a millenniumra utaló évszámok is feltűnnek: 896–1896. Magyaros stílusban díszítették azt az írókészletet is, melyet Ferenc József használt az Iparművészeti Múzeum megnyitásakor. Figyelmet érdemel továbbá a Lechner Ödön tervezte múzeumépület belső díszítése, amely véleményem szerint sok vonásában emlékeztet

46 *Kovács Orsolya*: Népi elemek, folklorizálás a Zsolnay kerámiában. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 40. (1995) 211–223. 217.

47 *Csenkey Éva–Gyugyi László–Hárs Éva*: Zsolnay aranykora. Gyugyi László gyűjteménye a nagyvilágból visszatér Pécsre. Pécs, 2010. 100. a és b kép

48 1. Decorkönyv 208. számú rajz.

49 Janus Pannonius Múzeum. Pécs, Ltsz.: 61.444.31.

50 *Kovács O.* Népi elemek i. m. 218.

51 Janus Pannonius Múzeum Pécs, Ltsz.: 61.450.52.

52 *Kovács O.* Népi elemek i. m. 218.

53 Iparművészeti Múzeum, Ltsz.: 22570.

4. kép

Zsolnay Júlia által készített színes mintalap, 1881.

Janus Pannonius Múzeum, Pécs,

Ltsz.: 61.450.52.

az úrihímzések mintakincsére és szerkesztésmódjára, sokkalta inkább, mint a homlokzat díszítése, amely keletiesebb hatásokat tükröz. A belső díszítés elkészítésére Scholtz Róbert kapott megbízást, de a tervezés és kivitelezés munkatársa Reissmann Károly Miksa érdeme. Reissmann gondos motívumgyűjtés és tervezés után látott csak munkához, ezt bizonyítja vázlatkönyve⁵⁴ is. A könyv alapján világos, hogy a művész tanulmányozta azt a népművészeti anyagot, amelyet Huszka József publikált, a múzeum gyűjteményében lévő kazettás famennyezetet és az épület elkészült stukkódíszítését is. Az olykor vázából vagy szívből kinövő szimmetrikus virágtövek változatosan szerkesztve és elhelyezve díszítették egykor – és részben ma is – a főbejárati szélfogót, az előcsarnokot, a főlépcsőházat, a dísztermet és az első emeleti kiállítótermeket.⁵⁵

54 Iparművészeti Múzeum, Adattár, Ltsz.: KRTF 230.

55 Ács Piroska: „Keletre magyar”: az Iparművészeti Múzeum palotájának építéstörténete a kordokumentumok tükrében. Bp., 1996. 59.

A múzeum külső díszítése a Zsolnay gyárban készült, ugyanúgy, mint a pécsi Széchenyi téren álló egykori takarékpénztár színes kerámiaablái. A táblák az épület legfelső, harmadik szintjének ablakközeit díszítik. Az egyik elemen vázából kinövő szimmetrikus virágtövet láthatunk, míg a másikon a takarékoság, szervezettség szimbólumát, a méhkast mintázták meg. A második legyezőlap hangsúlyos elemei is a különböző edényekből kinövő virágtövek, míg az apró méhkasra emlékeztető formák kisebb jelentőséget nyertek. A fent említett tárgyakat és épületdíszeket hívhatjuk csupán segítségül, ha a legyezőlapok készítése idejét szeretnénk meghatározni. Ezek alapján arra következtethetünk, hogy a legyezőlapok a 19. század legvégén, a millenniumi ünnepségek előtt készülhettek.

Napjainkra a legyező elvesztette a hölgyek ünnep- és hétköznapjaiban betöltött fontos szerepét. Elengedhetetlen, és lássuk be, hasznos kiegészítő volt. A 19. századra a divat és a szokások határozták meg, hogy milyen legyezőt illet viselni bizonyos alkalmakkor. Egy elegáns hölgy nem elégedhetett meg egyetlen legyezővel. Különösen értékesek voltak a mívesen kidolgozott, egyedi készítésű darabok. A nagymúltú családok birtokában, gyűjtők kezén régi míves darabok őrződtek meg, melyek lassan pompás szalonok diszeivé alakultak. Kincsekké, ereklyékké váltak az ősi családi darabok, a hölgyek az aktuális divatot követve inkább számos új legyezővel gazdagították a „gyűjteményt”. Az egykori használati tárgyak műkinccsé válását jól jelzi, hogy 1891-ben a Múbarátok Köre kiállítását rendez az Andrássy úti régi Múcsarnokban, melyre gyűjtők, múzeumok, arisztokraták, sőt még a királyi család tagjai is elküldik gyűjteményük legszebb darabjait. A Múbarátok Köre előtt 1891. április 13-án elmondott beszédében⁵⁶ Radisics Jenő nem csak a legyezők történetéről beszél, hanem a kiállítás valódi jelentőségére, céljára is felhívja a hallgatóság figyelmét. Szerinte a cél nem csupán a bemutatás, a gyönyörködtesítés, hanem a közönség ízlésének formálása, a kereslet vezetése a minőségi, művészi termékek felé. A kiállítással egyszersmind mintát, ihletet is kívánnak nyújtani a tervezők a honi ipar számára. Külön tárlóban állítják ki a kiállítás alkalmára Budapesten készült modern legyezőket,⁵⁷ melyek készítői között díjakat is kiosztanak.⁵⁸

A Zsolnay Júlia által készített legyezőlapok stílus alapján való datálását és az attribúciót is megerősíti az a tény, hogy a fent említett kiállításon az ő legyezőlapjai is szerepeltek.⁵⁹ Alkotásai nem a kiállítás apropóján készült tárgyak között kaptak helyet, hanem a harmadik terem 18–19. századi legyezőket bemutató termében. Ezen művekről nem készült fénykép, így megkérdőjelezhetetlen azonosításuk a gyűjteményben őrzöt-

56 Radisics Jenő: A legyező. Művészi Ipar 7. (1891) 6. sz. 13–36.

57 Radisics Jenő: Múbarátok Köre. A legyező-kiállítás tárgymutatója. Bp., 1891.²

58 A *Művészet* című folyóirat 1910-ben a kilencedik évfolyam 8. számában beszámol arról, hogy a fiatalon elhunyt grafikus és festőt, Papp Henriket 1891-ben III. díjjal tüntették ki a legyező-kiállításon *Lepkét fogó faunok* című legyezőlapjáért. Az Iparművészeti Múzeum által őrzött tárgymutatóból kiderül, hogy *A kiállítás alkalmára Budapesten készült modern legyezők* című 30. tárlóban elhelyezett legyezők közül háromról készült fényképfelvétel: Pap Henrik, Neogrády Antal és Pállya Celestin alkotásáról. Valószínűleg ez a három legyező volt az, amelyeket díjjal tüntettek ki a kiállítás ideje alatt.

59 Radisics Jenő: Múbarátok Köre. A legyező-kiállítás tárgymutatója. Bp., 1891.¹ 24. 197–200. számon

tekkel nem lehetséges. Pontos leírásuk sem ismert, de azt tudjuk, hogy nem kész legyezőket küld a tárlatra csak festett selyemlapjukat készíti el. Öt kiállított legyezőlapja közül három alapja fehér selyem, egyikre rózsaszín virágokat, másokra színes virágokat, míg a harmadikra szegfűket fest. Rózsaszín selyemre fehér klemátiszokat, egy zöldes alapra pedig orchideákat fest. A tárlatra küldött legyezőlapok minden bizonnyal kitűntek kvalitásukkal és a növényi ornamensek kreatív használatával. A kiállított legyezők többségén azonban az idilli jelentek, puttók, faunok, pásztorlányok és lepkék burjánzanak. A magyaros jelleg csak a zsánerjelenetekben ölthet testet, Stefánia özvegy trónörökös nő is csárdást táncoló párok alakjával dekorált legyezőt küld a kiállításra.

A magyar tervezőművészet próbál utat törni, keresi a maga lehetőségeit, a nemzeti művészet kibontakozását támogató szecessziós stílus megkezdí hódítását, de lassan múlik „a stílustalan bútorok, a szőnyegek és párnákon virító óriási rózsák, virágcsokrok és madarak, a durva gyöngyhímzések kora”. A Magyar Iparművészet tárcáírója is erről kesereg még 1901-ben is: „A kézimunka képezi a nőknek az iparművészet körébe vágó legnépszerűbb tevékenységét, s mégis ez a nagy kedveltségnek örvendő munkálkodás nyújt legtöbb alkalmat a jó ízlés ellen elkövetett sérelmekre. Sok piciny kéz véresre szurkálja magát, sok ragyogó szem fénye törik meg, s az eredmény úgyszólván semmi: a lakások megtelnek banális, művésztetlen párnákkal, terítőkkel, függönyökkel és más egybekkel. Az „előnyomdák” nevetségesen együgyű mintái és elkezdett munkái grasszálnak a névnapok s ünnepélyek ajándékai közt; amelyek ahelyett, hogy igazi díszei lennének a lakásnak, csak fölösleges terhét képezik.”⁶⁰ A rossz, ártó hatásokat ellensúlyozandó modern legyezők képét találjuk az újság ugyanezen számában. Két darab szecessziós virágokkal és kanyarodó indákkal festett, majd flitterekkel kivarrt legyezőlapot is tervez és kivitelez Gaudisek Erzsé. Három festett nőalak virágoktól és flitterektől körülveve díszíti másik legyezőjét, ami szintén az újságban szerepel. Tisztán festett legyezőlapot tervez ifj. Stein János, aki babérfákkal, tündérekkel és gyöngyvirággal dekorálja, majd tüskés, szíves rózsákkal zárja le a kompozíciót. Mintákat, követendő példákat kínál tehát az újság, mellyel a műipart is terelgetni szándékozik a modern díszítmények felé, de ötleteket nyújt az ügyes kezű hölgyeknek az önálló tevékenységhez.

A legyezőlapok kreatív kialakítása két év múlva újabb lökést kap, ekkor ugyanis a „Vízcsöpp Társaság” pályázatot ír ki díszes és művészi becsű legyező tervezésére.⁶¹ A kiírás szerint nem csupán a lapot, hanem a teljes legyezőt meg kell tervezni, mégpedig oly módon, hogy annak minden alkotórésze magyar iparos által elkészíthető kell, hogy legyen. A társaság vállalja továbbá, hogy minden beküldött pályaművet kiállít az Iparművészeti Múzeumban. A pályázaton 24 művész vett részt összesen 48 pályaművel. A pályázók névsora sajnos nem ismert, így nem tudjuk, hogy Zsolnay Júlia részt vett-e a megmérettetésen. Az első díjat elnyerő személye és a kitüntetett alkotásokat látva elmondható, hogy végleg elérkezett a szecessziós stílusú kiegészítők ideje, nem terem többé babér a lepkét kergető faunoknak és a kerekded amoretteknek. Dékány Árpád halasi rajztanár terve alapján készült csipkelegyező nyerte el az első díjat, mely 300

60 Magyar Iparművészet 4. (1901) 45.

61 Magyar Iparművészet 6. (1903) 197.

koronát és egyhangú elismerést jelentett a hamarosan nemzetközi sikereket is magáénak tudható halasi csipkének. Második díjat nem osztottak ki, de megvásárolták 100 koronáért Pálka Károly pályaművét és Révész Gyöngyike rajzáért 50 korona jutalmat szavaztak meg.⁶² Pálka díjnyertes rajza laplegyezőt formáz, melyen búzakalászok és egyéb stilizált motívumok láthatók. A képen jól láthatók a díszes, minden bizonnyal csontból tervezett küllők, mintájuk a lap kialakításával szép összhangban van. A harmadik díjazott alkotáson naturálisabb stílusban megfestett, csoportokba rendezett virágokat, tölcséres kelyhű hajnalkákat (*Ipomoea*) láthatunk. Különlegesen szép a felső körív virágok formáját követő hullámzó lezárása.

A magyar textilművészet jeles alakja Mirkovszkyné Greguss Gizella is készít festett legyezőlapokat. Ő elsősorban a pirográfia⁶³ technikájában jeleskedik, amelyet a megszokottól eltérően nem fa alapon, hanem bársonyon alkalmaz. Párnákon, takarókon, tarsolyokon jelennek meg növényi, olykor magyaros motívumai. Hímzésterveket és applikációkat is készít híressé vált égetett bársony alkotásai mellett, mely munkájának elismeréseképp az 1902-es torinói kiállításon ezüstéremmel tüntetik ki. Az Iparművészeti Múzeum négy selyem alapra festett legyezőlapot⁶⁴ őriz, melyeket Mirkovszkyné Greguss Gizella tervezett és festett. Az 1898-ban készült három selyemlap kitérnek visszafogott színhasználatával és modern naturális díszítésével. A művésznő által követett szecessziós irány szépen megmutatkozik az 59.40. leltári számú laplegyezőjén, ahol is szív alakú levelek és kanyarodó indák együttese alkot visszafogott, mégis dekoratív kompozíciót.

Zsolnay Júlia legyezőlapjai a magyar mintakincs bátor használatáról és beható ismeretéről tesznek tanúbizonyságot. A minták megfestésének pontossága, az arany kontúr használata a porcelánfestészet módszerét idézi elénk. Egy sokoldalú tervező iparművész új technikát és formátumot választ, hogy saját mindennapi életének és környezetének tárgyait kialakítsa és öntudatosan lépjen velük a világ elé. Egy mára már eltűnt, lassan elfeledett, egykor oly becses és míves használati tárgyat emel művészi színvonalra és díszíti azt szerzteágazó ismereteinek, képzettségének és képzeletének virágaival.

Naturális virágok – Selyempanelek

A legyezőlapok mellett három másik selyemfestmény is bekerült a Textilgyűjteménybe, ezek azonban formátumukban és stílusukban is nagyban eltérnek az előzőektől. Mindhárom lapon naturális modorban megfestett virágokat láthatunk. A T.1976.319. leltári számú halványzöld színű lapon (5. kép) piros amarilliszek (*Hipeastrum*) pompáznak. A három tövet egymás mellett festette meg Zsolnay Júlia úgy, hogy még a hagymák felső része is látszik. A T.1977.18. leltári számú festmény (6. kép) az előzőtől eltérő anyagra készült, színe szürkésebb, felülete fényesebb. Kinyílt napraforgó (*Helianthus*) virá-

62 Magyar Iparművészet 6. (1903) 301.

63 Égetéssel alakítanak ki mintát az alapfelületen, ami leggyakrabban fa vagy bőr, de lehet textil is.

64 Leltári számok: 59.37-59.40. Közli *Maros Donka*: Bájós semmiségek: az Iparművészeti Múzeum legyezőgyűjteménye, 1700–1920. Bp., 2002. 64–65.

5. kép
T.1976.319. leltári számú
selyemfestmény
amarilliszekkel
(Fotó: Kardos Judit)

gok, bimbók és levelek mozgalmas összjátéka uralja az alapszövetet. A T.1977.19. leltári számú lapon (7. kép) többféle virágot ábrázolt a művész. Az előző lappal megegyező alapon finom, apró virágú növények szép kompozíciója látható. Rózsaszín turbánliliomot (*Lilium martagon*), fehér vadrózsát (*Rosa canina*), kék harangvirágot (*Campanula*) és jázminágot (*Jasminum*) örökített meg a festő. A megfelelő fedést biztosító festékek virtuóz használata változatos színhatásokat eredményez, amit még tovább fokoz az atlaszselyem alapszövet fényes felülete.

A természetű virágok Zsolnay Júlia tervezőmunkájában jelentek meg először. Egy főúri megrendelés volt az ez irányú érdeklődés elindítója. Zsolnay Teréz család-történeti írásában így ír az 1883-as évről: „Júlia bár betegeskedett, szorgalmasan dolgozott az orchideás kávé- és teáskészleten; húsvétra be akarta fejezni. A készletet a szenvedélyes orchideakedvelő bécsi Rothschild rendelte. Mintául remek illusztrált könyvet küldött, amelynek alapján Juliska majd minden darabra más-más virágot tervezett.”⁶⁵ Számos olyan könyv létezett ebben az időben, mely szóba jöhet, mint ihletforrás. A két legnépszerűbb orchideákkal foglalkozó, gazdagon illusztrált könyvet a kertkultúrájáról méltán híres Angliában adták ki a 19. század '30-as éveiben.⁶⁶ A Zsolnay gyár másodikként Decorkönyve sok orchideás tervet tartalmaz. A minta nagyon sikeres és keresett lett, de Júlia nem lelkesedett érte, miközben nővére magyaros modorban készült munkáit dicséri, úgy érzi, csak az idejét vesztegeti naturalisztikus virágokra és gallyakra.⁶⁷ Figyelmét egyre inkább a távol-keleti, elsősorban indiai és japán minták ragadják meg. A '80-as évek második felében gyakran fest virágbokrok között előtűnő pávákat, fácánokat és más egzotikus madarakat.

Az 1890-es években Zsolnay Júlia ismét gyakran tervez és fest naturalisztikus virágokat. A negyedik Decorkönyvben találkozhatunk leggyakrabban Júlia által megálmodott élethűségre törekvő virágokkal. Ezt a gyűjteményt 1891–1897 között használták, de elvéve a korábbi és későbbi könyvekben is feltűnik hasonló virágdekor. A sokféle virágfajta között azok is megtalálhatók, melyekkel a selyemlapokat festette ki a művész.⁶⁸ A természetelvű virágokkal leggyakrabban falitálatokat díszítettek a Zsolnay gyárban, erről tanúskodik egy 1891-ben és egy 1898-ban készült díztál is. Az 1891-ben virágzó magnóliaágakkal dekorált tálat⁶⁹ Júlia tervezte és festette, gyártási mintadarabnak készült. Az 1898-ban készült falitálat is Júlia álmodta meg, a kivitelezés alapján Csenkey Éva arra következtet, hogy a bécsi Rudolf Schmutz gyűjteményben található darabot is ő festette.⁷⁰

A Decorkönyvek és az elkészült alkotások mellett Zsolnay Júlia festőművészi munkássága során is gyakran ábrázolt virágokat csendéletein. Míg Teréz a családnak és

65 Zsolnay T.–M. Zsolnay M. i. m. 119.

66 James Bateman: *Orchidaceae of Mexico and Guatemala*. 1837. és John Lindley: *Sertum Orchidaceum: A Wreath of the Most Beautiful Orchidaceous Flowers*. 1838.

67 Zsolnay T.–M. Zsolnay M. i. m. 119.

68 A selyemfestményeken is megörökített virágok rajzai a 4. Decorkönyvben: Napraforgó: 2143, 2226; Liliomfélék: 2023, 2270, 2288; Vadrózsa: 2025; Harangvirág 2210.

69 Csenkey Éva–Hárs Éva–Weiler Árpád: Zsolnay. A gyűjtők könyve. Bp., 2003. 120. kép

70 Csenkey Éva: Zsolnay szecessziós kerámiák. Bp., 1992. 28. 21. kép

6. kép
T.1977.18.
leltári számú
selyemfestmény
napraforgókkal
(Fotó: Kardos Judit)

a gyárnak szentelte életét, addig Júlia igyekezett művészként is kiteljesedni. A tervezőmunka mindig élete része maradt, de volt idő, mikor a gyár és családja érdekeit mellőzve saját festőművészi pályájának szentelt több figyelmet és energiát. „A családi hagyomány szerint festeni a müncheni akadémián Liezen-Mayer Sándortól tanult (...) Bár a stúdium nem lehetett túl hosszú, hiszen Liezen-Mayer 1883-ban költözött Stuttgartból Münchenbe, és Júlia ekkor már, a '80-as években férjes asszony, családanya volt, mégis nyomott hagyott stílusának finom naturalizmusán. Valószínű, hogy a szokott módon, önképzéssel fejlesztette rajztudását.”⁷¹ Gyakran utazik külföldre, olykor tanulni, máskor ihletet keresve. Utazásairól tájképekkel és a tenger emlékével tér haza. Otthonában is sokat tartózkodik műtermében és fest népviseletbe öltözött lányokat, asszonyokat, portrékat, csendéleteket. Családja és kortársai értékelik és elismerik festői kvalitásait, gyakran vesz részt tárlatokon is. Sok képet készít, különösen gyakran fest virágcsendéleteket. Dédunokája emlékei szerint a kertben szedett élő virágok, vagy cserepes növények alapján készítette Zsolnay Júlia festményeit,⁷² de az orchideás dekor tervezésének történetét ismerve az sem kizárható, hogy olykor metszeteket is használt ihletforrásként.

A számos festménynek ma csak egy töredékét ismerhetjük, hiszen az államosítás után a képeknek csak egy részét tudta megtartani a család, a legtöbb alkotás elveszett, elkallódott.⁷³ A műtárgy-kereskedelemben olykor felbukkannak Júlia festményei, mint az a Pintér Aukcióházban⁷⁴ aukcióra bocsájtott három akvarell, melyek finom naturalizmusa és a téma érzékeny megközelítése miatt hasonlóságot mutatnak a selyempanellekkel. Az akvarelleken páfrányt és virágzó kövirózsa tövet, valamint vázába rendezett havasi iszalag (*Clematis alpina*) indákat láthatunk. Az olajfestményeken sem jellemző, hogy a selyemképeken ábrázolt virágok megjelennek. A selyemképek és az akvarellek hasonlóságát is elsősorban a naturalista részletezés, a visszafogott színhasználat és a finom rajzosság adja. Mint korábban említettük már a motivikus hasonlóság elsősorban a kerámiafestészeti terveken jelenik meg. A Decorkönyvekben megőrzött tervek alapján a selyemképek készítésének idejét az 1890-es évekre tehetjük. Ugyan motívum és stílusbeli kapcsolat nincs a festett legyezőlapok és a selyemlapok között, készítmódjuk, technikájuk mégis ugyanaz. Könnyen lehet, hogy egyidőben készültek, hiszen a selyemfestés technikáját felfedező, elsajátító művész elképzelhető, hogy több stílust is kipróbál egyazon időben, más-más hatást érve el fényes és matt felületen.

A datálás bizonytalansága mellett kérdéses a selyemlapok funkciója is. Míg a magyaros motívumokkal festett selyemlapok szabályos legyező formája egyértelműen meghatározza rendeltetésüket, a selyempanelek álló téglalap alakja és méretei⁷⁵ több kérdést vetnek fel, mint amennyit megválaszolnak. A selyemlapokat minden bizonnyal valamiféle lakásdekorációnak szánták. Elképzelhető, hogy több is készült belőlük, ahogy

71 Kovács O. Zsolnay nővérek i. m. 11.

72 Szily Imre Balázs szóbeli közlése 2012. június 20.

73 A család festészeti tevékenységének eddigi legteljesebb bemutatása a Pécsi Galériában történt a „ZSOLNAY-MÁSKÉ(P)P”. A Zsolnay, a Sikorski és a Mattyasovszky család képzőművészeti értékei című kiállítás keretében 2010. február 27. és március 21. között.

74 Pintér Aukcióház, Háromnapos Karácsonyi Nagyárverés 2011. 202, 203, 205-ös tétel

75 Ltsz. T.1976.319.: 54×110 cm; Ltsz. T.1977.18.: 64×118 cm; Ltsz. T.1977.19.: 58×75 cm

7. kép
T.1977.19. leltári számú
selymfestmény különböző virágokkal
(Fotó: Kardos Judit)

a legyezők is számos változatban készültek el. A legkézenfekvőbb az lenne, ha fali dekorációként képzelnék el a selyemlapokat, melyeket textil vagy fa keretbe illesztve helyeztek el az enteriőrben. A *Magyar Bazár* egyik száma selyemalapra festett falidísz ajánl olvasóinak, melyet természetes modorban megfestett fehér liliomokkal és lila csillagvirágokkal festhetnek ki.⁷⁶

A képek formátumából és méretéből ítélve az sem elképzelhetetlen, hogy valamilyen berendezési tárgy részei lehettek. Gondolunk itt elsősorban a különböző ellenzőkre úgy is, mint kályhaellenzőre és paravánokra. Ezek az ellenzők különböző funkciókat láttak el, és számtalan formában készítették őket. Lényeges vonásuk, hogy könnyű anyagból készültek, hiszen gyakran áthelyezték, mozgatták azokat. A kályhaellenző a középkori Európában is ismert berendezési tárgy, mely a nyitott kandalló elé helyezve védett a túlzott hőhatástól és a kipattanó szikráktól. Később inkább díszítő szerepe került előtérbe, gyakran helyezték a nyitott kandalló elé, hogy dekoratív kiképzésével eltakarja a tűzteret, amikor nem volt begyűjtve. Leggyakrabban díszes fakeretben helyezik el a téglalap alakú textil, papír, fa vagy bőr panelt, melyet különböző technikákkal gazdagon díszítenek. Ismerünk hímzett, festett, égetett és metszett darabokat is. A Textilgyűjteményben őrzött lapok arányaihoz leginkább egy női portréval és fehér liliomokkal díszített kályhaellenző⁷⁷ hasonlít, melyet az angol iparművész Walter Crane⁷⁸ készített.

Az ellenzők egy másik fajtája a távol-keleti eredetű paraván, aminek fő jellegzetessége, hogy több összecsukható, szabadon mozgatható lapból áll. Európában való elterjedése után nagyon sokoldalúan használták és számos módon díszítettek. Nyitott teraszon, balkonokon szél elleni védelemként helyezték el. Zárt terekben térelválasztóként, intimebb terek elkülönítésére használták. Sokszor helyezték az ágy mellé, de gyakran öltöztek is mögötte.

A távol-keleti importból származó darabok különösen kedveltek, így az Európában készült darabokat is előszeretettel díszítették keleti stílusban és technikákkal, ilyenek a lakrétegekkel kialakított, pávákkal, egzotikus madarakkal festett és hímzett paravánok is. A paraván jellegzetessége, hogy több lapból áll, melyek tematikájukban és díszítésükben is kapcsolódnak egymáshoz, illetve kiegészítik egymást. Az alacsony paravánokat gyakran kályhaellenzőként is használták. Elképzelhető, hogy Zsolnay Júlia selyemfestményei is egy tervezett paraván részei lehettek. A művésznő dédunokája úgy emlékszik, hogy a család otthonában volt paraván⁷⁹ – mint ahogy a 20. század elejéig gyakori kiegészítője volt a módosabb családok otthonainak. A 19. század lakberendezési szokásairól elmondható, hogy nem volt szigorú szabálya a több lapból álló paravánok és az egy lapos kályhaellenzők elhelyezésének. Olykor magas paravánokkal vették körbe a kályhákat, máskor egylapos ellenzőket használtak térelválasztóként. Míg a paraván többé-kevésbé megtartotta helyét a lakberendezésben, addig a kályhaellenző – minden bizonnyal a modernebb fűtési technikák, a központi fűtés elterjedése miatt – teljesen

76 Magyar Bazár 37. (1902) 19. sz. 11.

77 Magyar Iparművészet 3. (1900) 164.

78 Walter Crane 1900 őszen feleségével együtt Pécsre is ellátogatott, ahol megtekintette a Zsolnay gyárat és élvezte a család vendégszeretétét.

79 Szily Imre Balázs szóbeli közlése 2012. június 20.

eltűnt a szobabelsőkől. Ezeket az egykor divatos kelléket meg is lehetett vásárolni, de a hölgyek akár otthon is elkészíthették őket. Erre biztat a *Tündér Ujjak* című újság is, mikor egy négylapos paravánformájú gyertyaellenzőt és egy virágokkal kifestett kályhaellenző leírását és képét közli.⁸⁰ Nem csak a műkedvelő hölgyek készítettek otthonuk magányában ellenzőket, ismert iparművészek is terveztek ilyen berendezési tárgyakat a szecesszió összművészeti igényének és otthonkultúrájának jegyében. Hímzett ellenzőt tervez Horti Pál,⁸¹ de Nagy Sándor is szép sikereket arat bőrből készült népies életképeket ábrázoló paravánjaival.⁸²

Közelebbi párhuzamok felbukkanásáig illetve további életrajzi adatok előkerüléséig a selyemfestmények pontosabb datálása nehezen elképzelhető. Tovább nehezíti a kérdést az a tény, hogy Zsolnay Júliának a gyárban vállalt feladataiból adódóan gyakran vissza kellett térnie egy korábban tervezett mintához vagy újra kell gondolnia azt. Művészi ambíciói mellett a gyár érdekeit is szem előtt kellett tartania. A biztos proveniencia és az analógiák alapján a szerzőség kérdése nagy biztonsággal tisztázható, míg a selyempanelek funkciója a családtörténet és az otthonkultúra fényében tovább vizsgálható. Fontos azonban, hogy a Zsolnay Júlia munkásságáról kialakult kép tovább bővíthetett. A kutatás során egyre inkább sikerül megismerni egy a saját használati tárgyait, életterét, életmódját kreatívan kialakítani, megtervezni tudó és akaró öntudatos tervező művész pályáját, személyiségét.⁸³

BLUMEN UND FÄCHER. WERKE VON JÚLIA ZSOLNAY
IN DER TEXTILSAMMLUNG
DES UNGARISCHEN NATIONALMUSEUMS

Zusammenfassung

Der Pécsér Fabrikeigentümer Vilmos Zsolnay ist allgemein als ein genialer Keramiker bekannt. Weltruhm und Anerkennung kennzeichnen die Werke der Fabrik. Vilmos und seine Kinder Teréz, Júlia und Miklós beteiligten sich an der Qualitätskontrolle der Produkte, der Erweiterung des Angebotes, sowie an der Pflege und dem Ausbau der Kundenkontakte. Bei der Planung neuer Formen und Dekorationen waren vor allem die Töchter tätig. Sie waren begabte Zeichnerinnen und enthusiastische Helferinnen ihres Vaters. Die achtsame und vielseitige Erziehung der Kinder trug dazu bei, dass sie später selbstständige und kreative Arbeit im Bereich der Fabrik leisten konnten.

80 *Tündér Ujjak* a Divat újság melléklete 2. (1895) 4. sz. 1–2.

81 *Magyar Iparművészet* 4. (1901) 39.

82 *Magyar Iparművészet* 8. (1905) 4.

83 Ezúton szeretném megköszönni Tompos Lilla, Kovács Orsolya és Ridovics Anna munkám során nyújtott nélkülözhetetlen segítségét és hasznos tanácsait.

Auf Einfluss des Vaters begannen sie volkstümliche Gegenstände zu sammeln. In der Sammlung befinden sich auch Keramikgegenstände, aber die Mehrheit bilden die Textilien: reich verzierte Kleidungsstücke und Haushaltstextilien der nahe gelegenen Dörfer. Nicht ausschließlich diese Sammlung bildete die Quelle ihrer Arbeit, sondern auch Untersuchungen in Museen und Auslandsfahrten.

Die Motive der ungarischen Volkskunst in der Interpretation der Töchter erscheinen in den Produkten der Fabrik. Júlia verwendet die Motive nicht nur an Keramikwaren, sondern auch an Blättern für Faltfächer. Das Bemalen von Fächerblättern war im 19. Jahrhundert Mode geworden und gehörte neben Handarbeit, Porzellan- und Leinwandbemalen zu der üblichen und erwarteten Beschäftigung von Frauen oberer Schichten. Die zwei in dem Ungarischen Nationalmuseum verwahrten Fächerblätter wurden auf hellem Seidengrund mit bunten, stilisierten Blumenmotiven verziert. Die Bemalung stammt laut Provenienz und Stilkritik von Júlia Zsolnay. Die Quellen der Motive sollte man im Bereich der Volkskunst suchen, wo die Darstellung von stilisierten Blumen sehr charakteristisch ist. Die ungarische Volkskunst basiert jedoch auf früheren Traditionen, vor allem auf die Stickerei der adeligen Schicht des 16., 17. und 18. Jahrhunderts. Die traditionellen Blumen wie Nelken, Tulpen und Rosen in der üblichen symmetrischen Anordnung erscheinen auf den zwei Fächerblättern.

Die Textilsammlung des Museums verwahrt auch drei andere Seidengemälde von Júlia Zsolnay. Diese Stücke haben ein quadratisches Format und wurden mit in naturalistischem Stil gemalten Blumen dekoriert. Es wird vermutet, dass die Seidenstücke Elemente von Möbelstücken, wie Paravents oder Ofenschirme waren. In ähnlichem Stil gemalte Blumen von Júlia erscheinen zuerst auf der Oberfläche von Keramikgegenständen. Sie dekoriert ein Service auf die Bestellung von Baron Rothschild mit lebensechten Orchideen. Früher erschienen die Blumen als Teile von Stilleben auf Leinwand gemalt. Mit der Zeit will Júlia ihr Talent im Bereich der Malerei entfalten, und beendet die Arbeit in der Fabrik.

Laut Parallelen in der Keramikunst, Architektur und Malerei kann man annehmen, dass die Seidengemälde aus den letzten Jahren des 19. Jahrhunderts stammen. Sie sind Werke einer hochbegabten und vielseitigen Künstlerin, deren Arbeit nicht genug bekannt und anerkannt ist.

Radnóti Klára

MOÓR EMÁNUEL
ÉS DUPLA KLAVIATÚRÁS ZONGORÁJA

2010-ben Unger Ödön nagyvonalú adományából¹ a Magyar Nemzeti Múzeum Hangszergyűjteménye egy figyelemre méltó raritással gazdagodott: egy Schmidt-Flohr gyártmányú dupla klaviatúrás pianínóval. Ez a hangszer – bár ma nem ismert széles körben – a magyar zenetörténetben egészen kivételes jelentőséggel bír. A zongora fedelén a márkajelzésen túl a DUPLEX-COUPLER-PIANO PATENT EMANUEL MOOR felirat hirdeti a konstruktőr, Moór Emánuel nevét. (1. kép)

Moór Emánuel (1863–1931) zongoraművész és zeneszerző ugyanis megvalósította Liszt álmát a „két vagy három billentyűzetű” zongorákról,² s megalkotta a „Clavier-Moór”-t, a kétklaviatúrás zongorát, amit az 1920-as, 1930-as években a jövő zongorájának tartottak a szakértők, s gyors térhódítását jósolták.

A Kecskeméten született Moór Emánuel hat évesen zongorista csodagyerekként tűnt fel, s budapesti és bécsi zenei tanulmányok után a szegedi konzervatórium zongoratanára lett. Emellett karmesterként és zeneszerzőként is bemutatkozott, majd 1885-től koncertező zongoraművészként járta a világot: Amerikában, Angliában és Németországban hangversenyezett. 1888-tól felhagyott a koncertezéssel, mintegy tizenkét éven át Angliában élt, s a zeneszerzésnek szentelte magát. 1901-ben Svájcba települt, folyamatosan komponált, műveit korának legnevesebb előadóművészei tartották repertoáron: Henri Marteau, Jacques Thibaud, Eugène Isajé, Alfred Cortot, Arthur Nikisch, stb. 1905-ben ismerkedett meg személyesen Pablo Casalszal, aki lelkesedett zenéjéért, bámulatos tehetségnek, zseninek tartotta, s világszerte sikerrel játszott műveit.³ A sikerek ösztönzőleg hatottak a művészre, csellókoncertet ajánlott Casalsnak, s a híres Casals Trió számára (Casals, Cortot, Thibaud) is komponált. Bár zeneszerző-

-
- 1 Edmund de Unger, valamint Richard és Glen de Unger (a Magyar Nemzeti Múzeum építésének, Pollack Mihálynak a leszármazottjai) 2008-ban kötötték a Magyar Nemzeti Múzeummal egy ajándékozási szerződést, mely szerint az általuk adományozott összeget a Magyar Nemzeti Múzeum műtárgyvételre használhatja fel.
 - 2 Liszt írása a *Revue et Gazette musicale de Paris* 1838. februári számában. Idézi *Palotai Vilmos*: A „Clavier Moór” A jövő zongorája. *Crescendo* 2. (1927) 1–2. sz. 29.
 - 3 *J. Ma. Corredor*: Beszélgetések Pablo Casalszal. Egy művész emlékei és gondolatai. Bp., 1960. 164–173.

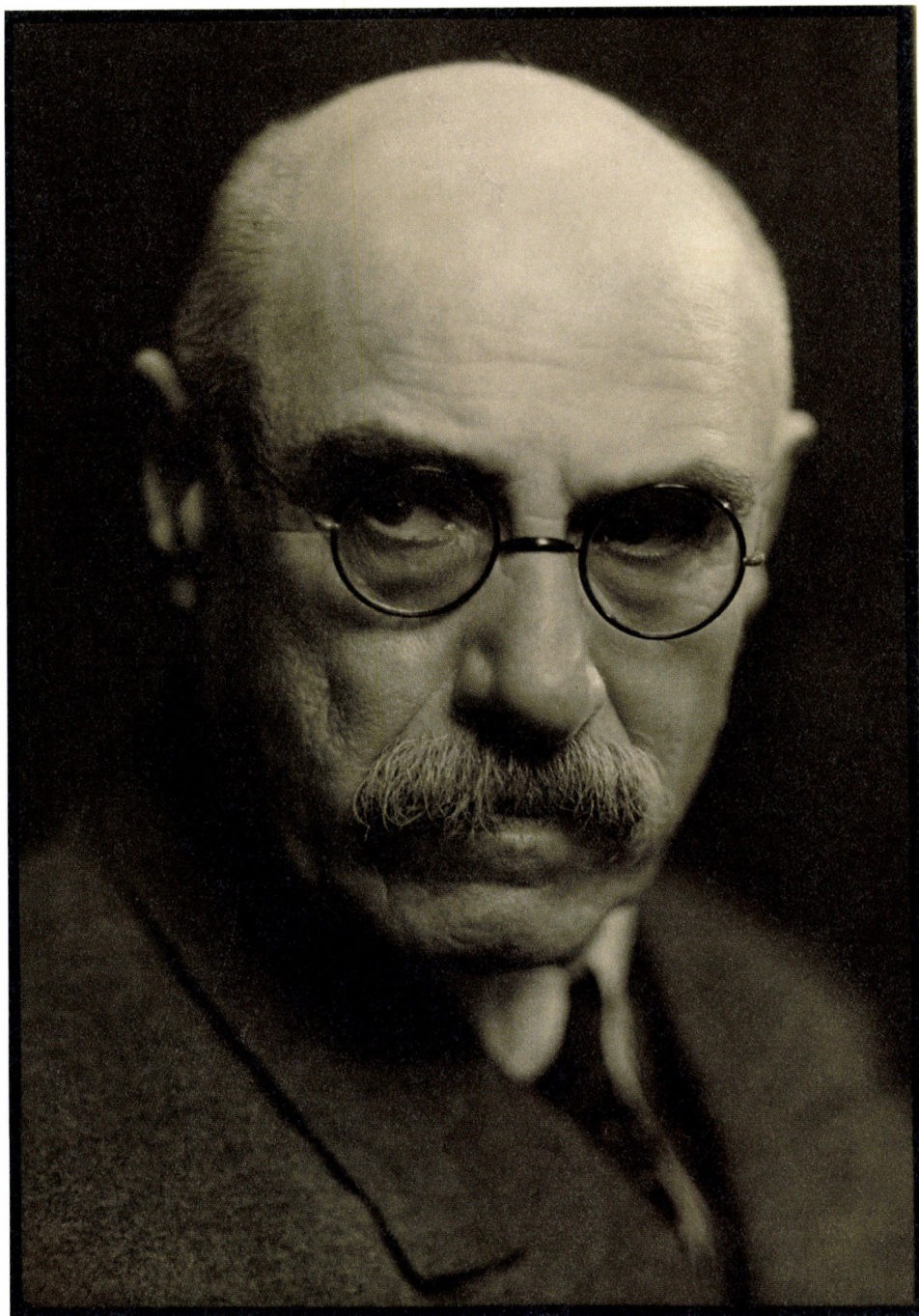
1. kép
A klaviatúrafedő felirata (a szerző felvétele)

ként a kortárs zene kiemelkedő képviselőjének számított például Stokowski szemében, ugyanakkor egész életében meghatározó szerepet játszott Johann Sebastian Bach, s általában a barokk zene. Nagy hatást tett rá Liszt is, akit hallott koncerten játszani, sőt néhány órát is vett tőle. Moór alkotói lendületének az első világháború kitörése vetett véget. Ekkor visszavonult Mont Pélerin-i házába, festett, majd a zongora technikai tökéletesítésén kezdett dolgozni.⁴ (2. kép)

Mint zongorista, úgy érezte, hogy hangszere korántsem tökéletes – kényelmetlen rajta játszani. A zongora tirannusként megköveteli az élethosszig tartó fárasztó technikai gyakorlatokat, amelyek elcsigázzák az embert; a virtuóz futamok, oktávfogások az ujjak, vagy a körmök törésével fenyegetnek, akrobatikus ugrásokra, „csúnya” kézkeresztezésre, az ujjak, a csukló kényelmetlen feszegetésére kényszerítik a játékost. Ráadásul a publikum gyakorta pont ezekben a látványos, sok-sok kézügyességet igénylő szemfényvesztő gyakorlatokban leli kedvét, s nem a megszólaló zenében. A technikai bravúrok azonban nem a zene lényegét jelentik, a technikai tudás fitogtatása, a gyakorta elképesztő akrobatikus mutatványok elfedik a valódi zenei tehetséget. Moór ezért arra határozta el magát, hogy ezen változtatni fog – s megalkotta a két billentyűsossal ellátott, úgynevezett duplex zongorát, ami szándéka szerint megszünteti az öncélú virtuozitást, s előtérbe helyezi a zeneiséget. Mindez annak köszönhető, hogy az új konstrukción nagyobb hangközöket lehet egy kézzel (akár kis kézzel is) kényelmesen lefogni, feleslegessé válnak a kényelmetlen, kényszerű kézállások, a hirtelen nagy ugrások, s így az új eszköz mind technikai szempontból, mind pedig zeneileg is új lehetőségeket nyit a zeneszerző és a játékos előtt is. Ugyanakkor az új típusú zongorán a régi gyakorlatnak megfelelően is lehet játszani, a módosított hangszer csupán lehetőséget kínál a könnyebb játékra, nem kötelező.⁵ Valójában Moórt már az 1800-as évek végén foglalkoztatta a hangszer szerkezetének megváltoztatása, de sem zongorista, sem hangszerész körök-

4 Moór Emánuel életéről I. *Pirani, Max*: Emanuel Moór. London, 1959.

5 *Moór, Emanuel*: The Reformation of the Piano 1 June 1920. In: *Shead, Herbert A.*: The History of the Emanuel Moór Double Keyboard Piano. London, 1978. 19–21. (Eredetileg Lausanne-ban jelent meg, a Bureaux de la Bibliothèque Universelle kiadásában.)

2. kép

Moór Emánuel

Magyar Nemzeti Múzeum, Ltsz. Udgy. 1969.165.1.

3. kép
Winifred Christie
Magyar Nemzeti Múzeum, Ltsz. Udgy. 1969.165.4.

ben nem volt erre fogadókészség, így egy időre letett ötletéről. 1920-ban – saját elmondása szerint egy álmát követően, amelyben Bachot játszott – azonban eltökélte magát: Bach legnagyobbbészrt orgonára, olyan hangszerre írt, aminek két manuálja és pedálja volt, azaz Bach műveit zongorán is két manuálon kellene megszólaltatni. Egy régi pianínón próbálta ki, hogy át lehet-e átalakítani két manuálosra, s úgy vélte, sikerrel járhat. Miután senki sem kapott az ötleten, saját maga fogott neki a munkának két ács segítségével, és sikerült egy játszható, bár technikailag nem túl precíz hangszert megépítenie. Ezt mutatta meg aztán egy berni zongoragyártónak, aki némi gondolkodás után hajlandónak mutatkozott a gyártásra, ha részesedhet Moór szabadalmából.⁶

Moór 1920-ban Lausanne-ban kiadott brosúrája, majd a hangszer bemutatása nagy visszhangot keltett zenei berkekben. A zongora „tökéletesítése” ugyan Cristofori⁷ hangszere óta állandóan napirenden volt, s ha egy-egy célkitűzés meg is valósult, azonnal újabb és újabb kívánalmak kerültek előtérbe. Igazán viharos fejlődés a 19. századra jellemző, hisz akkoriban olyan művészek, mint Beethoven, Liszt, Schumann, Mendelssohn inspirálták a zongorakészítőket, akik a zongoramechanikát az igényeknek megfelelően folyamatosan fejlesztették. A sok változtatás természetesen nem mindig váltotta be a hozzáfűzött reményeket, a fejlődés nem volt töretlen, egyenes vonalú, s közben egyes kísérletek kudarcba fulladtak. Nem vált be például Jankó Pál (1865–1919) zongoraművész és matematikus találmánya, a hatsoros klaviatúrával megalkotott, bonyolult írógépre emlékeztető hangszer, ami tömérdek billentyűjével inkább csak elrettentette a zongoristát,⁸ vagz a ma olz divatos ergonómikus elvek alapján kifejlesztett köríves klaviatúra, amivel többen is próbálkoztak.⁹ Moór Emánuel szabadalmát azonban komoly szakemberek üdvözölték lelkesen, s egy sor probléma megoldását remélték tőle.

Egyik legelső támogatója Sir Donald Tovey, aki rögtön kipróbálta a hangszert, s tapasztalatait azonnal közzé is tette a *Music & Letters* hasábjain.¹⁰ A cikkben két fotót is közreadott, az egyiken ő maga látható az első Schmidt-Flohr gyártmányú duplex-pianínón játszva, a másik kép Moór Emánuel ábrázolja, szintén egy két manuálos zongora előtt ülve.¹¹ Csaknem ugyanekkor, 1922. március 14-én került sor a hangszer bemutatójára az angol Királyi Zenei Társaság előtt Moór Emánuel jelenlétében. F. Gilbert Webb (1853–1941) zenekritikus, orgonista vállalta a hangszer bemutatását, előadását Winifred

6 Shead, H. A. i. m. 58.

7 Bartolomeo Cristofori (1635–1731) Firenzében 1700 körül készíti el az új kalapács-mechanika első modelljét, a „gravicembalo col Piano e Forté”, a legrégebbi ránk maradt zongora 1720-ból származik.

8 Jankó Pál 1883-ban szabadalmaztatott klaviatúrájáról l. *Gát József*: A zongora története. Bp., 1964. 107–108.

9 Uo. 109–111.

10 Sir Donald Francis Tovey (1875–1940) zenei szakíró, maga is zongorista, zeneszerző, karmester, s az A. H. Fox Strangways (1859–1948) által 1920-ban alapított rangos muzikológiai folyóiratban jelentette meg írását.

11 Tovey, D.: The Pianoforte of Emmanuel Moor. *Music & Letters* 3. (1922) No. 1. 29–48.

Christie zongorajátéka illusztrálta.¹² Az elismert zongoraművésznő – a bemutató idején még Miss Christie – a hangszer lelkes híve lett, s miután megismerte, egész életét a két klaviatúrás, úgynevezett duplex zongora népszerűsítésére áldozta, 1923-tól már Moór Emánuel feleségéé.¹³ (3. kép)

Ettől kezdve a hangszer szakmai körökben egyre ismertebb lett,¹⁴ s lassan Magyarországra is eljutott a híre. Kerntler Jenő¹⁵ 1926 tavaszán utazott Párizsba Moór meghívására, s ott hallgatta meg Winifred Christie játékát.¹⁶ Palotai Vilmos¹⁷ – aki angol és francia szaklapokból már ismerte Moór „zseniális” ötletét – 1927-ben ismerte meg a feltalálót személyesen Berlinben, ahol az a Hochschule für Musik meghívására mutatta be hangszerét Winifred Christie közreműködésével. Palotainak ugyanitt lehetősége nyílt Beethoven és Bach koncertet hallgatni duplex zongorán, majd nyáron a feltaláló-zeneszerző Mont Pélerin-i otthonában alaposabban is tanulmányozhatta a hangszeret.¹⁸

1928-ban a Moór házaspár ellátogatott Budapestre, s itt is bemutatták a Moór-zongorát.¹⁹ A zenekritikus Kerntler Winifred Christie tökéletes előadását, változatos műsorát dicséri.²⁰ Kálmán György²¹ Winifred Christie két koncertje kapcsán megállapítja, hogy a Pleyel–Moór zongora tökéletesebb az előzőnél: lehetővé teszi a játék egyszerűsítését, s ezzel új lehetőségeit nyitja meg a virtuozitásnak. Amit egy zongora eddig tudott, azt mind nyújtja, s ezen túl többletet is ad, tehát érdemes arra, hogy foglalkozzanak vele, elterjedjen, még akkor is, ha a koncerteken az érdeklődés és siker mérsékelt volt.²² Ugyanekkor jelenik meg (eredetileg németül) a zongoraoktatás nemzetközileg is elismert alakjának, Varró Margitnak is egy rövid – és nagyon pozitív – írása a duplex-zongoráról.²³

-
- 12 *Webb, F. Gilbert*: The Emmanuel Moor New Duplex-Coupler Pianoforte. Proceedings of the Musical Association, 48th Sess. (1921–1922) 91–97.
 - 13 Moór első felesége Anita Burke, akit 1888-ban vett feleségül Londonban, hosszú betegség után 1922-ben elhunyt. Második felesége Winifred Christie (1882–1965), 1923. február 15-én kötöttek házasságot Glasgow-ban.
 - 14 L. erről *Shead, H. A.* i. m. 57–65.
 - 15 Kerntler Jenő (1878–1938) zongoraművész, zeneszerző, zenei szakíró.
 - 16 *Kerntler Jenő*: A jövő zongorája. Zenei Szemle 12. (1928) jan–febr. 94.
 - 17 Palotai Vilmos (1904–1972) gordonkaművész, az Új Magyar Vonósnégyes egyik megalapítója (1935), 1949-ben az Egyesült Államokba emigrált. 1956-tól Svájcban élt, a Magyar Trióval (Trio Hongrois) folytatta pályafutását.
 - 18 *Palotai V.* i. m. 30.
 - 19 Újítások a zongora-mechanizmuson. Crescendo 2. (1928) 9–10. sz. 25–26.
 - 20 *Kerntler J.* i. m. 95.
 - 21 Kálmán György (1883–1844) kiváló pedagógus, a Fodor Zeneiskola zongoratanára, 1926-ban jelent meg kötete *A zongoratanítás feladatai és azok megoldásai* (Lányi Viktor hosszan méltatja a Nyugatban).
 - 22 *Kálmán György*: A Pleyel-Moor-zongora. Crescendo 2. (1928) 9–10. sz. 10–15.
 - 23 *Varró, Margit*: Einiges über das Duplex-Klavier Moórs. Pester Lloyd, 3 Februar, 1928. (Musik rovat). Magyarul: Néhány gondolat Moór Duplex-Klavierjáról. (Ford. Retkes Attila) In: Két világrész tanára Varró Margit. Szerk. és közreadja: Ábrahám Mariann. Bp., 1991. 302–303.

A zongoraoktatással foglalkozók, a zeneművészek, zenei írók mind elismerték Moór újításának előnyeit, s a rendelkezésre álló irodalom alapján nagyjából egybehangzó véleményt formáltak. Eszerint megegyeztek abban, hogy a két billentyűzetnek köszönhetően „zenekarszerűbb”, teltebb hangzást lehet elérni ezen a hangszeren (ami már Beethoven óta szinte követelmény), s nagyobb dinamikai árnyalást. A hangszer bevezetésétől a zongorarepertoár jelentős bővülését várták arra hivatkozva, hogy az orgonaműveket ezen eredeti formájukban lehet előadni, nem átíratban, s ezen túl remélték, hogy a zeneszerzők erre a hangszerre, ennek lehetőségeit szem előtt tartva is fognak komponálni. A leglényegesebbnek azt vélték, hogy a zenére lehet helyezni a hangsúlyt, mert a játéktechnika változásával – megszűnnek a nagy ugrások, fekvésváltások, a kellemetlenül kitekert mozdulatok, a rosszul hangzó akkordtörések, nem lehet a kis kezekre fogni a sikertelenséget – a zenei élmény fog előtérbe kerülni.²⁴

Hogy ezt mennyire fontosnak találták, hogy fantáziát láttak a hangszerben, az azt is jelzi, hogy később, Moór Emánuel 1931-ben bekövetkezett halála után is voltak koncertek két klaviatúrás zongorán. Moór halála után felesége rendületlenül folytatta a hangszer ismertetését, népszerűsítését. Világszerte turnézott, s közben Magyarországra is ellátogatott. 1936. április 25–26-án Dohnányival lépett fel Budapesten a Zeneakadémián, ahol a Zeneakadémia Bösendorfer–Moór hangszerén játszott, majd férje szülőhelyén, Kecskeméten és aztán még Szegeden volt koncertje.²⁵ Adatok, sőt fotók vannak arról, hogy 1936–1937-ben Budapesten oktattak Moór zongorán játszani – Winifred Christie 1936. április 19-i koncertje után az Erzsébet Nőiskola három növendéke is nekifogott az új technikát elsajátítani, méghozzá egy előtét (Vorsatz Apparat) segítségével, amit Winifred Christie juttatott el az intézménybe.²⁶

Elkötelezett híve volt a hangszernek Sándor György is, akiről tudjuk, hogy szintén játszott a Zeneakadémia két manuális Bösendorfer zongoráján. 1938. április 27-i koncertjének műsorán Bach, Chopin, majd a második részben Muszorgszkij, Kodály, Kadosa, Bartók és Liszt művek hangzottak el.²⁷ Ő egyébként azon kevesek közé tartozik, akinek egész életét végigkíséri ez a hangszer. Még idős korában is foglalkoztatja, s azt írja róla, hogy ez az egyetlen hangszer, ami felülmúlja a zongorát, a zeneszerzőnek szinte korlátlan lehetőségeket biztosít, s csak remélni lehet, hogy – bár a második világháború óta nem használják – nem tűnik el végérvényesen.²⁸ Ő is azok között volt, akik zeneakadémista korukban ismerkedtek meg a duplex-zongorával. Ugyan Bartók és Kodály tanítványa volt, de a melléktanszakokon is nagy formátumú zenészegetés tanították, köztük Kósa György.²⁹

24 Webb, F. G. i. m. 94–95.; Tovey, D. i. m. 35–41.; Varró, M. i. m. 302–303.; Kálmán Gy. i. m. 12–13.; Újítások a zongora-mechanizmuson 25.

25 Shead, H. A. i. m. 85–87.

26 Uo. 88–89.

27 Magyar Nemzeti Múzeum Újkori dokumentumgyűjtemény, ltsz. Udgy. 1969.165.5.

28 Sandor, György: On Piano Playing. Motion, Sound and Expression. Boston, 1995.10–11.

29 Csepregi Gábor: Képzeltbeli gyakorlás, valóságos művészet. New Yorki találkozás Sándor Györggyel. Muzsika 45. (2002) 9. sz. 15.

4. kép
A Moór-pianinó (a szerző felvétele)

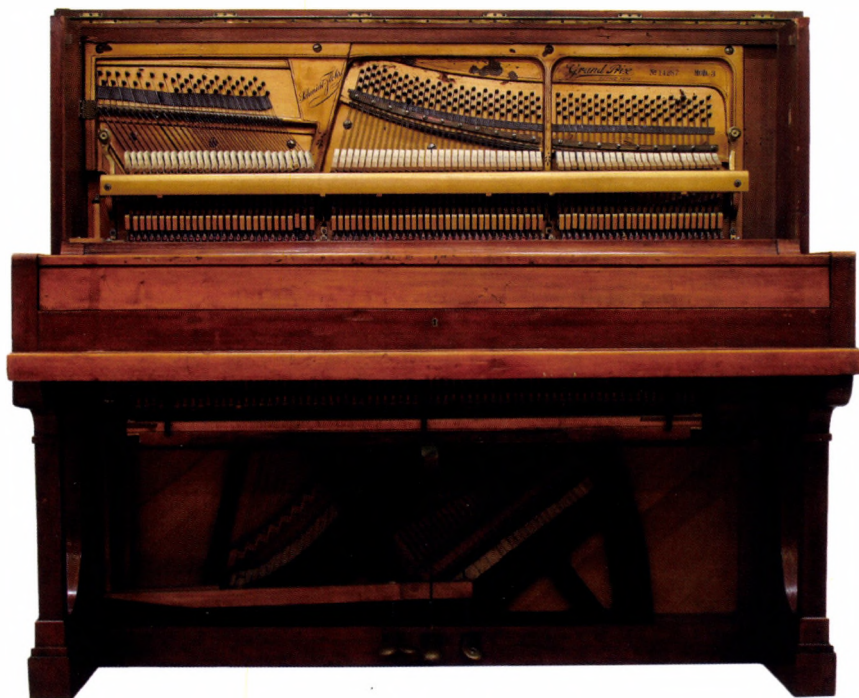
Kósa György (1897–1984) zongoraművész és zeneszerző, Bartók Béla, majd Dohnányi Ernő tanítványa, szintén játszott Moór-zongorán, s már az 1920-as évek végén egyike volt a hangszer „reklámarcainak”.³⁰ 1927-től oktatott a Zeneakadémián, s az 1930-as években növendékhangversenyeket rendezett a Zeneakadémia Bösendorfer–Moór zongoráján. Hallgatói között Sándor György mellett Sugár Rezső, Ferch Stella, Járdányi Pál, Szöllősy András is ott volt, akik mind játszottak ezen a hangszeren.³¹ Természetesen Kósa maga is adott hangversenyt a Bösendorfer–Moór zongorán, például 1937. március 6-án a Zeneakadémián saját Húsvéti oratóriumának előadásán ezen játszott.³² Winifred Christie-Moór a hangszer népszerűsítésében való közreműködését nagyra értékelte, s Kósának ajándékba adott egy duplex hangszeret, ami sokáig a család tulajdonában maradt, Kósa a tanításban, házimuzsikálásban is használta. A pianinót 1976-ban védetté nyilvánította a Kulturális Minisztérium,³³ s végül 2010-ben – hangszer-, illetve zene-történeti érdekessége, magyar vonatkozásai miatt – megvásárolta a Magyar Nemzeti Múzeum.

30 Dalos Anna: Modellkövetés, epigonizmus, eredetiség. *Muzsika* 52. (2009) 1. sz.

31 Kósa Gábor szíves szóbeli közlése 2012. november 12.

32 Gombos László szíves szóbeli közlése.

33 Védetté nyilvánítási ügyiratszám: 21465/76.

5. kép

A hangszer az előlap nélkül (a szerző felvétele)

A hangszer a svájci Schmidt-Flohr cég gyártotta. A cég alapítója a német Johann Andreas Gottfried Flohr (1798–1872) volt, aki vándorévei után végül Bernben telepedett le, ahol 1830-tól készített hangszereket, kezdetben évi 30–35 fortepianót. Halála után veje, August Schmidt vitte tovább és virágoztatta fel az üzletet.³⁴ 1920 körül a cégtől már körülbelül 700 hangszer került ki évente. Az ekkor jól menő cég fantáziát látott Moór újításában, s megkockáztatta a duplex-klavier gyártását. Az 1920 októberében Moór-készítette modell (egy régi Pleyel pianó átalakítása) után a cég 1921 januárjára készült el az első példánnyal, szintén egy pianóval.³⁵ A Nemzeti Múzeumba került hangszer opus száma 14287, eszerint 1920 és 1925 között készült.³⁶ (4–5. kép)

A hangszer külsőleg teljesen megegyezik az első példánnyal, amiről 1922-ben Donald Tovey képet is közölt cikkében. Csukva egy nagyméretű pianó (magassága 136 cm, szélessége 159 cm, mélysége 80 cm), felső előlapján geometrikus, stilizált növényi ornamentikával. Ha felnyitjuk a billentyűfedelelet, akkor tárul elénk egymás felett

34 Rindlisbacher, Otto: Das Klavier in der Schweiz. Klavichord, Spinett, Cembalo, Pianoforte. Geschichte des schweizerischen Klavierbaus 1700-1900. Bern, 1972. 79.

35 Shead, H. A. i. m. 32–33., 39.; Pirani, M. i. m. 96–99.

36 Pierce Piano Atlas. Ed.: Bob Pierce. p. w. 1965. 210.; Großbach, Jan: Atlas der Pianonummern. 9. Auflage, Frankfurt Am Main, 1999. 263.

6. kép
A klaviatúra (a szerző felvétele)

a két billentyűsor. A megvásárolt hangszer sajnos nem játszható állapotú, pedáljai nem működnek, néhány billentyű borítása hiányos, a pianínóház sérüléseit csontenyv és fűrészpor keverékével töltötték ki.

Az alsó sor hangterjedelme hét oktáv (A-a), a felsőé valamivel szűkebb, hat oktáv és még 5 billentyű (E-a). Az alsó és felső billentyűsorok párhuzamosak, az alsó sor fehér billentyűinek a felső sor felé eső végén egy kis kiemelkedés (Tovey után a „hummock” kifejezést használjuk rá³⁷) van, épp olyan magas, mint a fekete billentyűk, hogy megkönnyítse az alsóról a felső klaviatúrára való lépést, s ezzel is hozzájárul a kromatikus glisszandó lehetőségéhez. (6. kép) Egyszerre lehet az alsó és felső klaviatúrán játszani, természetes, könnyed kéztartással. A felső billentyűzet pont egy oktávval magasabban szól, mint az alsó. Az egyik pedál – az úgynevezett kapcsolópedál (coupler) – összekapcsolja a két klaviatúrát, így az alsó sorban leütött hangnak az oktávja is megszólal. Mindez azt eredményezi, hogy az oktáv-játék precízebbé válik, a kis kezű játékos is képes lesz a korábban lehetetlennek tűnő hangközök lefogására, valamint egyszerre több hang szólalhat meg, mint a hagyományos zongorán, azaz dúsabb hangzást lehet elérni. Mind az orgonára, mind a csembalóra írt kompozíciók eljátszhatók átírás nélkül. Az alsó klaviatúra bal oldalán van egy gomb, ha ezt mozdítjuk, akkor a kalapácsok és a húrok közé egyfajta hangtompító kerül, minek következtében a zongora hangja a csembalóéhoz közelít. A Moór-Klavier tehát egy csembalóregiszterrel is rendelkezik, ennek alkalmazásával a feltaláló szándékai szerint közelebb kerülünk a barokk zene

37 Tovey, D. i. m. 31.

(Rameau, Scarlatti, Bach) eredeti hangzásvilágához.³⁸ Ez a regiszter – bár Moór szabadalmaztatta (szabadalmi bejegyzés száma 176362³⁹) –, a későbbi modellekbe már nem került bele. Mindenesetre ez az újítás nagyon is jellemző a korra, a 20. század 20-as, 30-as éveire, mikor egyre nagyobb kultusza lett Bachnak, a barokk zenének, s azt igyekeztek autentikusan megszólaltatni. Ekkoriban nyúltak vissza a korábban szinte teljesen feledésbe merült csembalóhoz, s próbálták rekonstruálni, illetve továbbfejleszteni a kor követelményeinek megfelelően.

Kósa György életében zongoraművészként szintén kitüntetett szerepe volt J. S. Bach műveinek. Önálló zongoraestjeinek száma ugyan inkább a második világháború utáni időszakban vált jelentőssé, s ezek mintegy háromnegyed része Bach-hangverseny volt. (Korábban főleg zongorakísérőként vagy kamarazenészként lépett fel.) A Bach-ciklusokban viszont szinte évente végigjátszotta a Wohltemperiertes Klavier prelúdiuma- it és fűgáit négy-hat hangversenyre elosztva. A magyar zenei köztudatban Kósa neve elválaszthatatlanul összefonódott Bach műveinek interpretálásával, 1949-ben, Bach halálának 200. évfordulója tiszteletére 24 hangversenyen játszotta el Bach összes zongoraművét. Emellett természetesen szerzői esteket is adott, illetve Bartók és Kodály, s más kortárs szerzők műveit is játszotta, gyakran szalonokban, magánházakban, és saját otthonában rendezett koncerteken is.⁴⁰

A zsidó származású művész – aki az 1930-as években fordult a református hit, a Biblia felé, s vallásosságát számtalan kompozíciójában, főként kamaraoratóriumaiban fogalmazta meg⁴¹ – 1942-ben a zsidótörvények miatt elvesztette zeneakadémiai állását. Hogy családját eltarthassa, magánszemélyeknél szerveztek barátai belépti díjas hangversenyeket számára. A házi hangverseny egyébként kedves műfaja volt, a visszaemlékezések szerint rendszeresek voltak otthonában a hét végi koncertek, melyeken gyakran meghívott vendégei is felléptek. Kurtág Márta visszaemlékezése szerint 1944. február 2-án Beethoven c-moll zongoraversenyét játszotta a „speciális Moór-féle zongorán” Kósa Mészáros utcai lakásában a házigazda kíséretével.⁴² A polgári hagyományoknak megfelelően a házimuzsikálás amúgy a 20. század első felében népszerű időtöltés volt, gyakorta professzionális szinten zenélő társaságok jártak össze, s ezek az alkalmak kedvelt társasági események is voltak. Kósa gyakran zenélt 1915–1916 táján József főherceg kistapolcsányi kastélyában, később sokszor megfordult báró Kohner Adolf zenés rendezvényein.⁴³ Az ilyen házimuzsika-koncertek legismertebb (és legelegánsabb) színhelye Hubay Jenő palotája volt, a Fehér-szalón, ahol olyan művészek is megfordultak, mint Bartók Béla, Fischer Annie, Richard Strauss, Arturo Toscanini, Yehudi Menuhin,

38 Tovey, D. i. m. 43–44.; *Palotai V.* i. m. 31.; *Kálmán Gy.* i. m. 13.; *Varró, M.* i. m. 302.

39 *Shead, H. A.* i. m. 289.

40 *Gombos László:* A zongoraművész. In: Kósa György 1897–1984. Szerk.: Berlász Melinda. Bp., 2003. 125–155.

41 *Dalos Anna:* Pályakép. In: Kósa György 1897–1984. i. m. 29–31.

42 *Bársony Péter:* A vészkorszak magyar muzsikusi áldozatai. DLA doktori értekezés 2010. 47–48.

43 *Gombos L.* i. m. 132.

stb.,⁴⁴ de a világháború időszakában fellépett itt az egyébként származása miatt ellehetetlenített Kósa György is, s a koncertek egészen addig folytatódtak, míg az ostrom alatt az épület bombatalálatot nem kapott.⁴⁵

Kósa György 1944 őszétől munkaszolgálatos volt, Fertőrákosra került, s mire 1945-ben visszajöhetett Budapestre, feleségét⁴⁶ és lányát megölték,⁴⁷ a dupla klaviatúrás pianó azonban átvészelte a tragédiát. Igaz, megsérült, s a háborús sérülések nyomait még most is magán viseli. A golyó ütötte lyukakat csak felületesen tüntették el. (7. kép)

Hogy hány dupla klaviatúrás Schmidt-Flohr hangszer készült, azt pontosan nem tudjuk. A legalaposabb kutatást Herbert A. Shead végezte ezen a téren. Az ő adatai szerint a Schmidt-Flohr cég összesen két „kísérleti” pianót és két szárny alakú zongorát épített Moór tervei alapján.⁴⁸ Ezért is fontos, hogy ezt a hangszer-történeti ritkaságot, amit eddig nem restauráltak, eredeti a szerkezetébe nem nyúltak bele, megőrizzük. Annál is inkább, mert Moór Emánuelhez (illetve feleségéhez, Winifred Christihez és Kósa Györgyhez is) kapcsolódó relikvia már 1967-től van a múzeum Hangszertárában: a Zeneakadémia egykori Bösendorfer–Moór koncertzongorája. A 25728-as opuszszámú hangszer 1935-ben készült,⁴⁹ s sokáig használták, így aztán meglehetősen gyatra, bár még játszható állapotban adták át.⁵⁰ Nagy Bösendorfer–Moór hangversenyzongorából is négy darab készült összesen, ezek közül egy Angliában van, egy Budapesten, a másik kettő hollétéről nincs tudomásunk, az is lehet, hogy megsemmisültek. Herbert A. Shead 1978-ban közzétett adatai szerint mindössze 13 hangszernek lehetett tudni (az adatolt 64-ből) az őrzési helyét. Ebben biztosan nem volt benne a 2010-ben megvásárolt Schmidt-Flohr-pianó, s a Bösendorfer hangszeréről is csak hallomás után ír (tévesen).⁵¹

Az említett két cégen kívül a Weber (The Aeolian CO. Ltd., London 1922–1924 között), a párizsi Pleyel (1924-ben) – ez már egy továbbfejlesztett, tökéletesített verziót –, a berlini Bechstein (1929-től), a Steinway, (1930-ban csak egy darabot)⁵² és a Chickering cég gyártott Moór találmányából néhány példányt. Moór mindent megtett, hogy gyártót szerezzen hangszerének, de meglehetősen kevés sikerrel járt. Bár dicséretben nem volt hiány, a zongoristák nagy része ódzkodott az új technika elsajátításától,

44 *Zipernovszky Mária*: „Koncertek a Hubay palotában”. *Magyar Zenei Szemle* 1. (1941) március–december 112–115.

45 *Bársony P.* i. m. 46–47.

46 Kósa 1922-ben vette feleségül a szobrász-grafikus Molnár Mártát, 1923-ban született kislánya, Judit. Második felesége tanítványa, Ferch Stella (1946), tőle született két fia, 1948-ban és 1950-ben. Ferch Stella halála (1955) után harmadszor is megnősült: 1959-ben Kepes Anna lett a felesége.

47 *Dalos A.* Pályakép i. m. 32.

48 *Shead, H. A.* i. m. 285.

49 *Pierce Piano Atlas* i. m. 35.

50 Sándor György 1968 július 30-i levelét idézi *Shead, H. A.* i. m. 133.

51 Uo. 285.

52 Uo. 32–50.

7. kép

Sérülések a hangolászógek felett (a szerző felvétele)

az „áttanulástól”, az első időszakban probléma volt a billentyűzet nehezebb járása,⁵³ stb. Ezeknél komolyabb akadályt jelentettek az anyagiak. A Moór rendszerű zongora lényegesen többbe került, mint egy hagyományos. Amikor a legnagyobb sikereit aratta, az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején, a világgazdasági válság időszakában, alig volt rá kereslet. Hiába ért el Winifred Christie például 1930 őszén nagy sikereket amerikai turnéján, egyetlen megrendelést sem kaptak a gyártó cégek. Csalatkozni kellett abban is, hogy a zeneszerzők majd erre a hangszerre komponálnak. 1931-ben meghalt a feltaláló, anélkül, hogy zeneműveket írt volna hangszerére.⁵⁴ S ha valaki el is szánta magát, hogy Moór-zongorán játszik, anyagiak híján nehezen juthatott hozzá megfelelő hangszerhez. A válság után jött a második világháború, ami szintén nem a zongoragyártás felvirágzását hozta magával. Így aztán a Moór-zongora nem volt versenyképes, megmaradt a szakirodalomban az említés szintjén. Az 1920–1930-as évek lelkes ismertetői, koncertbeszámolóí után később csak pár mondatos ismertető, lexikon címszavak utalnak rá, többnyire besorolva az életképtelen próbálkozások közé. Mint a legutóbbi idők találmánya, amin a csembalóhoz hasonlóan lehet játszani, írja Hanns Neupert,⁵⁵ majd szavait szó szerint ismétli Herbert Junghanns,⁵⁶ de mások is röviden elintézik, megemlítve

53 Kálmán Gy. i. m. 14–15.

54 Shead, H. A. i. m. 251–253.; Webb, F. G. i. m. 94–95.

55 Neupert, Hanns: Vom Musikstab zum modernen Klavier. 3. Auflage. Berlin, 1952. 56.

56 Junghanns, Herbert: Der Piano- und Flügelbau. 7. Auflage. Frankfurt am Main, 1991. 42.

a dupla klaviatúrát a szokott mechanikával, egyszeres húrozással, s pár adatot a feltalálóról.⁵⁷ A hangszer maradt tehát ritkaság, bár időnként továbbfejlesztésével is megpróbálkoznak.⁵⁸

A megvásárolt Schmidt-Flohr pianínó már csak Kósa György miatt, meg amiatt a különleges zenetörténeti kapcsolat miatt is, ami a feltalálóhoz fűzte Kósát, mindenképpen nyereség a múzeum számára. Érdekes a mintegy 10 évvel későbbi Bösendorfer–Moórral való összevetése is, főként azok után, hogy az 1930-as években mennyi mindent írtak, gyakorta ellentmondásosan a hangszerről. Ez viszont, csakúgy, mint Moór Emanuel más újításai, hosszabb kutatást igénylő téma, amit egy nagyobb lélegzetű műben lehet érdemben taglalni, s szétfeszíti a nemrég vásárolt Moór-Klavier ismertetésének kereteit.

EMANUEL MOÓR UND DAS DUPLEX-KLAVIER

Zusammenfassung

Als Entwickler des zweimanualigen Klaviers gilt der in Kecskemét geborene Pianist und Komponist Emanuel Moór (1863–1931). Nach Ansicht des Erfinders sollten mit der Neuerung die technischen Schwierigkeiten des Klavierspiels gemindert werden. Dies sei nötig, weil die technische Anforderungen und die vordergründige Virtuosität der Pianisten die eigentliche Substanz der Musik verdeckten. Nun aber könne sich der Pianist ganz auf die Musik konzentrieren.

Die erste Vorstellung eines solchen Instrumentes im Jahre 1921 in der Schweiz, ein Jahr später in London wurde zum Erfolg, die Patentierung des Duplex-Klaviers nach Moór wurde als epochale Neuerung begrüßt. Es handelt sich um zwei um eine Oktave verschobene, übereinander geordnete Tastaturen; diese benutzen eine einzige Anordnung der Saiten und können mit Hilfe eines Pedals miteinander gekoppelt werden. Weite Griffe, schnelle Oktavpassagen und ungewohnte Akkorde werden möglich. Dem Instrument wurden ein vereinfachtes Spiel mit erweiterten dynamischen Möglichkeiten und ein orchestraler Klang bescheinigt.

Das Moór-Klavier wurde von Emanuel Moór und seiner Frau, Winifred Christie, in Budapest im Jahre 1928 erstmalig vorgestellt, 1936 gaben Winifred Christie und Ernő Dohnányi [Ernst von Dohnányi] auf dem zweimanualigen Flügel der Musikakademie erfolgreiche Konzerte.

57 *Gát J.* i. m. 113.; *Good, Edwin M.*: Giraffes, Black Dragons and other Pianos. Stanford, California, 1982. 225–226.; *The New Grove Dictionary of Musical Instruments*. Vol. 1. A to F. Ed.: Stanley Sadie. London, 1984. 697.; *Sandor, Gy.* i. m. 10–11.

58 WARF New Dual Keyboard Console That Transmits Data to Two Player Pianos: „The Wisconsin Alumni Research Foundation (WARF) is seeking commercial partners interested in developing a double keyboard piano system that produces richer sounds and more diverse chords than the traditional Moor-Duplex piano because of an improved mechanical design.”

Der Pianist und Komponist György Kósa (1897–1984) zählte zu den bedeutenden Künstlern unter den ungarischen Anhängern des doppelmanualigen Klaviers. Der ehemalige Schüler von Bartók und Dohnányi wurde im Jahre 1927 selbst Klavierprofessor an der Musikakademie, ein Amt, das er mit kurzer Unterbrechung bis 1962 bekleidete. Er unterrichtete, u.a. Pál Járdányi, András Szöllősy, Rezső Sugár, auch am Moór-Klavier.

Soweit bekannt, wurden bei der Firma Schmidt-Flohr insgesamt zwei Exemplare des zweimanualigen Pianinos hergestellt. Das durch das Ungarische Nationalmuseum erworbene Instrument erhielt Kósa von der Witwe Moór als Geschenk für seine Tätigkeit. Auf die musikgeschichtliche Bedeutung und auf die ungarische Geschichte dieses Instrumentes wird im Beitrag detailliert eingegangen.

Berczellyné Szilágyi Réka

EMLÉKMŰVEKHEZ KÉSZÜLT
SZOBORMODELLEK, SZOBORMÁSOLATOK
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
TÖRTÉNETI TÁRÁBAN

Jelen tanulmány a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tárának Vegyes illetve Kerámia Gyűjteményében található kilenc szoborral foglalkozik.¹ A bronzból, fehér márványból, agyagból, biszkvit porcelánból készült szobrok közös vonása, hogy mind valamilyen megvalósult köztéri emlékműhöz kapcsolódnak, mint azok modelljei/kismintái vagy kicsinyített másolatai. Kutatásom tárgya és így a tanulmány megírásakor a kitűzött céloom az volt, hogy ezeket a megfeleltetéseket, azaz melyik szobor pontosan melyik emlékműhöz kapcsolódik, részletesen bemutassam.²

Az emlékműszobrászatról

A 19. század végén, 20. század elején nagyon fontos szerep jutott az emlékművek állításának. Persze napjainkig jellemző, hogy a történelem nagy alakjainak emléket emelünk, közttereinken megjelenítve az utókornak példaképként állítjuk őket, hisz az emlékmű-állítás mindenkori funkciója elsősorban ez. Ennek a folyamatnak a kezdetei, a hősök Magyarországon esetében a 19. századra esik.

-
- 1 A bemutatásra kerülő kilenc szoborral 2011-ben megírt, majd 2012-ben megvédett művészet-történeti szakdolgozatomban is foglalkoztam. A szakdolgozat, mely a *Híres emberek szoborportréi a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tárában* nevet viselte, több mint 70 szobor részletes leírásával és bemutatásával foglalkozott, így ott értelemszerűen csak egy kis szeletet öleltek fel az emlékművekhez kapcsolódó szobrok. Viszont emellett egy jól megfogható és elkülöníthető részt is képeztek, ami miatt alkalmasnak találtam őket arra, hogy egy önálló tanulmány születessen róluk.
 - 2 Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a Történeti Tár fent megnevezett két gyűjteményében még számos szobor esetében valószínűnek tartom a kialakításuk, megjelenítési formájuk illetve az ábrázolt személyek kapcsán, hogy valamilyen formában szintén emlékművekhez kötődnek. Mivel az adatok nagyon hiányosak erre vonatkozóan, a kérdések tisztázása további kutatást igényel.

A szabadságharc idejéig nem voltak példák Magyarországon a mai értelemben vett szobrászati emlékművekre,³ azaz valakinek vagy valaminek emléket állító, közterületen felállított, önálló (nem egy épület részét képező), valamilyen történeti-politikai tartalommal bíró szobrászati alkotásokra.⁴

Az ilyen értelmű emlékművek a 19. század második felében kezdtek szerte az országban megjelenni, igazán tömegessé pedig a 20. századra váltak. Mindig szorosan kapcsolódtak az aktuális politikai hatalomhoz, hiszen az állította őket. Emiatt az ábrázolt történelmi esemény vagy személy tényszerű megjelenítése mellett valamilyen általános érvényű, a jelenre is vonatkoztatható, a hatalom céljainak, érdekeinek megfelelő jelentést is hordoztak. Nem véletlen, hogy kinek, mikor és kik állítanak emléket.⁵ Ezt nagyon jól példázza az első két emlékmű, amit a bécsi udvar állított a szabadságharc leverése után 1852–1853-ban. Az egyik a Pestet lövő Hentzi tábornok szobra volt Budán, a másik pedig az osztrák katonákat dicsőítő, a magyarokat pedig szörnyalakokként megjelenítő szoborcsoport Temesváron. Üzenetük egyértelmű.⁶

Az emlékművek állításának gondolata már az 1830-as évektől foglalkoztatta a magyar közvéleményt, amit a pénzhiány mellett a megfelelő művészek hiánya is nehezített. A szabadságharc után pedig egyenesen tiltott volt a szoborállítás, mivel az avatási ünnepek tüntetésekre adhattak volna alkalmat.⁷ Az első, valóban nyilvános és emiatt nagy sajtó- és közfigyelemre szert tevő emlékmű állításának lehetősége 1865-ra vált realitássá, tárgya pedig nem más volt, mint méltó emléket állítani Széchenyi Istvánnak. Az ebben az évben meghirdetett szoborpályázat sorsa jellemző lesz a korszak sok más nagy emlékmű-pályázatának alakulására is (mint az Erzsébet királyné, Vörösmarty Mihály vagy a Szabadságharc emlékmű esete). Engel József szobrának leleplezésére csak 1880. május 23-án került sor.⁸ A köztéri szobrok állítása ugyanis általában pályázat kiírásával, vagy ritkább esetben direkt megbízással történt. Előbbi esetében első lépésként szoborbizottságot állítottak fel a pályázat kiírására, illetve megindult a szoboralap összegyűjtése, amit jellemzően közadakozásból finanszíroztak.⁹ A szoborbizottság feladata a szellemi program kidolgozásától, a pályázati feltételek meghatározásától és betartásától, az anyagi ügyek felügyeletén át a konkrét megvalósulásig terjedt. A tagok többnyire politikusok, közhivatalnokok voltak és így általában laikus, művészethez nem értő

3 *Lyka Károly*: Nemzeti romantika. Magyar Művészet 1850–1867. Bp., 1942. 149.

4 Emlékmű persze lehet egy relief is, ami bár egy épület falán van, de nem kapcsolódik szervesen az épület díszítéséhez.

5 *Pótó János*: Rendszerváltások és emlékművek. Budapesti Negyed 9. (2001) 2–3. sz. 219–244.

6 *Lyka K.* i. m. 149.

7 Így történhetett, hogy Berzsenyi Dániel Vay Miklós által készített portréját csak hajnalban lehetett titokban felállítani a Nemzeti Múzeum kertjében 1860-ban.

8 *Nagy Ildikó*: Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten: szobrok és szobrászok. Budapesti Negyed 9. (2001) 2–3. sz. 191–218. 193.

9 *Gábor Eszter*: Szoborpályázatok. In: Magyar Művészet 1890–1919. I. Szerk.: Németh Lajos. Bp., 1981. 139–140.

személyek, kisebb részben pedig festők, szobrászok.¹⁰ A sok esetben eredménytelennek ítélt, ezért újra kiírásra kerülő pályázatok illetve a szoborbizottság tagjainak cserélődése miatt, hosszú évtizedekig elhúzódhatott egy-egy emlékmű felállítása, mint ahogy ez a Széchenyi-emlékmű esetében is történt.

Ennek ellenére a társadalomban továbbra is volt igény emlékművek állítására. Sorra írták ki az újabb szoborpályázatokat, amelyek témáikban is jól mutatták a politikai irányvonalak változását. 1867 előtt így elsősorban a politikailag semleges személyek – költők, írók, színészek – megörökítése valósulhatott meg, majd a század hetvenes-nyolcvanas éveiben azoké a politikusoké is, akik a forradalom mérsékelt szárnyához tartoztak, vagy a későbbiekben a kiegyezést elősegítő politikát folytattak (Eötvös József, Deák Ferenc vagy a fentebb már említett Széchenyi István). Sőt, a radikális és a hatalom szempontjából még mindig kényes személyek emlékművei is sorra megjelentek a század utolsó évtizedeiben, például a Petőfi vagy Kossuth szobrok. A közelmúlt nagy közszereplői után aztán folyamatosan visszanyúltak a régmúlt jelentős alakjaihoz is, mint Szent István vagy Mátyás király. A folyamat tetetőzését pedig a Millenniumi emlékmű gondolata és több évtizedes megvalósulási folyamata jelentette (1894–1929).¹¹

A hirtelen megnövekedett igény megfelelő kielégítését azonban nehezítette az, hogy művészi szempontból nem volt előzménye az ilyen jellegű szobrászatnak. Külföldi előképek – a bécsi, berlini és müncheni akadémizmus – nyomán kezdett kitermelődni egy használható művész réteg, ami a késő historizmus jegyében alkotott. Ehhez adódott még egy nagyon erős történelem, mégpedig nemzeti történelem központú gondolkodás a vezető hatalom részéről, melynek következtében nem alakulhattak ki nagyon egyéni koncepciók, útkeresések sem. A korszak és ezen belül elsősorban az emlékműszobrászatra, az emlékszerűsre törekvés, a zárt, kifejező körvonal, felismerhető főnézet, az idealizálás és az egyértelmű tartalom, üzenet lett jellemző.¹² Általános elvárás volt, hogy az ábrázoltat „legszebb férfikorában”, de természetesen élethűen, rá jellemző attribútumokkal, enyhén mozgalmas, álló pozícióban örökítsék meg.¹³ A historizmus kora már csak résznormákat tudott adni a műalkotások elkészítéséhez, de az ehhez szükséges esztétikai kritériumokat már nem tudta egyértelműen meghatározni; az emlékmű egyre inkább annak az idealizált képnek a megtestesülése lett, ami a társadalom tuda-

10 *Kovalovszky Márta*: „Bronzba öntött halhatatlan.” A historizmus emlékműszobrászata. In: *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk.: Zádor Anna. Bp., 1993. 79–98. 80.

11 *Kovalovszky M.* i. m. 82–83.

12 *Nagy Ildikó*: Magyar szobrászat – egyetemes szobrászat In: *Sub Minervae nationis praesidio: tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*. Bp., 1989. 280–284., 280–281.

13 *Kovalovszky M.* i. m. 84.

tában alakult ki az adott személyről.¹⁴ Mindehhez egyfajta színpad és kulisszaszerűség is társult, ami egyre inkább eluralka a korszak emlékműszobrászatát és nyomokban tovább élt a 20. század egészében.¹⁵

A köztéri szobrok száma mindenesetre a kiegyezés és a századforduló között csaknem megduplázódott, majd 1918-ig ismét megkétszereződött.¹⁶ A világháborúk és az elkövetkező politikai rendszerek pedig szintén nagy hangsúlyt fektettek az emlékművek állítására, mint politikai ideológiájuk jelképeire.¹⁷

A tanulmányban vizsgált szobrok (időrendben)

Ludwig van Beethoven egész alakos ülő szobra

(Caspar von Zumbus, 1877, bronz, ltsz. 1887.78, M.: 48 cm)

Erzsébet királyné mellszobra

(Zala György, 1901,¹⁸ bronz, ltsz.: 1961.1311, M.: 31 cm)

Erzsébet királyné egész alakos álló szobra

(Edmund Hellmer, 1901, fehér márvány, ltsz.: 1956.106, M.: 50 cm)

Erzsébet királyné egész alakos álló szobra

(Róna József, 1901, agyag, ltsz.: 1961.1313, M.: 42 cm)

Erzsébet királyné egész alakos álló szobra

(Hermann Klotz, 1906, biszkvit porcelán, ltsz.: 1974.47, M.: 45 cm)

Görgey Artúr mellszobra

(Sidló Ferenc, 1916, bronz, ltsz.: 1981.70, M.: 28,5 cm)

Tisza István egész alakos álló szobra

(Kisfaludi Stróbl Zsigmond, 1926 körül, bronz, ltsz.: 1961.1321, M.: 34 cm)

Rákosi Jenő egész alakos álló szobra

(Kisfaludi Stróbl Zsigmond, 1930, bronz, ltsz.: 1961.1304, M.: 45 cm)

Kossuth Lajos mellszobra

(Damkó József, 1936 (1897¹⁹), bronz, ltsz.: 1976.39, M.: 23,5 cm)

14 Nagy Ildikó: A műfajok hierarchiája a historizmus szobrászatában. In: A historizmus művészet-e Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk.: Zádor Anna. Bp., 1993. 111–131., 111., 122.

15 Kovalovszky M. i. m. 79.

16 Ezek nagy része ma is áll, csak kis hányaduk lett az 1945 utáni rendszerváltások áldozata.

17 Pótó J. i. m.

18 A három, közterületen felállított Zala-féle Erzsébet mellszobornál ez a legkorábbi felállítási dátum. Így feltételezhetően a kisméretű bronz másolat/modell is ekkortájt készülhetett.

19 Az évszám kettősségének feloldását l. a szobor részletes bemutatásánál.

Szobrok és emlékművek

A fenti listát megnézve rögtön feltűnik, hogy Erzsébet királynéről (1837–1898) több szobor is található a gyűjteményben, egész pontosan négy, míg a többiekéről csak egy-egy. Ennek oka abban rejlik, hogy a századfordulón különösen elterjedt és divatos jelenség volt, hogy szerte az országban szobrot állítottak a magyarok körében rendkívül népszerű és közkedvelt királynénak, aki csak pár évvel korábban, 1898-ban lett merénylet áldozata.

Erzsébet királyné emlékművei esetében többféle ábrázolási típussal találkozhatunk szerte a világban, amelyek érdekes módon lokálisan is jól elkülöníthetők egymástól. Ezekbe az ikonográfiai típusokba a gyűjtemény darabjai is jól beillenek.

Magyarországon a királynét fiatalon, ereje teljében, koronázási díszruhájában ábrázolták a leggyakrabban. Ez teljesen érthető, ha belegondolunk, hogy az emlékművek szeretik valamilyen magasztos, az illető személyével kapcsolatos fontos esemény, tett pillanatában megörökíteni az ábrázolat. Erzsébet esetében pedig mi más lehetett volna ez, mint a koronázás pillanata, az 1867-es kiegyezés záróakkordja, aminek létrehozásában a királynénak óriási szerepet volt. Ennek a típusnak a megjelenítéséhez a szobrászok²⁰ bizonyíthatóan Emil Rabending 1866 végén készült fotósorozatát használták mintául. Ezen Erzsébet a híres párizsi tervező, Charles Frederic Worth által készített díszruhát viseli, ebben vett részt 1867. június 8-án a koronázási szertartáson.²¹ Az öltözék híven követi a magyarnői díszruha fő jellemzőit,²² ugyanakkorsajátosjegyeivel: a fekete-fehér színösszeállítással, a derék gyöngydíszével, az ujjakat díszítő szalagcsokrokkal és a gyémántkoronával karakterisztikus és könnyen azonosítható attribútummá vált, amihez a kontyba fogott és csipke fátyollal megtűzött hajviselet is társult. (Főleg a fej vonásaiban és az öltözék esetében figyelhető meg a fotók hatása.)²³

20 Ezen felül más reprezentatív portrék, így elsősorban festmények esetében is igaz, hogy előképek, mintának használták a fotósorozatot, vagy legalábbis befolyásolták őket a fotók. Pl. a Székely Bertalan, Barabás Miklós, Wagner Sándor portré esetében is. *Borovi Dániel*: Erzsébet királyné magyarországi posztumusz portréi, 1898–1916. Az Erzsébet királyné Emlék-év a Gödöllői Királyi kastélyban 2007 honlapján: <http://www.kiralyikastely.hu/erzsebet/index.php?mid=45> (2011. szeptember. 28.)

21 *Borovi D. i. m.*

22 A 19. századi magyar női díszruha fő jellemzői: halcsontos ruhaderék, hatalmas méretű abroncsos alsósoknya, tölcséres ujj, különböző színű (általában piros-fehér) és anyagú ruhaderék és szoknya. *Tompos Lilla*: A díszmagyar. A magyar díszöltözet története. Bp., 2005. 25., 36.

23 *Borovi D. i. m.*

Ez az örökké fiatal, gyönyörű, fenséges nőalakká idealizált királyné jelenik meg tehát a magyarországi emlékműveken, azon belül is leginkább a vidéken felállítottakon. A kisebb emlékművek sok esetben a már meglévő szobrok másodpéldányaiként, másolataiként készültek el²⁴ és kerültek felállításra egyes vidéki városokban, közterületeken.²⁵

Ebbe a típusba tartozik Erzsébet négyszögletes talapzaton álló bronz mellszobra. (1. kép) Az enyhén jobbra fordított profilból ábrázolt arc vonásai érdelemmentesek. Díszmagyar ruhája a vállát teljesen szabadon hagyja, közepén több sorban lógó gyöngy-sorokkal és csepp alakú függőkövekkel díszített. Maga a ruházat nagyon aprólékosan kidolgozott, a mellrészen további virágszerű díszek, gyöngysorok, sőt hímzést imitáló felületkezelések, főleg virág és levélminták láthatók, amelyek a fátylon is folytatódnak. A fátyol egy ékkövekkel, gyöngyökkel kiképzett félköríves pártához kapcsolódik, mely a királyné dús, fonatokba rendezett, pártaszerűen körbecsavart és további fonatokba rendezett hajkoronáján nyugszik. Bal vállára egy sűrűn redőzött, ráncolt köpeny terül. Nyakában vastag, több sorba rendezett gyöngysor van, melyből drágaköves függők lógnak le, szabályos távolságokra egymástól.

A Zala György féle mellszobor több közterületen felállított emlékmű modelljéül szolgált. Kettőt 1901-ben, Aradon (2. kép) és Veszprémben (3. kép), egy harmadikat pedig 1903-ban Cecén (4. kép) avattak fel.²⁶

Az aradi szobor már nincs az eredeti helyén, ma Makón található. Már Aradra kerülése sem volt teljesen szokványos, ugyanis a szobor nem helyi megrendelésre készült, hanem Pesten, egy képzőművészeti kiállításon vásárolta meg a vármegye 3000 koronaért a művésztől, majd 1901. szeptember 17-én a megyeháza akkori kertjében (ma az Astoria Continental) állították fel. Három márványlépcsőn keresztül lehetett feljutni egy félköríves emelvényre, aminek a közepén, egy márvány obeliszken állt a mellszobor.

24 Hasonló másolatok készítésére akár a mai napig lehet példákat találni. 2011. szeptember 19-én jelent meg egy hír a HVG oldalán arról, hogy a Kolozsvárról ellopott Sissy szobrot az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács megkeresése nyomán a Miskolcon található, Stróbl Alajos által készített, 1899-ben felavatott szobor lemásolásával kívánják pótolni. http://hvg.hu/kultura/20110919_lemasoljak_miskolci_sissy_szobor (2011. szeptember 28.)

25 *Borovi D.* i. m.

26 Érdekes párhuzam a szobrász egy másik Erzsébet portréja, amely Esztergomban található. 1926-ban állították fel a Duna parti sétány bejáratánál. A mellszobor szinte megszólalásig hasonlít a fentebb emlegetett szobrokra: a testtartás, a haj és a díszek szinte teljesen egyformák. A ruházatban van némi eltérés, valamint az jelentős különbség, hogy a szobor alsó részén egy palmaág van. Mivel a szobor jóval későbbi, mint az előbbieket, feltételezhető, hogy mintának használta azokat, tovább fejlesztette a már jól begyakorolt koncepciót. Ez nem az eredeti szobor, mivel az a II. világháborúban megsérült (letört a feje) és a Balassa Múzeumba szállították megőrzésre. Az első komolyabb restaurálásra 1999-ben került sor, Vadász János vezetésével. 2004-ben újabb felújítás következett, a szobor ekkor került jelenlegi helyére a Városházára. Mivel terrakottából van, a jövőben nem tervezik külső helyszínen történő felállítását, így Horváth Tibor váci szobrász- és restaurátor-művész által 2000-ban készített bronz másolata látható most a Mindszenty hercegprímás téren.

Szoborlap:http://www.szoborlap.hu/9335_erzsebet_kiralyn_e_mellszobra_esztergom_zala_gyorgy_2004.html

http://www.szoborlap.hu/348_erzsebet_kiralyn_e_szobra_esztergom_horvath_tibor_2000.html (2011. szeptember 15.)

1. kép
Zala György: Erzsébet királyné, 1901

2. kép
Erzsébet királyné emlékmű, Arad, 1901,
Szoborlap (Fotó: Szórád Péter)

Két oldalát csiszolt márványpad egészítette ki, amelyeket egy-egy stilizált koronában végződő posztamens zárt le. A szobrot a trianoni békeszerződés után lebontották, 1926-tól a Csanád megyei levéltárban, 1953-tól a József Attila Múzeum raktárában tárolták. 1991. október 31-én Habsburg Ottó jelenlétében került sor az újraállításra, a múzeum kertjében, ahol a mai napig is látható.²⁷

A veszprémi szobrot egy hónappal később avatták fel, mint az aradit, 1901. november 19-én. Az Erzsébet-liget előterében, az Erzsébet-sétányon állt 1947 decemberéig, amikor a képviselőtestület áthelyezte a szobrot a mai zeneiskola és múzeum közötti területre, városrendezési okokra hivatkozva. Egészen 1989-ig maradt itt, amikor az akkorra már erősen megrongálódott szobrot a múzeum raktárába vitték és restaurálták. 1991 szeptemberében helyezték el a Megyeház téren, az Erzsébet ligetnél, ahol a mai napig látható.²⁸

27 Szoborlap: http://www.szoborlap.hu/7871_erzsebet_kiralyne_mellszobor_mako_zala_gyorgy_1901.html (2011. szeptember 15.)

28 Szoborlap: http://www.szoborlap.hu/9145_erzsebet_kiralyne_szobra_veszprem_zala_gyorgy_1901.html (2011. szeptember 15.)

3. kép

Erzsébet királyné emlékmű, Veszprém, 1901,
Szoborlap (Fotó: Németh Andrásné Farkas Gabriella)

4. kép

Erzsébet királyné emlékmű, Cece, 1903,
Szoborlap (Fotó: Németh Andrásné Farkas Gabriella)

A Fehér megyei Cecén 1903. május 24-én került sor a szoboravatásra a Bauer kastély bejáratánál. A szobor és a Tőry Emil által készített építészeti rész felállítása, amely lépcsőkön emelkedő kő háttér, illetve virág motívumokkal és a magyar szent koronával díszített mennyezetes rész elé helyezi a mellszobrot, özvegy Bauer Antalnénak volt köszönhető, aki a megyének ajándékozta azt. A szobor sorsa ismeretlen, egyes források szerint elpusztult, mások feltételezik, hogy lappang valahol.²⁹

Az Erzsébet emlékszobrok egy másik ikonográfiai típusa az 1890-es évek idős királynéjának realisabb ábrázolását jelentette, leegyszerűsített öltözetben és hajviseletben, ülve vagy állva, kezében gyakran könyvet (esetleg konkrétan egy Heine kötetet) tartva a semmibe révedve. Ezek a szobrok szintén idealizáltak, nem egy öreg arcot látunk rajtuk, sokkal inkább egy kortalan szépséget. Bár ezeknél a szobroknál is kimutathatóak a fentebb említett fotósorozat hatásai, kevésbé aktívak, mint a koronázási díszruhás típus és melankolikusabbak, szomorúbbak is. Esetükben nem Erzsébet uralkodónői mivoltán van a hangsúly, inkább egy szép, egyszerű, de fenséges asszonyt igyekeznek bemutatni.

²⁹ Szoborlap:http://www.szoborlap.hu/12621_erszebet_kiralyne_szobra_cece_zala_gyorgy_1903.html?f=photo (2011. szeptember 15.)

Éppen emiatt ez a típus főleg Magyarországon kívül volt népszerű és általában azokban a városokban találunk rá példákat, ahol Erzsébet az 1890-es években utazásai, kúrái alatt megfordult. A magyar emlékanyagban így elég ritkán találkozni ilyen szobrokkal.

Meglepő módon a gyűjteményben mégis pont ebből van több, három szobor is ezeket a fentebb felsorolt ikonográfiai jegyeket mutatja. Kettő magyarországi helyszínen, Gödöllőn (5. kép) és Budapesten (6. kép), egy pedig német területen, Salzburgban (7. kép) felállított emlékműhöz készült. A gödöllői Róna József, (8. kép) a budapesti Hermann Klotz, (9. kép) a salzburgi pedig Edmund Hellmer munkája. (10. kép) A három szobor között igen sok a hasonlóság.

Mindhárom egész alakos álló szobor, amelyek éppen a természetben sétálva, vagy egy lépcsőn lefelé haladva ábrázolják a királynét. Mindhárom egyszerű, utazó ruhát visel, ami kiemeli légies alkatát, könnyed, kecses tartását. A díszítetlen uszályos szoknyarésszel, a derékon megkötött vastag fűzős övvel, hosszú ujjal vagy kesztyűvel és zárt gallérral ellátott ruha felső része általában díszítettebb, ezt a hatást az egyes szobrok esetében más-más kiegészítő éri el. Néhány szalag a vállrészen, a mellkas áttetsző csipkés hatású anyaga, egy nyakba kötött masni és egy rojtos végű nyaksál a Róna-féle szobron, a vállra terített és a mell előtt megkötött csipkés szegélyű stóla és csipke ruhaujj vég a Klotz-féle szobron, vagy a csipkéből készült széles, a nyakat is takaró gallér és ruhaujj vég a Hellmer-féle szobron.

Erzsébet mindegyik szobron kissé oldalra fordított fejjel, érzelemmentes arckifejezéssel tekint maga elé, csak a gödöllői szobron játszik egy halvány mosoly a szája szegletében. Kezeit összekulcsolja, a Róna-féle szobron egy óriási virágcsokrot és egy földre támasztott napernyőt, a Klotz-féle szobron pedig egy legyezőt tart bennük. Mindhárom ábrázoláson hajadonfőtt jelenik meg, fonott haját pártaszerűen rendezték el a feje tetején, homlokát rövid fufru keretezi. A Hellmer-féle szobor nyakában vékony láncon lógó, egyszerű kis keresztet leszámítva semmilyen ékszert vagy fejdíszet nem viselnek.

A gyűjtemény Róna Józsefhez köthető agyag szobráról fontos megjegyezni, hogy nagy valószínűséggel a szobrász által készített tanulmányszobor, modell lehetett. Mégpedig az utolsó fázisok egyikéből. Erre egyrészt utal maga a szobor anyaga, hiszen a modellek mintázásához számos agyag modellt is készítenek a szobrászok mind a mai napig. Másrészt az a tény, hogy ennek a szobornak a talapzata teljesen eltér a megvalósult emlékművétől! Míg a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő szobor talapzata négyzetes, többszörösen tagolt, elején Erzsébet felirattal, négy sarkában egy-egy kidomborodó rózsacsokorral, addig a kész emlékműé három lépcsőfokon álló, felül virágfüzérrel díszített, három méter magas, nyolcszögű posztamens, a lépcső alján bronz koszorúval. Ugyanakkor magának a szobornak a megvalósítási módja teljesen egyezik a végleges formáival.

Az 1901. május 19-én felavatott bronz szobor a királyné emlékére létesített parkban áll a Táncsics úton lévő hársfasor végén.³⁰ Róna két szobortervet is készített: „Olyan-akartam őt megörökíteni, amilyenek a gödöllőiek őt ismerték. Esernyővel a kezében, mezei virágokból font csokorral indul sétájára... Mind a két modellt úgy

30 Szoborlap: http://www.szoborlap.hu/12156_erzsebet_kiralyne_godollo_rona_jozsef_1901.html (2011. szeptember 15.)

5. kép
Róna József:
Erzsébet királyné, 1901

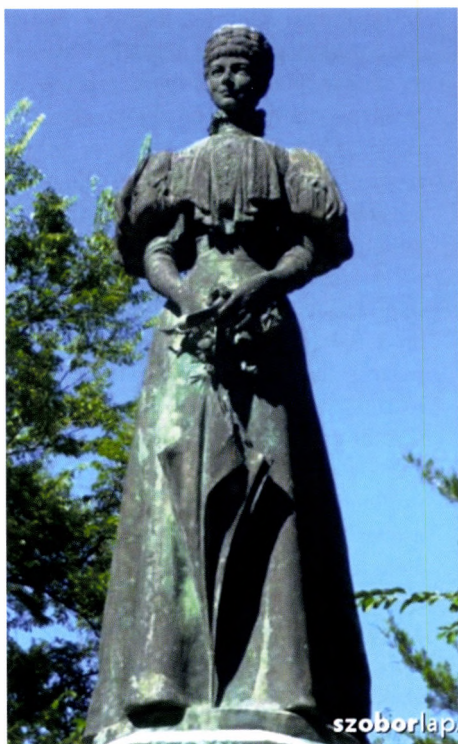
6. kép
Hermann Klotz: Erzsébet királyné, 1906

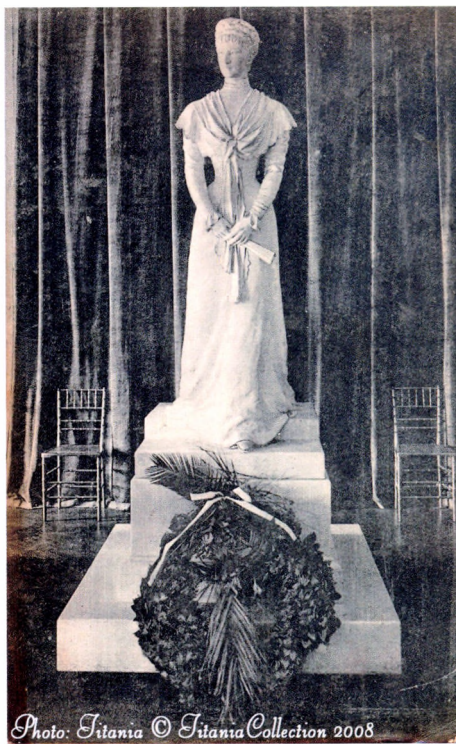
7. kép
Edmund Hellmer: Erzsébet királyné, 1901

oldottam meg, hogy azokon a királyné jellegzetesen keresztelje karjait. Az egyikben egyszerű ruhában van, kezében tartja zárt esernyőjét, legyezőjét és mezei virágcsokrot. A másikon csipke mantillában van s csupán a legyező van kezében... Mind a két posztamens magas és karcsú volt, megfelelően az ő karcsú alakjához." A tervek közül végül Ferenc József az előbbit választotta ki és kifejezetten az ő kérésére készült végül bronzból az emlékmű.³¹ A szobrot 1951-ben ellopták. A megrongálódott, rossz állapotú szobor (feje letört, melle behorpadt) végül jó pár év múlva a tettesekkel együtt

31 Róna József: Egy magyar művész élete. II. Bp., 1929. 667–669.

8. kép
Erzsébet királyné szobor Gödöllő, 1901,
Szoborlap (Fotó: Kiss Katalin)

9. kép
Erzsébet királyné szobor Budapest, 1907,
Erzsébet-szobor.eoldal honlap,
(Fotó: Németh Andrásné Farkas Gabriella)

előkerült, majd a helyrehozatal után 1964. július 13-án átadási ünnepség nélkül visszaállították az eredeti helyére. A szobor azóta átesett egy újabb restauráláson,³² újbóli felavatására pontosan 110 évvel az első avatás után, 2011. május 19-én került sor.³³

A biszkvit porcelán szobor, a királyné emlékének szentelt budapesti Erzsébet Örökimádás templom számára 1906-ban készített Hermann Klotz-féle eredeti kicsinyített mása. Az Aigner Sándor tervei alapján készült templomot az Üllői út 75–77. számú telken építették fel 1904–1908 között, felszentelésére 1908. szeptember 8-án került sor. A szobor Nopcsa Ferenc, Ferenczy Ida és Festetics Mária ajándékaént került a templomba, és mivel 1907-re már elkészült, a felavatásig átmenetileg a Magyar Nemzeti

32 Az emlékmű restaurálása több más gödöllői műemlékével együtt a Norvég Civil Támogatási Alap támogatásával valósult meg.

33 Időkapcsolat találtak a 110 éves Erzsébet királyné-szoborban. Múlt kor történelmi portál honlapja. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=32584> (2012. május 2.)

10. kép
Erzsébet királyné szobor Salzburg, 190,
Royalty Guide honlapja
(<http://www.royaltyguide.nl/countries/austria/salzburg/salzburg.htm>)

itt is inkább a királyné egykori Gödöllőn tartózkodásának illetve természetszeretetének állítottak emléket, mintsem királynéi mivoltának. (Mint ahogy ezt Róna fentebb idézett szövege is jól illusztrálja.)³⁹

Múzeumban állították fel.³⁴ Az eredeti szobor a világháború alatt elpusztult.³⁵ A szobor kisméretű egész alakos és büszk formátumú porcelánból készült változatát a bécsi Förster-gyár forgalmazta;³⁶ a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévőt így valószínűsíthetően szintén ők készítették.

A Hellmer-féle kerek, 1 cm magas talapzaton álló fehér márvány szobor eredetijét szintén 1901-ben állították fel Salzburgban, ez volt Erzsébet első emlékműszobra Ausztriában.³⁷ Érdekes, hogy a szobornak van egy másik köztéri példánya is, mégpedig Korfu szigetén az Achilleionban, amely Erzsébet királyné kedvelt nyaralója volt élete utolsó évtizedeiben. A szobrot többször is áthelyezték a nyaralón belül, jelenleg a palota bejáratánál áll.³⁸

Érdeemes végiggondolni, hogy ezekben az esetekben miért is választották ezt a fajta ikonográfiai típust a szobrászok. A Hellmer-féle szobor esetében nem annyira meglepő a választás, hiszen külföldi helyszín(ek)en felállított szoborról van szó, egyértelműen ez a típus felelt meg az emlékmű támasztotta elvárásoknak. Róna József szobránál az indokolja a koronázási díszruhás típustól való eltérést, hogy

34 *Borovi D.* i. m.

35 Örökimádás templom honlapja. <http://www.orokimadas.hu/tortenet> (2011. szeptember 28.)

36 *Borovi D.* i. m.

37 Leíró kartonon szereplő adatok.

38 Szoborlap: http://www.szoborlap.hu/9046_erzsebet_kiralyne_achillio_.html (2011. szeptember 15.) A Szoborlapon a korfui kép is megtekinthető.

39 *Borovi D.* i. m.

Az igazi rejtély a Klozt-féle szobor kérdése. Ezzel kapcsolatban Borovi Dániel Erzsébet királyné posztumusz portréiról írt tanulmányában megállapítja, hogy valóban meglepő választás volt pont egy olyan – ráadásul szakrális – helyen ezt a típust felállítani, ami kifejezetten a magyarok királynéja előtt tiszteleg, neki állít emléket. Talán szerencsésebb vagy legalábbis elvárhatóbb lett volna ide is egy koronázási díszruhás típust felállítani. Borovi abban látja a magyarázatot, hogy a szobrot Erzsébet udvartartásának tagjai ajánlották fel a templom számára, akiknek inkább ebbe az ikonográfiai típusba tartozó képmásai, szobrai voltak a királynéról. (Ezek jelentős része Ferenc József megrendelésére készült, amiket aztán a császár az udvartartás tagjainak ajándékozott.)⁴⁰

A vizsgált szobrok között Erzsébet az egyetlen nőalak, a maradék 5 szobor mindegyike férfiaknak állít emléket – Kossuth Lajosnak, Görgey Artúrnak, Ludwig van Beethovennek, Tisza Istvánnak és Rákosi Jenőnek. Valamennyien koruk neves történelmi személyiségei közé tartoznak, van köztük politikus, hadvezér, zeneszerző és újságíró is.

A Beethoven, Kossuth és Görgey szobrok mindegyike erősen magán viseli az akadémikus szobrászat jegyeit, mindhárom összefogott formákkal jellemzett, karakteres alkotás. Talán nem véletlen ez a hasonlatosság, mivel az emlékművek alkotói között közvetve mester-tanítvány kapcsolat van. Caspar von Zumbusnál tanult ugyanis Stróbl Alajos, aki később Damkó József és Sidló Ferenc mestere lett. A német mester stílusa így Stróbl Alajoson keresztül annak két tanítványára is hatott.

A 19. század akadémikus stílusa és a klasszicizáló stílus jegyei szintén felfedezhetők Kisfaludy Strobl Zsigmond stílusában is, akinek nevéhez a maradék két szobor köthető. Művészetét alapvetően meghatározta a századforduló szobrászata és szobrász nagyjainak (Fadrusz János, Zala György, Stróbl Alajos) művészete, ez maradt kiindulási alapja egész életpályájában. A természethűség, az arányok harmóniája, a felületek aprólékos kidolgozása jól jellemzi Tisza és Rákosi emlékműszobraihoz készült modelljeit.⁴¹

A felsorolt öt férfi közül Kossuth Lajosnak (1802–1894) volt Erzsébethez hasonlóan igazán nagy kultusza Magyarországon, ami szintén a századforduló tájékán tetőződött tömeges emlékműállítások formájában. Ez egyrészt összefügg a tanulmány elején is említett politikai irányváltással – már a forradalom és szabadságharc radikális szereplői is megjelenhettek köztéri emlékművek formájában,⁴² másrészt pedig Kossuth halálával. Így az addig is létező, erős kultusz még jobban felerősödött, új aktualitással bővült.

Ahogy Erzsébet, úgy Kossuth esetében is megfigyelhető, hogy többféle életkorban, életszakaszban került megörökítésre. Általában elmondható, hogy a litográfiák, metszetek, majd később főleg a fényképek szolgáltak mintául a szobroknak és így az emlékműveknek is.

A szobrok esetében egyrésztől vannak a fiatal, életerős Kossuthot, a szabadságharc hőseit ábrázoló verziók. Ezekon magyaros díszruhában, kezében a jellegzetes Kossuthkalappal vagy oldalán karddal beszédet tart vagy szónokol a népnek, emiatt előszere-ttel állítottak neki ilyen ikonográfiai témájú köztéri emlékműveket azokban a vidéki

40 *Borovi D. i. m.*

41 *Dr. Kostyál László: Kisfaludi Stróbl Zsigmond (1884–1975). In: A Zalaegerszegi Kisfaludi Strobl Zsigmond gyűjtemény katalógusa. Szerk.: Uő. Zalaegerszeg, 2004. 3., 15.*

42 *Kovalovszky M. i. m. 80.*

11. kép
Damkó József: Kossuth Lajos, 1897

12. kép
Kossuth Lajos emlékmű Olaszország, Torinó,
Szoborlap (Fotó: László Mária)

városokban, ahol toborzó körútjai alkalmával járt. Másrészt pedig ott vannak az idős, kissé megtört Kossuthot ábrázoló szobrok, ezeken elmerengve, maga elé tekintve, a száműzetésben élő torinói remete arca tekint vissza ránk.⁴³

Kossuth Lajos bronz mellszobra (11. kép) Damkó József Torinóban, a Via dei Mille 22 előtt álló, szintén bronz mellszobrának (12. kép) kicsinyített másolata,⁴⁴ az utóbbi ikonográfiai típusba tartozik.

A többszörösen tagolt, elején íves kialakítású, négyzetes talapzaton álló portré díszes, magas állógalléros, sujtásos gombolású dolmányban, rojtos végű, csomóra kötött nyakálban ábrázolja az idősödő politikust. Fejét balra fordítja, enyhén hullámos haját oldalra fésüli, fülei teljesen kilátszanak alóla. Még megvan jellegzetes pofaszakála, de sokkal sűrűbb, göndörebb, mint fiatalkori ábrázolásain. Orra is kicsit tömzsibb lett, arca gondterhelt, szeme körül apróbb ráncok ülnek, tekintete fáradt.

A torinói emlékmű felavatására 1936-ban került sor, Monok, Kossuth szülővárosa ajándékozta a szobrot annak az olasz városnak ahol híres szülőtte élete utolsó 33 évét

töltötte.⁴⁵ Az emlékmű feltehetően a szobrásznak a ceglédi Kossuth Múzeumban megtalálható 1897-es évszámot viselő bronz mellszobra⁴⁶ után készülhetett, ami a csongrádi Kossuth szoborhoz készült (1899). Ez szolgálhatott mintául a torinói szoborhoz is.⁴⁷ Feltehetően a Magyar Nemzeti Múzeumban található mellszobor a torinói emlékmű alapján készült kicsinyített másolat 1936 környékéről – az 1897-es változathoz visszanyúló megoldással.

43 Dr. Ádámfy József: A világ Kossuth szobrai. Szerk.: Dr. Vigh Károly. Bp., 1980. 14., 26.; Vayer Lajos: Kossuth „képe”. In: *Uő: Témák, formák, ideák. Válogatott tanulmányok a festészet, a szobrászat és a grafika művészetének történetéből. Művészet és elmélet.* Bp., 1988. 200–215. 200–201, 210–211.

44 Dr. Ádámfy J. i. m. 79.

45 Szoborlap: http://szoborlap.hu/16806_kossuth_lajos_mellszobor_torino_damko_jozsef_1936.html (2012. július 20.)

46 Dr. Ádámfy J. i. m. 89.

47 Reznák Erzsébetnek, a Ceglédi Kossuth Múzeum igazgatójának szóbeli közlése alapján Ridovics Annától, az MNM művészettörténész-főmuzeológusától átveve. (2012. július 20.)

13. kép
Caspar von Zumbus:
Ludvig van Beethoven, 1877

A további öt férfiú esetében kevésbé vagy szinte egyáltalán nem beszélhetünk magyarországi kultuszról. Ludwig van Beethoven (1770–1827) német zeneszerző, a bécsi klasszika harmadik nagy alakjának egész alakos bronz szobra (13. kép) Caspar von Zumbus bécsi emlékművének (14. kép) modellje.⁴⁸ Gyűjteménybe kerülése annak köszönhető, hogy a szobrot Liszt Ferenc kapta ajándékba a Beethoven emlékmű szoborbizottságtól, akik ezzel fejezték ki hálájukat a szobor létrejöttében vállalt szerepéért, mivel a felállítás költségeinek nagy részét ő teremtette elő hangversenyeivel. A szobor talapzatán bronz betűkkel szereplő szövegből és dátumból⁴⁹ kiderül, hogy maga a modell 1877-ben készült, míg az emlékmű leleplezésére csak 1880-ban került sor,⁵⁰ a Beethovenplatzon, a bécsi Konzerthaus közelében.

A szobor fekete fából készült, többszörösen tagolt négyzetes talapzaton áll, a zeneszerzőt enyhén előrehajolva, egész testével és széles terpeszben tartott lábaival enyhén balra forduló pozícióban ülve ábrázolja egy háttámla nélküli padon. Göndör hajfürtjeitől kevertett feje jobbra fordul, vad és zilált tekintettel néz lefelé, keresztbe tett kézfejei bal térdén nyugszanak. Magas, kihajtott nyakú inget visel, fodros nyaksállal, rajta hosszú kabátot kihajtott nyakrésszel. Ölébe egy hosszú drapéria van vetve, ami minden irányba gyűrődik, tekeredik, beterítve a zeneszerzőnek helyet adó ülőpadot is.

Görgey Artúr (1818–1916) fekete színű bronz mellszobra (15. kép) Sidló Ferenc miskolci köztéri kőszobráról készült másolat, amit Ficzek Károly bronzöntő készített. (16. kép)

14. kép
Ludvig van Beethoven emlékmű, Bécs, Ausztria, 1887,
Szoborlap

48 1986 óta a Liszt Ferenc Múzeumban látható kölcsönként.

49 „Dem Verehrten Meister Franz Liszt das Dankbare Beethoven-Denkmal-Comite. Z. Cumbus 77n” azaz, „A tiszteletreméltó Liszt Ferenc mesternek hálája jeléül a Beethoven szoborbizottságtól. Z. Cumbus 1877”.

50 Leíró kartonon szereplő adatok alapján.

15. kép
Sidló Ferenc: Görgey Artúr

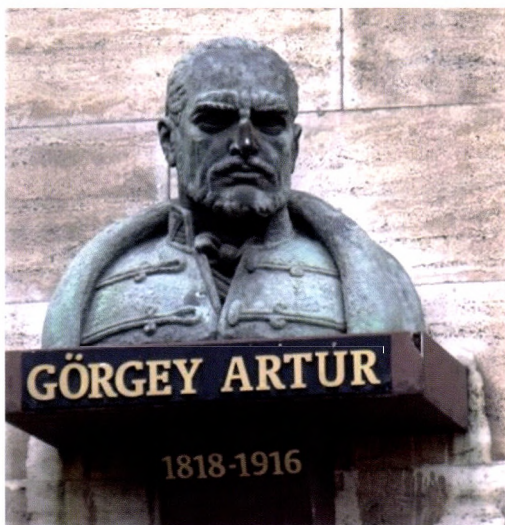
A hátul egyenes, elől félköríves jellegű, öt lapból összeillesztett ébenfa talapzaton álló mellszobor, sújtásokkal díszített, magas állógalléros, nyakkendővel és prémes mentével kiegészített katonai egyenruhában ábrázolja a honvéd tábornokot. Magas homloka és finom vonalú orra van, széles arcát kis bajusz és teljes szakáll borítja. Mélyen ülő szemei és összeszorított szája szigorúságot tükröz. A szobor leemelhető a fa talapzatról, hátán Sidló szignó és kis betűvel bevésve: „önt ficzek”.

Az eredeti szobor ma a Herman Ottó Múzeum Képtárának (Görgey Artúr utca) bejárata mellett, bal kéz felé található. Feltehetően 1916-ban, Görgey halálának évében készülhetett. A köztéri szobrot az 1950-es évek elején egy éjszaka ellopták, de később visszakerült a Képtár tulajdonába és ezzel eredeti helyére is.⁵¹

A Tisza Istvánt (1861–1918) ábrázoló egész alakos bronz szobor Kisfaludy Stróbl Zsigmond alkotása, egy kétlépcsős talapzat tetején lévő falnál ábrázolja a kétszeres miniszterelnököt (1903 és 1917 között). (17. kép)

Tiszán a korabeli divatnak megfelelő hosszú öltönytadrág, mellény, ing, nyakkendő van és hosszú, térdig érő szövetkabát. A kabátot csípőre tett jobb kezével hátrahajtja, ami így nagyrészt rálóg a derékmagasságig érő falra. Közben bal kezével, egy, a falon lévő könyvre támaszkodik. Bal lábát kissé meghajlítja, jobb lábával kilép, miközben csípőjét kissé megemeli. Magas homloka két oldalt enyhén kopaszodik, meglévő rövid haját szabályosan hátrafésülve hordja. Keskeny hegyes orrát és vékony, csontos arcát ápolt bajusz és szakáll keretezi. Az egész ember nagyon vékony, szikár alak benyomását kelti, amit csak fokoz szigorú, előre néző, jellegzetes kerek szemüveggel keretezett tekintete és erősen ökölbe szorított bal keze is. A talapzaton az alkotó neve olvasható.

A szintén bronzból készült emlékműszobrot (18. kép) Vignali Raffael Múércöntő-déjében öntötték ki, és Debrecenben az 1921-ben az ő nevét felvevő Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Orvostudományi Kara előtt állították fel. A II. világháború után, 1949–1950-ben az egyetemet átnevezték és egyúttal a szobrot is eltávolították előle,⁵² bár talapzata még egészen az 1970-es évekig megvolt a kar bejáratánál. A szobrot végül 2000-ben állították fel ismét, az eredeti helyétől kicsit arrébb, a Nagyerdei körúton a Debreceni Klinika elé. A felújítási munkákban részt vett Győrfi Lajos szobrász, Varga Imre bronzöntő, és Papp Zoltán kőfaragó. Az alkotást Debrecen város önkormányzata és a Debreceni Városvédő- és Szépítő Egyesület a Nemzeti Panteon Alapítvány támogatásával állította helyre.⁵³

16. kép
Görgey Artúr emlékmű, Miskolc, 1916. Szoborlap
(Fotó: Jaczkim László)

51 Szoborlap: http://www.szoborlap.hu/7746_gorgey_artur_miskolc_sidlo_ferenc_html (2011. szeptember 15.)

52 Wikipédia: http://hu.wikipedia.org/wiki/Debreceni_Egyetem (2012. május 2.)

53 Szoborlap: http://www.szoborlap.hu/3642_tisza_istvan_debrecen_kisfaludi_strobl_zsigmond_2000.html (2011. augusztus 31.)

17. kép

Kisfaludy Srtóbl Zsigmond: Tisza István, 1926 körül

Kisfaludy Stróbl másik műve a gyűjteményben Rákosi Jenő (1842–1929) újságíró, revizionista politikus egész alakos bronz szobra. Feltehetően az emlékmű állításával egy időben, 1930-ban készült.⁵⁴ (19. kép)

A négyzetes fa és bronz talapzaton álló, fekete színűre festett, matt hatású szobor a korabeli divatnak megfelelően ábrázolja Rákosi Jenőt, mellényes öltönyt visel magas galléros inggel és nyakkendővel, valamint öltönytadrágot és hozzá illő cipőt. Mindezt kigombolt, térdig érő, bő, kéztsebes kabátja engedi láttatni. Bal kezével nagy karimás kalapját fogja és sétabotjára támaszkodik. Közben másik kezét mellkasáig felemeli, ujjait behajlítja, csak mutató ujját emeli fel, mintha éppen magyarázna valamit. Bal lábát hátrateszi, jobb lábával kilép, arra helyezi a testsúlyt. Arcát ráncok barázdálják, de ugyanakkor mintha valami enyhe mosoly is megjelenne rajta. Dús bajusza és hegyes kecskeszakállja van, enyhén hullámos haját hátrafésülve viseli, de homloka két oldalán már kopaszodik. A talapzaton az alkotó vezetékneve olvasható.

Az eredeti emlékműszobrot (20. kép) Lord Rothermere anyagi támogatásával állították fel Budapest VII. kerületében, az Erzsébet körút és a Dohány u. sarkánál. A revizionista mozgalom jelképévé váló angol lord nagyvonalúsága érthető, mivel a háború elvesztése után a revizionista mozgalom egyik élharcosává váló Rákosi Jenő a magyar koronát felajánlotta számára.⁵⁵ Az emlékművet 1948 őszén aztán lebontották, hogy bronzanyagából – a korabeli megfogalmazás szerint – „nemzeti és művészeti életünk kiválóságainak kisméretű szobrait” készítsék el nagyobb darabszámban.⁵⁶

18. kép
Tisza István emlékmű, Debrecen, 1926 körül, Szoborlap
(Fotó: Simon László)

54 Szoborlap: http://www.szoborlap.hu/4596_rakosi_jeno_szobor_budapest_kisfaludi_strobl_zsigmond_1930.html (2011.május 19.)

55 Magyar Életrajzi Lexikon 1000-1990. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/index.html> (2011. augusztus 10.)

56 Szoborlap: http://www.szoborlap.hu/4596_rakosi_jeno_szobor_budapest_kisfaludi_strobl_zsigmond_1930.html (2011.május 19.)

19. kép
Kisfaludy Stróbl Zsigmond:
Rákosi Jenő, 1930

Záró gondolatok

A vizsgált kilenc szobor közül csak kettőről lehet biztosan kijelenteni, hogy emlékműhöz készült modelltől vagy kismintáról van szó – ezek a Róna József-féle gödöllői Erzsébet és a Caspar von Zumbus-féle Beethoven szobrok. A Kisfaludy Stróbl Zsigmond-féle Tisza István és Rákosi Jenő, illetve a Sidló Ferenc-féle Görgey szobrok esetében szintén felmerülhet, hogy esetleg modell darabok, de források híján ezt nem tudjuk biztosan kijelenteni. Ugyanolyan eséllyel lehetnek sokszorosított technikával készített kicsinyített másolatok is.⁵⁷ A fennmaradó négy szobor esetében viszont szinte biztosra vehető, hogy az utóbbi kategóriába tartoznak.

Szobormodellek, kisminták mindig igen nagy számban készültek egy emlékműhöz, hiszen már a pályázat megnyeréséhez is szükség volt ilyen szinte teljesen kész tervekre, mintákra, majd később a szobor készítéséhez is modellel szolgálhattak. Az emlékmű elkészülte után szinte bármi történhetett velük, megsemmisülhettek, a szobrász esetleg újrahaznosította őket vagy – mint a jelen esetben is – esetleg bekerültek különböző gyűjteményekbe, múzeumokba.

A kicsinyített, sokszorosított technikával készített szobormásolatok gyakorisága egy ilyen kis vizsgált csoport esetében is összefügg azzal a ténnyel, hogy a 19. század második felétől egyre nagyobb igény mutatkozott az egyre erősödő polgárságban, hogy lakóhelyét otthonossá, bensőségesse tegye, és szép, ízléses tárgyakkal vegye körül magát. Ugyanakkor hazafias érzelmeik kifejezésére is hangsúlyt fektettek,⁵⁸ így jelentek meg a lakásokban egyre nagyobb számban a nagy szériában megrendelt és szuvenírként

20. kép
Rákosi Jenő emlékmű, Budapest, 1930, Szoborlap
(Fotó: Szatmári Ádám)

57 Érdemes lenne megvizsgálni, hogy vajon más múzeumok, galériák vagy magánszemélyek gyűjteményeiben megtalálhatók-e ezek a darabok. Ez egyrészt eldöntené a kérdést, másrésztől lehet, hogy további lényeges információk kerülnének elő az adott darabokról.

58 Szvoboda Dományszky Gabriella: A magyar biedermeier. (Stílusok – korszakok). Bp., 2011. 32–35.

árusított emlékszobrocskák, amik sokszor a magyar közélet jeles képviselőiről készültek.⁵⁹ Az emberek előszeretettel gyűjtötték ezeket az öntött fémből és fényes vagy biszquit porcelánból készült alkotásokat. Ezt egyrészt a fémöntés technikájának tökéletessége, másrészt pedig a Magyarországon is megjelenő porcelán széles körű elterjedése tette lehetővé.⁶⁰ Gyakori jelenség volt, hogy ismert művészek egyedi alkotásait másolták le és sokszorosították a nagyközönség számára. Nem volt ez másként az emlékművek esetében sem, számos kisméretű másolat készült ezekről a köztéri alkotásokról is és vált a polgárlakások díszévé.

MODELS, REDUCED REPRODUCTIONS OF MONUMENTS
IN THE HISTORICAL REPOSITORY
OF THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM

Summary

The study deal with nine sculptures of the Historical Repository's Ceramics and Miscellaneous Collections in the Hungarian National Museum. The sculptures, made of bronze, white marble, bisquit porcelain or clay, have in common with one another: all of them are connected to a completed monument in public places as their models or reduced reproductions. In spite of the fact, that the similarity is very evident, if someone put the pictures of the sculptures and the monuments side by side, these parallels are not mentioned in the inventories or any other documents of the museum. (Except in one case: the inventory said, that the original sculpture of Elisabeth made by Edmund Hellmer is found in Salzburg.)

The object of my research and in the same time the goal of this study was to make comparisons and find these missing informations. During my work I got mighty help from the website, Szoborlap, where thousands of pictures can be found about public place monuments in Hungary or in other countries with hungarian relations.

In the first part of my study I summarize the history of erecting monuments in Hungary during the whole 19th and the beginning of the 20th century. After that I describe the sculptures and monuments, summarise the informations and facts about tham. (Both the sculptures and the monuments are illustrated.)

59 Cs. Lengyel Beatrix–Gödölle Máttyás: Teleki ábrázolásai. In: Pesti helyszínelők, 1861. Teleki László, az országgyűlés halottja. Bp., 2011. 22–33. 23, 32.

60 Szvoboda Dománszky G. i. m. 150.

Tamás Edit

TÖRTÉNELMI CSALÁDOK
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
RÁKÓCZI MÚZEUMA KIÁLLÍTÁSAIN

Bethlen-kiállítás

Az ősi erdélyi nemesi családok egyike a Bethlen-család. A középkortól a II. világháború időszakáig Erdély talán legkiterjedtebb nemzetsége voltak. A bethleni Bethlen-család történetét mutatta be 2010-ben a MNM Rákóczi Múzeuma időszaki kiállítása Sárospatakon (illetve 2011-ben Budapesten), s kezdődött a történelmi családokat bemutató kiállítássorozat.

Dr. Bethlen Ferenc (1925–2010) és felesége, Szentimrey Ilona az 1990-es évektől érdeklődött a MNM Rákóczi Múzeumában folyó munka iránt. 2000-ben a Lorántffy-kiállításon örömmel fedezték fel I. Rákóczi György diplomatájának, Bethlen Ferencnek hegyestőrét (Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe tartozik). Ez inspirálta őket családi relikviák ajándékozására. 2003-ban került az első tárgy, Bethlen Ferenc (1601–1653) violaszín bársonnyal bevont, türkizkővel díszített szablyahüvelye az MNM Rákóczi Múzeumába. A 20. században élt leszármazott nagyon büszke volt 17. században élt, hasonló nevű ősére: Bethlen Ferenc a fejedelmi udvarban állandó szerepet vállalt, közéleti és diplomáciai feladatokat teljesített. Élete végéig a Rákóczi-család odaadó, hűséges híve, I. Rákóczi György bizalmasa. Az ifjabb Györggyel, s különösen Rákóczi Zsigmonddal volt szoros kapcsolata. Unitárius vallású, Fehér vármegyei főispán, főudvarmester, fejedelmi titkos tanácsnok, a történettudományokban jártas, íróként is ismert. Járt Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond pataki udvarában is, amikor az ifjabb fejedelmi házasságkötési terveit egyengette, egy külföldi fejedelmi családdal való kapcsolatépítést mozgatta. 1650-ben két nyugati hercegnő személye merült fel a jövendőbeli keresése közben. Bethlen Ferenc az orániai hercegnőt tartotta előnyösebbnek. A Rákóczi-család (és Kemény János is) Pfalzi Henriett mellett foglalt állást, s az esküvő 1651 nyarán Sárospatakon megkötetett. Bethlen Ferenc a család gazdagságának megalapozója, korának leggazdagabb erdélyi főnemesei közé tartozott. 1651-ben bárói címet kapott.

Bethlen Ferenc (1925–2010) nagy szeretettel emlegette a család egyik különleges 19. századi alakját, nagyapját. Bethlen Ödön (1852–1927) kapitányként szolgált a Monarchia kereskedelmi hajóin, majd Fiumében lett révkapitány. Egy fiatal, lelkes burmai uralkodó, Mindon Mihn meghívására egyike volt azon tengerésztiszteknek, akik Birmániába hajóztak. 1872–1873-ban tanácsaival segítette az országa modernizálására törekvő uralkodót. Burmai tapasztalatait úti jelentésben írta meg a trieszti keres-

kedelmi iparkamarához. Könyv formában is megjelent olaszul, németül és magyarul: Kirándulás Rangunban. Cikke jelent meg a Földrajzi Közleményekben és a Vasárnapi Ujságban is a Távolságokról.

Bethlen Ödön példát mutatott gyermekeinek, unokáinak a nyelvtanulás terén. Ő maga 10–12 nyelven írt, olvasott. Beszélt: románul, oroszul, lengyelül, németül, franciául, angolul, olaszul és vagy két-három ázsiai nyelvet (japán, kínai). Legidősebb fia, Pál (1883–1971) Kolozsváron született, s ott szerezte jogi diplomáját is. Oklevele, miként számos hozzá és feleségéhez kapcsolódó tárgy ma már a MNM Rákóczi Múzeuma gyűjteményében található.

Bethlen Pál ügyvédként dolgozott Budapesten, a „szegények ügyvédjeként” ismerték. 1922–1944 között a felsőház tagja. Feladatokat vállalt a Dohánytermelők Országos Szövetségének és a Dohánytermesztési Tanács, valamint az Árvízmentesítési Társaság és az Ármentesítési Tanács Országos Szervezetének elnökeként. Előbbitől kapott dísz dohánylevele (ezüstsó) ugyancsak Sárospatakra került. (1. kép) 1937-ben Sárospatakon iktatták be az Alsózempléni Református Egyházmegye gondnoki tisztségébe, s kapcsolódott élete Sárospatakhoz. Nagy buzgósággal fáradozott a Kollégium Angol Internátusának ügyeiben. Személyesen utazott Angliába, hogy tanárokat hozzon az internátus részére. Nagyobb útra is vállalkozott, feleségével együtt egyháza képviselőjeként részt vett az amerikai Kossuth zarándoklaton 1928-ban. Ott voltak Kossuth washingtoni szoboravatásán.

Serényi Gabriellával (1901–1951) kötött házasságából két gyermek, Mária Ella és Ferenc született. 1951-ben feleségével együtt kitelepítették Jászdózsára. Serényi Gabriella az embertelen körülmények áldozata lett még abban az évben. Bethlen Pál 1961-ben kivándorolt Argentínába. Leánya családja körében töltötte élete utolsó éveit. 88 éves korában Cordobában halt meg. Ravasz László püspök a következőképpen jellemezte: „Benned egy új embertípust ismertem meg, a régi arisztokrata és a modern dolgozó polgár keverékét.” Földi maradványai helyéül fia, Ferenc Sárospatakot választotta.

Bethlen Pál és Serényi Gabriella fia, Ferenc (1925–2010) Budapesten született. A Piarista Gimnáziumban érettségizett. 1943–1947 között a József Nádor Műszaki Egyetemen mezőgazdasági mérnök oklevelet szerzett. Kunszentmártonban és Bicskén szaktisztviselőként dolgozott egy malomvállalatnál. 1948-ban emigrált. 1948-ban Bécsben kötött házasságot Szentimrey Ilonával (1921–2006). Kivándoroltak Dél-Amerikába, 1949–1952 között Argentínában éltek. Itt született leányuk Anna Mária Guillermina (Vilma). Mezőgazdasági mérnökként egy magángazdaságban dolgozott, San Antoniában egy állattenyésztő nagygazdaság vezető-helyettese. Egyebek mellett ez a gazdaság tormatermesztéssel is foglalkozott.

1952-ben családjával együtt az Egyesült Államokba települt át. Már ott született fiúk, Mihály Antal Ferenc (1954). 1952–1956 között a Cornell Egyetem (Ithaca) Agrárgazdasági Tanszékén tanársegéd volt. 1957–1961 között a Purdue Egyetem (Lafayette) Agrárgazdasági Tanszékén adjunktus, 1960-ban Brazília gazdasági fejlődésének és árpolitikájának hatása gabonabehozatalára címmel a Purdue Egyetemen PhD. fokozatot szerzett.

1961-től Plattsburgh-ben, a New York-i Állami Egyetemen mint tanszékvezető egyetemi tanár a közgazdasági és nemzetközi kereskedelmi szaktárgy előadója angol, francia, magyar és spanyol nyelven. Ekkor, 1961-ben költözött családjával Plattsburghba, itt dolgozott nyugdíjazásáig.

1. kép

Ezüst dohányylevél, Bethlen Pál tulajdonából
(Fotó: Váradi László)

Nyugdíjba vonulása után feleségével a floridai Sarasotába költözött. Az 1990-es években többször látogattak Sárospatakra. Apja és saját visszaemlékezéseit a Református Kollégiumnak ajándékozta. Kerültek családi tárgyak, emlékek a zsákai Rhédey-kastélyba is.

A Rákócziak ősi fészkeben mindig nagy tisztelettel emlegette a Rákócziakat szolgáló 17. századi őst, Bethlen Ferencet. Feleségével úgy tervezték, hogy idős korukban Sárospatakon telepednek le. A sors azonban ezt nem adta meg számukra. Felesége 2006-ban az Egyesült Államokban hunyt el. Hamvait Sárospatakra, a református temető Bethlen sírboltjába helyezték el.

Bethlen Ferencet végtelenül megtörte felesége halála. Számos egészségügyi problémával küzdött, amelyek az évek során csak sokasodtak. Volt azonban valami, ami mindig lelkesítette: a Sárospatakra tervezett Bethlen-kiállítás. Ebben az időszakban küldte a Rákóczi Múzeumba édesapja, édesanyja és saját díszmagyarjának megmaradt darabjait, családi fotómásolatokat, a dohányylevelet, apja ügyvédi oklevelét. Őszintén örült azoknak a képeknek, melyeken láthatta a ruhák restaurálás utáni megszépülését. (2. kép) A Rádayné Bodnár Katalin textil restaurátor és Aranyi Palma szücsmester munkája nyomán kiegészült viseletek fiatalkorát, a Papát és a Mamát idézték számára. Sok-sok levelet küldött a múzeumba, egészen a kiállítást megelőző időszakig. Örömet, s reményt jelentett számára, ha a világban szétszóródott Bethlenek ifjabb, s legifjabb nemzedékéről tudósíthatott. Átérezte, hogy egy évszázados történelmi család 21. századba lépő nemzedékének sorsa más és más a nagyvilágban.

2. kép
Bethlen Pálné Serényi Gabriella
díszruhája
(Fotó: Váradi László)

2010 májusában hírt adhattunk Neki a kiállítás megnyitásáról. Még kezébe vehette a kiállítás katalógusát, láthatta megvalósulni a terveket, de már nem adatott meg a válasz lehetősége. Ereje elhagyta. A cél, a kiállítás elkészülésének híre talán még utolsó erőtartalékait mozgósította. A várva várt kiállítás nyitása egyben utolsó feladatának teljesítését jelentette számára. 2010 júniusának közepén búcsúzott e földi világból.

Andrássy-kiállítás

Az MNM Rákóczi Múzeuma 2011-ben folytatja történelmi családokat bemutató időszakos kiállítás sorozatát. Ebben az esztendőben A Zemplén megye évszázadait felidéző összeállítás az Andrássy-család számos országosan ismert alakját mutatta be. Ugyanakkor lehetőségünk volt olyan személyek, családi kapcsolatok, kultúrtörténeti események, gazdasági folyamatok felelevenítésére is, melyek csak szűk körben ismertek.

A csíkszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy család székely ősökre vezet vissza eredetét. Az Erdélyből a királyi Magyarországra a 16. században átszarmazott Andrássy-család egy évszázad alatt a legvagyonosabb és legismertebb főnemesek közé emelkedett. Bekapcsolódtak a vármegyei politizálásba, kiépült családi kapcsolatrendszerük. Zempléni birtoklásuk a 17. században kezdődött. Andrássy Péter leánya, Kata 1613-ban a vidék jelentős protestáns birtokosával, az özvegy Lorántffy Mihállyal kötött házasságot. Az ifjú feleség férjéhez, s annak családjához Sárospatakra költözött. Andrássy Péter fia, Mátyás 1628-ban kötött házasságot Monoky Annával, a monoki s számos más (csetneki, somoskői) uradalom részbeni örökösével. Monokyak tehetős középbirtokos családként 1570–1580 körül építették a Monokon ma is álló reneszánsz stílusú kiskastélyt, melyet a család fiúágának kihalta után, 1643-ban leányágon az Andrássyak örökölték. Monok ezt követően közel három és fél évszázadon át az Andrássy-család kezében volt.

Az 1676-ban bárói rangot kapott Andrássy Miklós (?–1686) hét fia közül István építette a betléri kastélyt, tőle származik a család betléri ága, az ifjabb Györgytől a monoki ága. A népes család tagjai közül István, György, Pál és Miklós II. Rákóczi Ferenc kiváló hadvezérei, tábornokai voltak, míg a Bécsben lakó Péter a császárt szolgálta. Andrássy György monoki birtokáról 66 katona szolgált a kuruc seregben. Bercsényi Miklós a kuruc hadak főgenerálisa, a szenátus elnöke 1706 augusztusában néhány napig Monokon táborozott.

Az örökösök között megosztott monoki uradalom a 18. században az Andrássy család kezében egyesült újra. 1730–1740 között már nevükhöz kapcsolható a kiskastély átalakítása. Andrássy István 1766-ban grófi rangot kapott s hamarosan kényelmesebb, reprezentatívabb lakhely építésébe kezdett. 1770 körül készült el a nagykastély. Az oldalszárny földszintjén kápolnát építtetett, melynek mennyezetét freskó díszíti. Ebben a kápolnában őrizték a Rómából hozott Szent Orbán ereklyét. Az emeleten található díszterem rokokó falfestése a 18. századi magyarországi képzőművészet remeke. A barokk palotát a 19. században klasszicista stílusban átalakították.

Monok legismertebb épülete, az 1780–1782 körül épült tisztalak építése is Andrássy István nevéhez kötődik. A ma Kossuth-emlékházként ismert épület hivatalként s lakásként is szolgált. Az uradalmi ügyészként Monokra került Kossuth László és családja 1799 és 1803 között lakott benne. Itt született 1802-ben fiúk, Kossuth Lajos. Születése idején a falu katolikus többségű település volt, jelentős számú református lakossal. Mindkét közösség templomot épített a századfordulón, melyet az Andrássy-család rangjához méltón támogatott.

A feudális Magyarország társadalmi-gazdasági viszonyainak megreformálása a 19. század eredménye. Az 1825-ös országgyűlésen az Akadémia alapító Széchenyi István követői között tízezer forintos felajánlásával ott volt Monok birtokosa Andrássy

3. kép
Andrássy György, 1863.
(Fotó: Váradi László)

4. kép
Vajda Zsigmond:
Andrássy Manó, 1892.
(Fotó: Váradi László)

György is. A budapesti Lánchíd építésének előkészítése érdekében Széchenyivel együtt utazott Angliába. Dernői vasgyárában alkatrészeket készített a hídhhoz. Az 1838-as pesti árvíz idején mentette a bajbajutottakat, segítette a károsultakat. A szabadságharc után az ország gazdasági fejlesztése érdekében tevékenykedett. Nagy népszerűségnek és köztiszteletnek örvendett. 1867-ben ő alapította a kétközpontú monoki és Krasznahorka-váraljai hitbizományt. (3. kép)

Az Andrassy család másik, betléri ága (ők 1779-ben kaptak grófi rangot) lett a 19. században országosan és nemzetközileg ismertebb. Andrassy Károly a magyar liberális ellenzéki mozgalom tagja, országgyűlési képviselő. Fiai, Manó és Gyula a reformellenzék tagjai. Előbbi Torna, utóbbi Zemplén megye követeként vett részt az 1847–1848-as országgyűlésen. A megye oly sok kiválóságával együtt az Andrassyak is szerepet játszottak a szabadságharc időszakában. Gyula Zemplén vármegye főispánja. A legfiatalabb fiú, Aladár katonai szolgálatot vállalt, az erdélyi hadseregben Bem törzstiszteje, majd a feldunai hadsereghez került. 1849-ben bátyjához hasonlóan ő is emigrációba kényszerült, s csak az 1860-as években térhettek haza.

Az 1849-et követő elnyomó politikában 1860-ban következett be változás. Ennek eredményeként visszaállították a vármegyék autonómiáját, új főispánokat neveztek ki. Zemplén vármegye főispánja Andrassy Manó lett. A politikai helyzet azonban hamarosan változott, 1861 októberében az uralkodó mindennemű megyegyűlést megtiltott. Ezt követően mondott le Zemplén megye tisztkara és Andrassy Manó főispán is. (4. kép)

Az 1860-as években tapasztalható változások közepette tért haza az emigrációból s kapcsolódott be a politikai életbe Andrassy Gyula. Deákkal közösen egyengette a kiegyezés lehetőségét. Miniszterelnöki kinevezése 1867-ben az Osztrák-Magyar Monarchia létrejöttét jelentette. Öccse, Andrassy Aladár 1867-et követően öt esztendőig Zemplén vármegye főispánja lett. Gyula 1871-től a Monarchia közös külügyminisztere, Európa szerte az egyik legtehetségesebb diplomatának tartották. Mauzóleuma Töketeresben áll.

A 19. század második felében a betléri Andrassy-család zempléni birtokaiból is hitbizományok alakultak. A parnói hitbizománynak Manó, a töketeresbesinek Gyula, a homonnainak Aladár a kedvezményezettje. Monokon is tulajdonos váltás történt. Andrassy György halála után a monoki, a krasznahorkai, a csetneki, a lazonyi, a dernői uradalom tulajdonosa fia, Dénes lett. A monoki hitbizomány: 8654 hold szántóföld és szőlő, 2047 hold rét, 3255 hold legelő, 1585 5/8 hold erdő. Ennek összes értékét a királyi haszonélvezetekkel együtt 840 000 új forintra becsülték.

Andrassy Dénest apja diplomáciai pályára szánta. Ő azonban a szépművészetek és az irodalom iránt lelkesedett, s lett korának legnemesebb szívű humanistája. Keveset törődött a gazdálkodással, de birtokait hozzáértő szakemberek irányítására bízta. Monoki kastélyára lakóhelyként nem volt szüksége, a használaton kívüli egykor pompás épület pusztulásnak indult. Földterületet ajándékozott ugyanakkor a monoki Római Katolikus Egyháznak, amelyen 1910-ben felépítették a Kálváriát. Búcsúja Szent Kereszt Felmagasztalásának ünnepén a környék lakosságának híres zarándokhelye.

Andrassy Dénes 1913-ban bekövetkezett halálával az Andrassyak monoki ága fiúágon kihalt. A monoki hitbizományt húgának Andrassy Erzsébetnek elsőszülött fia, gróf Széchenyi Aladár örökölte.

A család betléri ága vitte tovább az Andrassy nevet a 20. században. A politikai, gazdasági élet mellett a társasági élet meghatározó szereplői maradtak. Utazásokat tettek tanulmányozva a technikai fejlődést, megismerve más kultúrákat, vagy hódolva a vadászat örömeinek. Utóbbi itthoni birtokaikon is szívesen tették, hiszen a hatalmas erdőségek, vadasparkjaik természetes és telepített vadállományban bővelkedtek. Az Andrassy család ifjabb nemzedéke közül Manó gyermekei Gömör megyéhez, Betlérhez kötődtek, míg Gyula és Aladár fiai Tivadar és Gyula, valamint Sándor Zemplén megyében töltötték gyermek és ifjúkorukat, később ott éltek birtokaikon.

A 2011-ben megvalósult kiállításon több intézmény műtárgyait csodálhatták meg az érdeklődők. A legtöbb, szám szerint 89 műtárgy, Betlérből érkezett. Figyelmet érdemeltek a MNM Rákóczi Múzeuma gyűjteményébe tartozó tárgyak is. Ezek között Andrassy György, Andrassy Gyula és Andrassy Manó nagyméretű olaj portréja restaurálás után most először volt látható együttesen múzeumi tárlaton. Restaurálásuk Sztojka Szilárd munkáját dicséri, anyagi támogatást a Nemzeti Kulturális Alap nyújtott hozzá.

Károlyi és Windischgraetz-kiállítás

2012-ben a Károlyi és a Windischgraetz-család számos alakját, Abaúj és Zemplén megye évszázadait és a MNM Rákóczi Múzeumában őrzött tárgyi örökségét mutattuk be kiállításunkon. Ugyanakkor lehetőségünk volt olyan személyek, családi kapcsolatok, kultúrtörténeti események, gazdasági folyamatok felelevenítésére is, melyek csak szűk körben ismertek.

A témaválasztás tudatos. A Károlyi- és a Rákóczi-család története a szabadságharc időszakában összekapcsolódott. A 18. században a Rákócziak abaúji-zempléni birtoklása megszakadt, a Károlyiak ugyanakkor a füzérradványi uradalom révén jelentős politikai, gazdasági tényezővé emelkedtek ezen a vidéken. A Windischgraetz-családnév nem éppen jól csengő a magyar történelemben. Magyarországi birtoklásuk ugyanakkor a szabadság ősi fészkének számító Sárospatakon kezdődött a 19. század utolsó harmadában. Magyarra válásukat, s viszonylag gyors beilleszkedésüket arisztokrata családjaik körébe jól mutatja a 20. század első harmadának végén, Károlyi István és Windischgraetz Mária Magdolna esküvője, s ezáltal a két család történetének összekapcsolódása.

Az Árpád-kori Kaplony nemzetségből származó nagykárolyi gróf Károlyi-család évszázadokon keresztül jelentős szerepet játszott a magyar történelemben. Az ország legrégebb nemesi családjainak egyike, a legősibb birtokuk a Szatmár vármegyei Nagykároly. Az udvari és országos főméltóságot is betöltő Károlyi Mihályt (1585–1626) II. Mátyás 1609-ben emelte bárói rangra. Fia, László (1614–1689) Szatmár vármegye örökös főispánja a törökkel folytatott háború veszteségei kárpótlásaként kapta meg I. Lipóttól 1686-ban a füzéri uradalmat, a várat és javait az összes tartozékokkal, köztük a zálogban lévő radványi kastély kiválthatási jogával.

Ekkor kezdődött a Károlyi-család Abaúj vármegyei birtoklása. Az uradalomnak nevet adó, 13. századi eredetű füzéri vár ekkor már elhagyatott rom, Füzér szerepét fokozatosan Radvány vette át az uradalom élén.

A radványi kastélyt a 16. század végén a Réthey-család építette, Károlyi László birtokba iktatása után a kastély és az uradalom másfél évszázadig felváltva volt a család és bérlők kezében. Ennek folytán több alkalommal születtek összeírások az épületről, az uradalomról. Az 1700-as leírás a kastély elhanyagolt állapotát és viszonylag nagy méretét rögzítette.

Károlyi László halála után a füzéri uradalmat fia, Sándor (1669–1743) örökölte. Szatmár vármegye örökös főispánjaként 1703. október 9-én csatlakozott a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharchoz. 1704-ben a vezérlő fejedelem Károlyi Sándor mezei generálist erősítette meg füzéri uradalma összes tartozéka birtokában.

Károlyi 1705-ben aláírta a szécsényi országgyűlésen a konföderáció szövetséglevelét. 1711-ben Magyarország részéről első helyen írta alá a kompromisszumos szatmári békét. Erdemei elismeréseként III. Károly 1712-ben grófi méltóságot adományozott számára. A kastély ekkor „négyszögletű, omladozó, kétharmad részben fedél nélküli” volt, melyet hamarosan zálogba is adott.

A család következő három nemzedékében az egyetlen fiúutódára szállt a szatmári békét követően hatalmassá növekedett Károlyi birtokgyűttes. Károlyi Ferenc (1705–1758), Antal (1732–1791) és József (1768–1803) alig foglalkozott a hegyközi birtokkal, állandó tartózkodási helyként nem számítottak Radványra, reprezentációs szerepe nem volt. 1752-ben terv készült a kastély átépítésére. A kertet körülvevő erdőseget vadaskertnek használták, ez vonzerőt, kitűnő vadászterületet jelentett a családnak. Erdőgazdálkodásból és az üveghutákból származtak itteni jövedelmeik.

Károlyi Ferenc a hétéves háborúban messzi harctereken tüntette ki magát (tábornagy), a nemzet épülése érdekében tankönyveket szerkesztett, melyeket saját nyomdájában sokszorosított. Fia, Antal 1775-ben véglegesen visszaváltotta a radványi uradalom jóságait, így a Károlyi-család kezébe került az egész uradalom.

Károlyi Antal táborszernagy birtoklása idején üveghuták sora alakult. 1742-ben a Füzér melletti Sötétvölgyben hamuzsírífőző hutát találunk, 1763-ban Nagyhután (Radványi Óhuta), majd 1777-ben Hollóházán alapítottak üveghutát. 1789-ben Vágáshután (Prédahegyi-huta) találkozunk üvegekészítő műhellyel. Ezeket a hutákat általában bérbé adták.

A bérleti díj mellett megillette őket bizonyos mennyiségű üvegáru is. Az üveghuták bérlői mellett szlovák munkások laktak a huták körül. Ezért találkozunk szlovák lakossággal az egykori huta településeken a Zempléni-hegység, a Hegyköz falvaiban. Az üveghuták termékeinek gazdag gyűjteményét a MNM Rákóczi Múzeuma őrzi (üvegekorsó, borosüveg, butéliás üveg, üvegpalack, talpas pohár, pálinkás pohár, pálinkás üveg).

Antal őseihez hasonlóan Szatmár vármegye főispánja, belső titkos tanácsos; a károlyi, az erdődi, a bélteki, a csongrádi, a megyeri, a surányi, az ecsedi, a füzéri domíniumoknak és váraknak örökös földesura. Az 1770-es években a (füzéri) radványi uradalom falvai a következők: Abaúj vármegyében: Radvány, Pálháza, Filkeháza, Radványi-Óhuta, Radványi-Új-Hutta, Nyíri, Komlós, Hollóháza, Vily, Mátyásháza, Biste; Zemplén vármegyében: Vitány.

Károlyi József korai halála és özvegye újbóli házasságkötése következtében 1808-ban összeírás készült a Károlyi árvák ingó és ingatlan jóságairól. Radványban egy két-szintes, egy déli és egy keleti szárnyból álló L alakú épületet írtak össze. Károlyi József

5. kép
Reneszánsz szekrény, 17. század
(Fotó: Váradi László)

fiai, István, Lajos és György, közösen kezelték az uradalmat, a radványi kastélyt nem lakták, uradalmi tisztartói lakás volt. 1827-ben a családi vagyont szétosztották a három Károlyi fiú között. A csongrádi, a szentesi, a fóti és a radványi uradalom Károlyi István-nak (1797–1881) jutott.

Károlyi István neve politikusként, akadémikusként, Újpest alapítójaként ismert. 1848-ban ő maga oktatta a fóti nemzetőröket, nevét viselő huszárezredet alapított. Alka-

lomszerűen megfordult Radványban, az ekkor készült birtokösszeírás a kastély mellett leírta a 17 holdas kertet is, a ma is álló hatalmas platánfa már az ő idejében is megvolt. Károlyi István állandó lakhelye azonban Fóton volt. Az ő birtoklásától kezdve beszélhetünk tudatos gazdálkodásról a radványi uradalomban. A 19. század első felében jelentős technológiai fejlődés következett be az európai üvegyártásban. Ennek következtében sorra szűntek meg a kis üveghuták, vagy alakultak át a Károlyi birtokon is. Károlyi István nem épített korszerű üvegyárat, de nyersanyagként hasznosította a közelben található kaolint: Hollóházán 1831-ben keménycserépgyár alakult. Döntésében szerepet játszhatott Telkibánya sikere. Jellegzetes termékei – alkalmi kulacsok, butykosok, dísztárgyak – a kispolgárság és a magyar falu számára készültek.

Károlyi István 1878-ban elsőszülöttségi hitbizományt alapított. Az idősebb fiú Károlyi Ede (1821–1879) örökölte Radványt. Károlyi Ede az 1848–1849. évi szabadságharcban fegyverrel küzdött, utána Franciaországba ment, 1850 végén tért haza. A közgazdaság iránt érdeklődött, különféle üzleti vállalkozásokban vett részt. Foederált Hunnia, Nemzetek egyesülése című pamflettjeiben a magyar állam alapkérdéseit taglalta. Az 1860-as években a politikában is szerepet vállalt, országgyűlési képviselő. 1851-ben kötött házasságot gróf Kornis Klárával (1834–1906).

Károlyi Ede nevéhez kötődik és Ybl Miklós terveit dicséri Radvány mai kastélya. Két évtizedig tartott a munka (1860–1877). Károlyi Ede Radványban külön gőzgépekkel felszerelt ipartelepét építtetett, ahol a kastély építéséhez és felszereléséhez szükséges anyagokat, felszereléseket előállították (ács-, kovács-, lakatos-, asztalosmunkák; cserepek, téglák, épületdíszítmények gyártása). Többekben felmerült, hogy a kastély romantikus ihletésű tornyát Károlyi Ede tervezte. 1857–1859 között, Paradeiser főkertész idején alakult ki a kastély körüli kert mai képe. A gyümölcsöskertből angol stílusú park lett. A déli bejáratnál és a tavak környékén elszórtan álló őstölgyeket tisztásokkal vették körül, a park különböző részein lucfenyők csoportját telepítették. A régi parkerdő ligeteit és tölgyeseit megnyirbálva exóták százait helyezték ki.

Károlyi Ede örököse fia, László (1859–1936) lett. Ő kora ifjúságától járta a világot. Hosszú időt töltött Bécsben, Párizsban, afrikai vadászaton vett részt. Eleinte politikával is foglalkozott, majd visszavonult a közélettől és kulturális, szociális, egészségügyi kérdésekkel foglalkozott.

Károlyi László 1897-es házasságkötése után lett „gazdája” a radványi kastélynak, melyet feleségével, Apponyi Franciskával jelentősen át is alakítottak. Alberto Pio bécsi építésszel 1898 és 1907 között kívül és belül megszerépítették, korszerűsítették az épületet. A déli szárny földszintjén néhány impozáns teret alakítottak ki (például márvány fürdőszobák, kandallók, reneszánsz és kora barokk bútorok, textíliák vásárlása, beépítése), az udvari oldalon létrehozták a hosszú, földszinti termet, a márványfolyosót. A nagyszalonban két csavart vörsmárvány oszlopot helyeztek el. A füzérradványi kastélyt a reneszánsz gyűjtemény tette különlegessé. A vásárlások 1913-ig tartottak. A park 1898 után kapott gyűjteményes jelleget. 1906-tól Zinke Ferenc irányította a parképítést.

Károlyi László munkássága jelentősen befolyásolta a Hegyköz fejlődését, elsősorban az uradalom bővítésével és gazdálkodásának fejlesztésével foglalkozott. 1920 után a vadászat Kőkapu térségére tevődött át, a hatalmas vágásterületek vonzották a vadat. Vadászkastélyokat, erdei és gazdasági vasutat, utakat, fűrészüzemeket épített, jól képzett szakembereket alkalmazott. Mintaszerű, üzemtervezésen alapuló erdőgazdaságá-

ból a fát olcsón megbízhatóan akarta elszállítani, s ennek eredményeként született meg 1887–1888-ban a Kemence-patak völgyében a keskeny nyomközű vasúti pálya. A Füzéradvány–Pálháza–Sátoraljaújhely keskeny nyomközű vasút 1925-ben épült. Élete végén Károlyi László fői birtokán élt, a füzéradványi kastély 25 fős személyzetével lakó nélkül maradt. A kastélyba újra életet már fia és felesége hozott 1930 után.

Károlyi István (1898–1967) és felesége, Windischgraetz Mária idejében Radvány kastélyszállóként működött. A tervezéssel Lehoczky György építész bízta meg. A szálloda funkció miatt több termet kisebb szobákra osztottak. A legértékesebb tárgyakat a múzeumnak nevezett, földszinti, tulajdonosnak fenntartott termekben helyezték el. Kialakították a bridzs szalont, a Hubertus termet, a bérelhető díszebédlőt, a fejedelmi lakosztályt. A kisebbik tavat úszómedencévé építették, sportpályákat, fürdőházat létesítettek. A parkban, nem messze a kastélytól hét pavilon épült 1936–1938 között. Az 1938. május 8-án megnyílt kastélyszállóban 115 ágygal 87 szoba állt a vendégek rendelkezésére.

Károlyi István 1937-ben lett a hitbizomány haszonélvezője. A vadászat és az idegenforgalom fejlesztésével sikeresen növelte az uradalom hírnevét. Minden vadászvendéget a radványi kastélyban fogadtak, aztán egy-két napra átmentek Kőkapura, Lászlótanyára. A vendégek kocsikázhattak, lovagolhattak, vadászhattak, kirándulhattak, vonatozhattak, horgászhattak. A radványi vadászat vonzotta a magas rangú vendégeket is: Horthy Miklós, Bethlen István.

A II. világháború után államosították, majd visszaadták Károlyi Istvánnak a kastélyt. Az újból megnyíló kastélyszálló vendégei a magyar iparosok közül kerültek ki. Két szezon után azonban 1948-ban végérvényesen elvették a Károlyi családtól. A bútorzat legértékesebb darabjai a sárospataki várban berendezett Múzeum gyűjteményébe kerültek.

A Windischgraetz-család régi német nemesi, utóbb grófi és hercegi család, mely Grätz stájerországi várostól kapta nevét. A család első nevesebb tagja Ulrik volt (1240 körül). A család két ága közül az idősebbik 1802-ben, az ifjabbik 1822-ben kapta a hercegi címet.

Windischgraetz Alfréd (1787–1862) 1804-ben lépett be az osztrák hadseregbe. 1848 decemberében Ferenc József császár őt bízta meg a magyarországi „lázas” leverésével. 1849-ben visszavonult a közügyektől csehországi birtokaira. Felesége, Marie Eleonore Phillipine zu Schwarzenberg hercegnő testvére, Carolina Schwarzenberg Sárospatak várának és a városnak szeretett úrnője volt.

Windischgraetz Alfréd fia, Lajos (1830–1904) herceg Bécsben született, 1847-ben lépett katonai szolgálatba. Részt vett az olasz (Radetzky seregében harcolt), a magyar hadjáratban (apja seregében), 1866-ban a poroszok ellen harcolt, 1883-ban az I. hadtest parancsnokaként Krakkóba került. 1887-ben az aranygyapjas lovagrenddel tüntették ki. 1888-ban lovassági tábornokká, 1889-ben a 11. hadtest parancsnokává s vezénylő tábornokká lépett elő (Lembergben).

1870-ben Pozsonyban vette feleségül Dessewffy Valéria grófnőt. Házasságukból két leány és Lajos fiúk születtek. Windischgraetz Lajos nagynénjének, Carolina hercegnőnek halála után 1875-ben az örökösöktől vette meg a sárospataki uradalmat. Így a család magyarországi birtoklása a szabadság ősi fészkeinek számító Sárospatakon kezdődött. Nevéhez kötődik a várkastély Perényi- és Lorántffy-szárnyának „restaurálása”. Felesége építtette az újpataki rész római katolikus kápolnáját 1885-ben.

Az ifjabb Windischgraetz Lajos (1882–1968) herceg Krakkóban született. Magyar nevelésben részesült, a bécsi Theresianum növendéke volt. 1907-ben Budapesten vette feleségül Széchényi Mária grófnőt. Gyermekük: Lajos Aladár, Gabriella, Mária, Vince, Natália és Erzsébet.

1911-ben feleségével és rokonaival két hónapos afrikai vadászexpedícióban vett részt. A Fehér Nílus mentén a herceg oroszlánokat, elefántot, vízilovat, orrszarvút, krokodilt, vadbivalyt, antilopokat ejtett, míg felesége úgyszintén biztos kézzel kisebb vadakat terített le. A gazdag vadászcsákány egy részét a Sárospataki Kollégium kapta, más részét a kastély termeiben helyezték el.

Az I. világháború alatt mint huszárkapitány teljesített szolgálatot. 1916-ban, majd 1918-ban a homonnai kerület képviselője. 1918. január 25-től a Wekerle-kormány tárca nélküli minisztere, a közéleti ügyek felelőse. Októberben külügyi osztályfőnök lett; a különbéke ügyében való tárgyalásra őt küldték Svájcba. Ott érte a háború vége, a proletárdiktatúra után jött haza. 1920-ban nemzetgyűlési képviselőnek választották. 1925 decemberében a frankhamisítási ügy egyik részeseként letartóztattak. Küzdelmeim címmel írta meg naplójegyzeteit (1920).

Windischgraetz Lajos már egészen fiatalon kiváló szakemberré vált a borkészítés terén. Tokaj-Hegyalja egyik jelentős aszú termelője és forgalmazója volt. Megalkotta az egyik legjobb eredetvédelemmel rendelkező aszút. Tulajdonában volt a sárospataki, mai nevén „Rákóczi pince”. Az ő pincészetéből került ki az 1911. évi palackozású venterán híresség, melynek névadója maga a neves bortermelő. Tisztában volt azzal, hogy a figyelemfelkeltő borcímke, a palack díszítése nagy jelentőségű a borkereskedelemben. A borcímke a versengés egyik leghatékonyabb eszközének számított. Windischgraetz Lajos nevezetes borcímkeit a családi címer tette egyedivé.

A Windischgraetz-család magyarrá válását, s viszonylag gyors beilleszkedését arisztokrata-családjaink körébe jól mutatja a 1930. július 8-án Sárospatakon tartott Károlyi István és Windischgraetz Mária Magdolna esküvője, s ezáltal a két család történetének összekapcsolódása. Az esküvő különlegessége volt, hogy a menyasszony Brandenburgi Katalin főköntőjét viselte. A sárospataki várban rendezett esküvőről filmhíradó is készült.

Mindkét család tárgyi örökségének jelentős gyűjteményét őrzi a MNM Rákóczi Múzeuma Sárospatakon. A Károlyi-család késő reneszánsz bútoregyüttesének országos jelentőségű gyűjteménye a MNM Rákóczi Múzeuma Iparművészeti gyűjteménye legjelentősebb darabjait alkotja. A közel félszáz darabos bútoregyüttes legszebb darabjai kerültek a kiállításba, a kiállításvezetőben azonban az egész kollekció bemutatása megvalósult. Dísz tárgyak, személyekhez köthető műtárgyak egészítették ki a Károlyi-családhoz kapcsolódó tárggyűjtést. (5. kép)

Utóbbiak között említhető Károlyi István által 1848-ban használt szablya, mely a 18. század második felében készült. Ugyancsak Károlyi István személyéhez köthető a Károlyi címerrel díszített tarsoly, amelynek kora a 19. század közepére tehető. Ezen kiragadott példák mellett a személyes tárgyak sorát kiegészítettük a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe sorolt darabokkal (például 1848-as tiszti csákó, beleragasztva Gróf Károlyi Sándor fóti könyvtárának címkéje, tintával ráírva: „Radványból hozott régi 48-as tiszti csákó”).

A Károlyi-család a 18–20. század gazdaságtörténetében kiemelkedő jelentőségű volt. A téma legimpozánsabb tárgygyűjtését ugyancsak a MNM Rákóczi Múzeuma őrzi: a Zempléni-hegység üveghutáinak termékeit. A hatalmas gyűjteményből csupán egy szűk válogatás hívja fel a figyelmet az üvegekészítés és a Károlyi-család kapcsolatára.

6. kép
Keresztelő terítő a Windischgraetz-család tulajdonából
(Fotó: Váradi László)

Az ipar és a közlekedés fejlesztés egyéb eredményeit talán nem ilyen látványos tárgye gyűttes mutatta be, de a faipar vagy a hegyközi kisvasút jelentőségét mutató térkép, a dokumentumok hasonlóan fontos eredményeket kötnek a Károlyi-családhoz. A vadászat, a vadászkastélyok, a kastélyszálló legendás környezetét, a híres tróféákat, a hegyköz visszaadhatatlan hangulatát korabeli fényképek segítségével próbáltuk felidézni.

A nagyközönség és a szakma számára sem ismertek a MNM Rákóczi Múzeumában őrzött Windischgraetz-család metszetgyűjteményének darabjai. Ezek most először kerültek kiállításra, s a kapcsolódó katalógusban publikálásra. A körülbelül másfélszáz darabos gyűjtemény legjelentősebb része, csaknem száz darabja a 17. század első felében készült, a magyar történelem jeles alakjainak arcképeit bemutatva. (6. kép)

Tervezett kiállítások

A MNM Rákóczi Múzeuma a következő években is folytatni szeretné családtörténeti kiállításait. Gyűjteményünk jelentős számban őriz a Meczner- és a Bernáth-családhoz kapcsolódó festményeket. Közéjük tartoznak azok a képek, amelyek az elmúlt másfél évben érkeztek adományként a múzeumba. Zemplén vármegye egykori alispánja unokája, az Egyesült Államokban, Coloradóban élő Bernáth Elemér 10 családtagot ábrázoló portrét (vászon, olaj) ajándékozott a múzeumnak 2010-ben illetve 2012-ben. (7. kép)

A II. világháborút követően kerültek a múzeum gyűjteményébe (Történeti, Iparművészeti, Képzőművészeti) azok a festmények, bútorok, illetve kisebb tárgyak, melyek a Máriaassy- és a Waldbott-családhoz kötődnek. Ezek a műtárgyaink jelentik az alapját jövőendő kiállításainknak. (8. kép)

7. kép
Bernáth László, Bernáth Elemér adománya
(Fotó: Váradi László)

8. kép
Fiatal férfi képmása a Waldbott-családból
(Fotó: Váradi László)

Tamás Edit

FELFEDEZŐ MAGYAR VADÁSZOK
IDŐSZAKI KIÁLLÍTÁS
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
RÁKÓCZI MÚZEUMÁBAN SÁROSPATAKON
2012. MÁJUS 11.–2012. OKTÓBER 30.

A Múzsák Templomában megnyílt időszaki kiállítás öt felfedező vadászutazót életét, munkásságát mutatta be: *Teleki Sámuel* (1845–1916) neve nemcsak vadászként, felfedezőként is ismert világszerte. Afrika térképe ma is őrzi nevét, a Teleki-vulkánt róla nevezték el. Ő a felfedezője a Rudolf és a Stefánia-tavaknak. *Kittenberger Kálmán* (1881–1958) afrikai útjának legfőbb célja volt, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum számára állattani anyagot gyűjtsön. Népszerűek vadászkönyvei. Az orvosként Afrikába került *Sáska László* (1890–1978) Abesszínia „Albert Schweitzere”-nek nevezik, betegek ezreit gyógyította. Sírja a Meru vulkán lábánál domborodik. (1. kép) *Mészáros Kálmán* (1894–1971) úgyszintén Abessziniába került az I. világháború után, ahol a fejedelem orvosaként dolgozott. 1930-tól Hailé Szelasszié császár hadseregének főorvosaként teljesítette hivatását. *Széchenyi Zsigmond* (1898–1967) három földrész vadászutazójaként ismert. Kilencszer járt Afrikában, de vadászott Indiában és Alaszkában is. Könyvei 44 kiadásban közel másfél milliós példányszámban jelentek meg.

A Múzsák Temploma hatalmas termét a híres vadászutazók mai utódai által birtokolt trófeák tették látványossá. A tájékozódást a kiállítást bemutató leporelló segítette. Vetítettük a Teleki-expedíció nyomában járó tudóscsoport útjáról készült ismeretterjesztő filmet az MTVA Archívuma támogatásával. 2012. május 11-én Dr. Kubassek János tudománytörténész, számos nagy sikerű könyv szerzője, tudományos expedíció résztvevője tartott a témához kapcsolódó ismeretterjesztő előadást. Nagy sikert arattak a kiállításhoz kapcsolódó programok a Múzeumok Éjszakáján. Időszaki kiállításunkat több mint hat ezren látták.

Teleki Sámuel (2. kép)

1845-ben született Erdélyben, Sáromberkén. Göttingenben ásványtant, geológiát, földrajzot és csillagászatot tanult. 1881-től országgyűlési képviselő. Ekkor ismerkedett meg a Magyar Földrajz Tudományok Társaság elnöki tisztét is betöltő Rudolf trónörökösrel. Szívesen vadásztak együtt Erdélyben. Rudolf hatására született meg Teleki egzotikus vadászexpedíció terve, melyet Kelet-Afrika akkor még ismeretlen tájainak felkutatásával kívánt összekapcsolni. Útitársa, Ludwig von Höhnél a természettudományokban és a térképészetben is jártas volt.

1. kép
Meru-hegy. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd

2. kép
Teleki Sámuel. Magyar Nemzeti Múzeum

Teleki Samu és Höhnel 1886. november végén érkeztek Zanzibár szigetére, s kezdtek meg expedíciójuk szervezését, melynek költségeit Teleki magánvagyonából fedezték. A kor legtapasztaltabb karavánvezetőit és közel 300 fős karavánt fogadtak fel. Az expedíció 17 tonnányi felszerelését 470 csomagra osztották szét. A Teleki expedíció 3000 kilométeres útvonala a Baringó tótól északra olyan vidékeken haladt át, melyeket a 19. század második felében a térképek még fehér foltként ábrázoltak. 1887 februárjában indultak a tengerpartról (ma Tanzánia), júniusban érkeztek meg a Kilimandzsáróhoz. Teleki megpróbálkozott a hegyóriás megmászásával, 5310 méteres magasságig jutott fel.

A harcos természetű maszájok között Teleki nagy tekintélyre tesz szert. Kikujuföldön áthaladva azonban többször halálos áldozatokat követelő fegyveres összecsapásba keveredtek az expedíciót megtámadó törzs tagjaival.

Októberben a Kenya-hegy megmászásakor Teleki elsőként érte el a hóhatárt 4680 méteres magasságban. Eközben jó vadászterületeken haladtak át, és Teleki vadászpuskájával egyedül látta el a 300 fős expedíciót friss hússal.

1888 márciusában jutottak el a Teleki által Rudolf trónörökösről elnevezett tóhoz (ma Kenyában Turkana-tó) és fedezték fel a tótól 5 kilométerre délre magasodó, 646 méter magas, akkor éppen működésben levő tűzhányót, melyet máig Teleki-vulkánnak neveznek. Tovább folytatva útjukat eljutottak Kelet-Afrika másik lefolyástalan sós tavához, melyet Stefánia-tónak neveztek el (ma Etiópiában Chew Bahir-tó). Sivatagos vidéken áthaladva, éhínségtől szenvedve tértek vissza Mombasába 1888 október végén.

Ismeretlen, vagy alig ismert törzsekről, népcsoportokról gyűjtöttek forrásértékű, hiteles információkat. Teleki és Höhnel értékes és máig egyedülálló fotódokumentációt készített, mely a 19. századi Kelet-Afrika természeti képéről, településeiről, népeiről jelentős információkat rögzített. A 338 darabból álló tárgyi anyaguk a Magyar Néprajzi Múzeum afrikai gyűjteményének alapjává vált. A Rudolf- és Stefánia-tavak, valamint a Teleki-vulkán felfedezése kiindulópontul szolgáltak a kelet-afrikai árokrendszer kialakulását magyarázó új földfejlődéstörténeti elméletnek. Teleki nevét egy májmoha és 6 virágos növényfaj viseli. Legismertebb ezek közül a Kenya-hegyen 3–4000 méter magasságban megtalált Lobelia telekii Schweininf, és a Kilimandzsárón a Senecio telekii Schweininf. Teleki nevét viseli a kenyai Mount Kenya nyugati oldalán található glaciális eredetű völgy, valamint a Kenya-hegy központi csúcsrégiójától délre a Shipton-, Tilma- és Sommerfelt-csúcs közötti cirkuszvölgyben, körülbelül 4360 méter tengerszint feletti magasságban található tengerszem (Teleki Tarn).

Teleki Samu 1893-ban Indiába, Szumátra és Jáva szigetére utazott. Harmadik afrikai útján, 1895-ben újra megkísérelte a Kilimandzsáró meghódítását, az 5895 méteres csúcst azonban most sem sikerült elérnie. Munkásságát elismerve számos tudományos társaság kitüntette, 1894-ben a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta. 1916-ban Budapesten hunyt el, Sáromberkén a családi kriptában helyezték örök nyugalomra.

Mészáros Kálmán (3. kép)

1894-ben született Gyulán. A család háza az Almásy grófok vadaskertjének szomszédságában állt. Ebben a környezetben alakult ki a kisgyermekben a természet iránti rajongás, az állatok iránti érdeklődés. A budapesti orvosegyetemem szerzett diplomát. Az I. világháború frontjain tett szert sebészi gyakorlatra, majd körorvos lett. 1924-ben elvesztette állását, ekkor döntött úgy, hogy kivándorol Afrikába.

Abesszínia (ma Etiópia) fővárosába, Addisz-Abebába utazott. 1925-ben Godzsám tartomány fővárosában, a fejedelem, Ras Hailuh udvari orvosaként kapott állást. A tartomány egyetlen orvosaként rendkívüli feladatokat kellett megoldania, miközben a gyógyítómunka legalapvetőbb feltételeit sem biztosították. A helybéliek közül többen gyanakvoán fogadták. Helyzete csak több hónapos erőfeszítést követően javult. Közben maláriában szenvedőket kezelt és trópusi férgekkel fertőzött bennszülötteket gyógyított, sebészeti műtéteket hajtott végre, szüléseket vezetett le.

Munkája mellett azonban gyakran hódolhatott vadászszeszvedélyének. Beutazta Abesszínia vadban leggazdagabb vidékeit, a Kék-Nílus forrásvidékét, a Tana-tó környékét, megtanulta a bennszülött többség nyelvét, az amharát.

A zebrától a tehénantilopig, az oryksztól az oroszlánig, a kafferbivalytól az elefántig szinte minden nagyvadat puszkavégre fogott. Zeis típusú mozigépével rengeteg páratlan felvételt készített. A legveszélyesebb vállalkozások a megáradt, krokodiloktól hemzsegő folyókon való átkelések voltak. Dél-Abesszíniában tett emlékezetes leopárdvadászatai páratlan trófeákat eredményeztek. A legnagyobb kalandot azonban mindig a legváratlanabb helyzetekből támadó krokodilok elejtése jelentette számára. Eljutott az Omo vidékére, olyan tájakra, ahol európai ember ma is csak ritkán fordul meg. Számos keresztesmajmot, leopárdot, oroszlánt ejtett el. Egyedülálló vadászteljesítménye volt, amikor 1931-ben egy perc alatt négy oroszlánt ejtett el 9,3-as Magnum golyókat használva. A kísérő amhara szolgák is bámulattal nézték a nem mindennapi teljesítményt. Mészáros Kálmán későbbi visszaemlékezésében ezt írta erről: „Nem tagadom, kis-sé büszke örömmel fogtam a fényképezéshez, hiszen tudtommal egy perc alatt négy fejlett oroszlánt, s köztük két hímet nemigen lőtt még egy afrikai vadász sem.”

1930-ban Hailé Szelasszié, az addisz-abebei császár hadseregének főorvosa lett. 30 ezer ember gyógyításáért felelt, sokat tett az ország egészségügyi hálózatának kiépítéséért. Részt vett Hailé Szelasszié 1930. november 2-i koronázási ünnepségén is. Egy évtizedes abesszíniai orvosi munkájáért megkapta a legmagasabb etióp kitüntetést, az Etiópia Tiszti Csillagának Lovagja Arany Érdemrendet. 1936-ban az olasz inváziós csapatok elől Tanganyikába menekült. 1938-ban végleg hazatért Magyarországra. Vadász és úti élményeit földrajzi ismeretekben gazdag könyvben adta közre: *Abesszínia a vadászok paradicsoma* (1940).

Itthon folytatta orvosi munkáját, majd a Borsod megyei Ároktón lett körzeti orvos. Amikor 1956 őszén a Magyar Nemzeti Múzeumban kiállított Kittenberger-gyűjtemény elégett, a tulajdonában lévő trófeákat és állatbőröket felajánlotta a múzeumnak. Csak egy oroszlánbőrt, egy albinó keresztesmajom bundáját és szeretett hegedűit tartotta meg. 1962-ben ment nyugdíjba és költözött Mezőcsátra, 1971-ben bekövetkezett halála után ott temették el.

3. kép
Mészáros Kálmán. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd

Sáska László (4. kép)

1890-ben született Nagyenyedén, iskoláit a város Bethlen Kollégiumában végezte. Tanára, Szilády Zoltán buzdította az állat- és növényvilág megismerésére. A legszebb rovargyűjtemény jutalmául kapott, Herman Ottó kötet döntő hatással volt további életére. „Lassan vadász lettem és természetkutató. Nem tudtam a természettől többé elszakadni. Ha a mindennapi élet túlekedéséből kimenekülhettem a természet fenséges templomába, lelkem megbékült mindennel.” Diákként sokat barangolt a Kárpátokban, majd Dalmácia mészkősziklás karsztvidékén. A kolozsvári orvosi egyetemen elkezdett tanulmányait Budapesten fejezte be. Kórházi orvosként dolgozott a I. világháborúban, majd Budapesten, később Isaszegen nyitott rendelőt.

4. kép

Sáska László. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd

1933-ban sikeres orvosi praxisát itt hagyva, ifjú feleségével indult Afrikába. Abessziniába (ma Etiópia) telepedtek le, itt a déli tartomány, Szidámó fővárosában, Jirga Alenben dolgozott Hailé Szelasszié császár veje, Ras Desta orvosaként. Ő szervezte meg az abesszíniai hadsereg egészségügyi szolgálatát. Bejárta az egész területet, betegek ezreit gyógyította. Abesszínia „Albert Schweitzereként” emlegették.

Az olasz megszállás elől települt át Tanganyikába 1937-ben. A Meru vulkán tövében elterülő Arusha városában (ma Tanzánia) teljesedett ki orvosi és kutatói tevékenysége. Emberek ezreit (maszajok, csaggák) gyógyította. Évtizedeket szentelt a malária és a rák gyógyításának. Rákellenes kutatótevékenységéért az Angol Királyi Rákkutató Intézet levelező tagjává választotta. Munkásságát elismerte a Semmelweis Orvostudományi Egyetem (1970) és a Román Orvostudományi Akadémia (1972).

A földrés magyar természettudományi kutatói közül senki sem töltött annyi időt a kontinensen, mint ő: közel fél évszázadot! Csodálta a természetet, a vadont. Rabja lett a gyűjtésnek, az állatok megfigyelésének és természetesen vadászott is. Számos gyűjtőutat tett. Baráti kapcsolatban állt Albert Schweitzerrel és Ernest Hemingwayjel. Magyar, svéd, angol, amerikai, belgiumi múzeumok számára küldött természettudományi, főleg növény-, rovar- és kismélt gyűjteményt. Számos növényt fedezett fel, melyek közül több az ő nevét viseli. Támogatás, mecénások nélkül, saját anyagi eszközeire támaszkodva dolgozott. Munkájával teremtette meg a szafarik anyagi feltételeit.

Több hónapos vadász- és gyűjtőutakat tett a Ngorongoro-kráterbe, a Manyara-tóhoz, Ugandába és a Kongó-medencébe. Több ezer fekete-fehér és színes felvételen örökítették meg Afrika vadvilágát és növényritkaságait. Nagyon sok antilopot, gazellát, zebrát, oroszlánt, leopárdot, zsiráfot, vízilovat, krokodilt és néhány elefántot ejtett el. Érdekelte az állatok viselkedése, szokásai, a helybéli törzsek tagjainak vadász kultúrája. Szorgalmasan írt, lejegyzett minden gondolatot, benyomást, élményt. A két világháború között tudósításait, afrikai leveleit közölték a korabeli lapok. *Életem, Afrika* címmel jelent meg út- és önéletírása Bukarestben 1969-ben.

1978-ban hunyt el Arushában, a Meru vulkán tövében domborul sírja. 1997-ben dokumentumfilm készült életéről: *Életem Afrika – Dr. Sáska László nyomdokain* címmel. Kiadatlan munkáiból 2001-ben Gyórfy Dénes egy kötetre valót állított össze, *Nagyenyedtől az Egyenlítőig* (Kolozsvár) címmel. Vadásztrófeáit a budapesti Természettudományi Múzeum és az enyedi kollégium őrzi. Hagyatékát özvegye, Mojzsis Mária 1988-ban adományozta a Magyar Földrajzi Múzeumnak.

Kittenberger Kálmán (5. kép)

Felvidéki iparoscsaládban született 1881-ben. Iskolát szülővárosában, a Bars megyei Léván végezte. Természettanár tanára, Kriek Ernő tanította meg az állatok preparálására, az ő ajánlására kapott később segédpreparátori állást a Magyar Nemzeti Múzeumban. Önképzéssel szerzett tudást a trópusok élővilágáról. Megismerkedett az utolsó magyar polihisztornak nevezett Hermann Ottóval és a zoológus Bíró Lajossal.

Damaszkin Arzén csapatával preparátorként jutott el először, 1903-ban Afrikába. Az utazás költségeit a Nemzeti Múzeum biztosította számára. Damaszkin rövid idő múltán visszatért, de felszerelését Kittenberger számára hátrahagyta. Malária betegségét leküzdve bennszülött vezetőikkel hosszú vadászutakat tett a mai Tanzánia,

5. kép
Kittenberger Kálmán. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd

Kenya és Uganda vadonjaiba. Gyakran napokig követte az elefántcsordákat, hogy megfigyelje őket. Anyagi lehetőségek híján gyakran kényszerült bőroket, trófeákat eladni.

Második alkalommal, 1903 és 1906 között a Kilimandzsáró vidékét járta be. Eljutott oda, ahol korábban Teleki Sámuel járt. 1906–1907-ben járt Tanzániában. Etiópiában a tudományosan szinte teljesen feltáratlan Danakil-földön végzett kutatásokat. 1908–1912 között a Viktória-Nyanza keleti partvidékének sztyeppterületein gyűjtött és vadászott, míg 1913–1914-ben Ugandában és Belga Kongóban. Az első világháború idején a brit hatóságok internálták Indiába, 1919-ben szabadult.

1925–1926-ban utazhatott újra Ugandába, a Ruwenzori-hegységet övező őserdőkben gyűjtött és vadászott a Magyar Nemzeti Múzeum számára. 1928–1929-ben még egyszer felkereste Uganda nyugati vidékeit, hogy a nagyvadak és madarak életét tanulmányozza. Összesen 16 esztendő telt el Afrikában.

Afrikai kutatásai idején közvetlen kapcsolatban állt a hazai természettudomány legnevesebb képviselőivel, több természettudományi szaklap munkatársa volt. Az I. világháború után a lett Nimród folyóirat szerkesztője, majd tulajdonosa lett. 28 éven át, 1948-ig vezette a folyóiratot. 1948-ban a politikai hatalom félreállította. Még vadászfegyverét is elvették. Jövedelem és lakás nélkül maradt. Egy korábbi vadásztársa, Kovács Ödön családja adott neki szállást Nagymaroson, a következő években ott dolgozott. Feleségül vette Kovács Ödön húgát, Líviát.

Az 1956-os forradalom utcai harcai nyomán a Nemzeti Múzeum épületében tűz ütött ki, amely elpusztította az Afrika-gyűjteményt. Kittenberger Kálmán itt őrzött gyűjtésének nagy része megsemmisült, a Széchenyi Zsigmonddal közös trófea-gyűjteménnyel együtt. A veszteséget óriási szerencsétlenségként élte meg.

1956 után rehabilitálták, több könyve és elbeszélése megjelenhetett, de a fő hivatásának tartott munkájához, a Nimród szerkesztőségébe már nem tért vissza. Írásaiban a vadászati szakszemponthoz mellett különös figyelmet fordított a természeti közeg, az afrikai népek életmódjának, szokásainak és társadalmának részletes ismertetésére. Munkáinak e sajátossága Kittenbergert Afrika tudós kutatóinak sorába emelte.

1958-ban hunyt el nagymarosi otthonában. Fekete István könyvet szentelt a nagy vadásztársnak, mely *Kittenberger Kálmán élete* címmel jelent meg.

Széchenyi Zsigmond (6. kép)

Gróf Széchenyi Zsigmond 1898-ban született Nagyváradon. Űkapja, a Magyar Nemzeti Múzeumot alapító Széchenyi Ferenc; dédapja, Lajos a „legnagyobb magyar”, Széchenyi István testvére volt. Gyermekkorá óta dédelgetett álma volt a Föld állatainak megismerése. Rajongott a térképekért, melyeken berajzolta tervezett útvonalait. 1920–1921 között Münchenben, Stuttgartban, majd 1922–1923-ban Oxfordban és Cambridge-ben bővítette nyelvtudását és zoológiai ismereteit.

1924-től a Somogy megyei Köröshegyen gazdálkodott. Itteni birtokán és a Bakonyban, a Vértesben főként szarvasra, Erdélyben (legtöbbször Dédabisztrán) szarvasra, medvére, őzbakra, vaddisznóra vadászott. Évről évre visszajárt Tirolba (zerge, fajtélék), ellátogatott Skóciába (skót hófajd), Olaszországba (kőszáli kecske). 1936-ban kötött házasságot Stella Crowtherrel, fiuk Péter 1939-ben született Londonban. 1939 után apja Fejér megyei birtokán vadvédelmi és vadbiológiai problémákon dolgozott.

6. kép
Széchenyi Zsigmond. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd

Gyermekkori álmait nem adta fel, 1927 tavaszán indult első afrikai állatgyűjtő és vadászexpedíciójára. Kelet-Szudán alig ismert része, az abesszín határig nyúló Fungtartomány volt utazásának célja. Ezután egymást érték a szebbnél szebb, eredményesebbnél eredményesebb Afrika-expedíciók! 1928-ban, 1929-ben, 1932-ben, 1933-ban, 1934-ben, 1935-ben és 1938-ban is eljutott a kontinensre. Vadászott Egyiptomban, Líbiában, Szudánban, Tanzániában és Ugandában. Vadászott párducra, oroszlánra, bivalyra, elefántra, impalára, orrszarvúra, kafferbivalyra, nagy kudura. Ő ejtette el a legnagyobb elefántagyar-párt, amit valaha magyar vadász elejtett: súlyuk 133 és 1/2, illetve 134 és 1/2 font volt. 1935-ben lőtte azóta is világrekordernek számító addaxát.

1935-ben Alaszkába utazott, 1937-ben Indiába. Utazásairól számos népszerű könyvben olvashatunk. Eközben gyarapodott magánmúzeuma. Afrika 130-féle nagyvadja közül 80 félélt sikerült begyűjtenie, komoly ritkaságok is akadtak közöttük. 1944-ben Budapest ostroma alatt Istenhegyi úti villája teljesen kiégett, trófeái – az ország egyik leggazdagabb gyűjteménye – megsemmisültek.

1947-től az Országos Erdészeti Központ vadászati felügyelője. 1950-ben a Mezőgazdasági Múzeumban szakmuzeológus, közreműködött a Magyar Nemzeti Múzeum *Afrika állatvilága* című kiállításának rendezésében.

Az ötvenes években a politikai változások őt sem kímélték: megjárta az Andrassy út 60.-at, a hortobágyi kitelepítést, a sopronkőhidai börtönt. Barátai segítségével jutott munkához a keszthelyi Helikon Múzeumban, itt elkészítette a vadászati irodalom szakbibliográfiát. Felesége Hertelendy Margit bátorítására és biztatására ismét írni kezdett. A Rákosi-korszak után visszajöhetett a fővárosba.

1960-ban jutott el újra Kelet-Afrikába. Az út célja a Magyar Nemzeti Múzeum 1956-ban elpusztult Afrika-kiállítás anyagának pótlása. 1961-ben jelent meg hazai és európai vadászatairól *Ahogy elkezdődött* című vadász-önéletrajzának első kötete. Ezt követte 1963-ban az *Ünnepnapok*, melyben összefoglalta mindazt, amit élményei nyomán elmondhatott a természetéről, a vadról, a vadászetikáról, a vadvédelemről. 1964-ben utazott utoljára, kilencedik alkalommal Afrikába, ezen az úton felesége is elkísérte. A Természettudományi Múzeum részére gyűjtöttek nagyvadakat az új Afrika-kiállítás számára.

Élete utolsó éveiben elismerték munkásságát, személyét közmegebecsülés övezte. 1967-ben, közvetlenül a *Denaturált Afrika* című könyve kéziratának leadása után halt meg. Vadászknönyvtára – az ország legjelentősebb vadászati szakkönyvgyűjteménye – a Természettudományi Múzeumba került.

Köszönet a kiállítás támogatóinak

Magyar Földrajzi Múzeum, Érd
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Muha Miklós, Vadászkastély Kőkapu
MTVA Archívum, Budapest
Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei
Széchenyi Zsigmondné, Budapest
Lipták Béla, Napkor
Támba Miklós, Napkor
Tamók István, Kazincbarcika
Tóth Csaba, Komlóska

